

અનંદમઠ

૩૧

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૪૪૧ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ આજંદ મઠ

વિષય ૬૪૫૭ : ૩

ગાંડીવ સાહિત્ય વાટિકા

પુણ્ય: :આઠમું

આનંદમઠ

અઠારમી સદીની છેલ્લી પચીસીમાં અંગાળામાં સં-
ન્યાસીઓએ કરેલા અળવાની રાષ્ટ્રચેતના પ્રેરક કથા

:::

મૂળ અંગાળીમાં લેખક
સ્વ૦ અંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય

:::

અનુવાદક
પ્રસન્નવદન. છ. દીક્ષિત

:::

પ્રોફેસર બલવંતરાય ક. ઠાકોરના
વિદ્વાતપૂર્ણ પ્રવેશક સાથે.

:::

પ્રગટ કરનાર
ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર
૧૮૦-કેળાંપીઠ
સુરત

કિ મ્મ ત
દ્વા ૬

મા ત્ર
૩ પિ થો

વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
૧૯૮૪
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંપ્રદ

ધૃણાં વરસોની ગુજરાતી પ્રભળી તરસ
બીપાવતાં આનંદ થાય છે. માત્ર બંગાળા
નેજ નહિ પણ આખા ભારતને રાષ્ટ્રચેત-
નાનો સંકેશો આપનાર, આપણા રાષ્ટ્રીય
ઇતિહાસના એક પ્રેરણાબળ સમું આ પુસ્તક
ગુજરાતી ભાષામાં અપ્રાપ્ય હોય એ સ્થિતિ
અસહ્ય ગણાવી જોઇએ. આજે એ હણપ
પૂરાય છે. ૧૫૫૪૨

ભાઈ પ્રસન્નવઠને ખૂબ દુઃકા સમયમાં
સરળ અને સંસ્કારી અનુવાદ લખી આપ્યા
માટે તેમનો આભાર.

મુરબ્બીશ્રી પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરે વિદ્વતા-
પૂર્ણ પ્રવેશક લખી પુસ્તકને-માત્ર રાષ્ટ્ર-
ગાયુજ નથી; ખૂબ હૃદયસ્પર્શી બના-
વ્યું છે. તે માટે તેમનો થે આભાર.

x x x

આ બીજી આવૃત્તિમાં કદ અને ટાઇપ
માત્ર બદલાય છે.

નરવર વીમાવાળા

ગાંડીવ પત્રનું છાપખાનું

કે જા પી ઠ સુ ર ત

માં છાપી ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર તરફથી પ્રગટ
કરનાર ઇન્દરલાલ વીમાવાળા. આસો માસ ૧૯૮૬

બંકિમચંદ્ર ની ભાવનામય અદ્ભુતકૃતિ*

પ્રસિદ્ધ બંગાળી નવલકાર બંકિમની 'રુ' અવલોકન લખ્યું ત્યારે લાગેલું, કે એની દરેક નવલ વિશે એક પ્રકરણ; અને સરખામણીએ તથા સમગ્રાવલોકનનો બીજો વિભાગ, જેટલાં પ્રકરણની જરૂર જણાય તેટલાંનો, એમ એ રસિક સર્જક ઉપર મગ્નનો વિવેચનમય રચી શકાય; એ રૂપે ગુજરાતી કલાકારોને માર્ગદર્શન સાથે ચેતવણી, કોઈ કોઈ સિદ્ધાન્ત તો કેટલાક સ્પષ્ટ અને વાસ્તવિક દૃષ્ટાન્ત, વગેરે આકર્ષક ચર્ચામાં ગ્રંથીને આપવા જેટલી એમની સેવા થઈ શકે; તથા ગુજરાતમાં બંગાળીનો શોખ અને બંગાળીમાંથી તરબુમા વધતા જાય છે તેમાં એવો વિવેચનમય સામાન્ય વાચકોને પણ ઉપયોગી નીવડે ખરો. પણ તે સમયે મહારી શક્તિ-ઓમાં શ્રદ્ધા મૂકેને ભગતી હતી, બંકિમ જેવા સ્વતંત્રવિધાયક કલાધુરંધરને સમગ્રી સમગ્રાવી શકારો કે કેમ એની ખાતરી હતી નહીં, અને બીજાં આવશ્યક (મારે તેમાં પહેલાં પરાવાલું પડે એવાં) કર્તવ્યો જોઈતાં નહોં. એટલે આલું આખું પુસ્તક લખવાની સ્ફુરણા ક્ષિતિજ ઉપર જરા કિરણ ફેંકીને શમી ગઈ હતી, તે આજે—રા. રા. ભાઈ નટવરલાલ બીમાવાળાની પ્રવેશક માટે મિત્રહૃદયી—પાછી સાંભરે છે. તથાપિ આજનો ઉપક્રમ પણ તે વખતના જેટલો, એટલે બંકિમની એક કૃતિ ઉપર એક પ્રકરણ જેટલો.

---

* Idealistic Romance આઈડીયલિસ્ટિક રોમાન્સ.

મર્યાદિત જ રાખું છું: અંકિમયંદ્રના કૃતિકલાપને છ મહિના આપવાની ઈચ્છાને મહારી હાલની મનોરથસૃષ્ટિમાં પણ કાબલ થવા કંઈ શક્ય નથી, કેમકે આજે પણ ખીન્ન અને વળી અનિવાર્ય ઋણ જેવાં કર્તવ્યોની ભીડ ઓછી થઈ નથી.

૨

વન્દે માતરમ્

સુજલાં સુફલાં મલયજશીતલાં માતરમ્ ।

x . x x

તુમિ વિદ્યા તુમિ ધર્મ

તુમિ હૃદિ તુમિ મર્મ

ત્વં હિ પ્રાણાઃ શરીરે!

બાહ્યે તુમિ મા શક્તિ

હૃદયે તુમિ મા ભક્તિ

તોમારધ્વ પ્રતિમા ગડિ મન્દિરે મન્દિરે ।

x x x

મહેન્દ્રસિંહ જમીનદાર આ અપૂર્વ સ્તવન, કરુણ મુશવલિમાં રુદ્ર-ભાવની સાત્વિક જમાવટ કરનાર સ્તવન, કેવા અપૂર્વ સંલેગોમાં સાંભળે છે ? ઇ. સ. ૧૭૯૯ ના ભયંકર દુકાળમાં અને સાથે બળિયા આદિ રા-ત્રોના દાળા ફેરથી આખાં ગામ ને ગામ ઉજ્જડ થતાં લૂટારાનો ભો ઠેકાણે ઠેકાણે વ્યાપી જતાં, મહેન્દ્ર જેવા મોટા જમીનદારને પણ પત્ની કલ્યાણી અને બાલકપુત્રી સુકુમારીને લઈને પોતાની હવેલી અને ગામઠામ છોડીને શહેરનો આશરો લેવાને નીકળવું પડે છે, અને રસ્તે પહેલી જ સાંજ અને રાતે તેના ઉપર ઠંઠું વીતે છે. આથમતે પહોરે તે એક ગામડું ભેઠ તેના એક નિર્જન બુપડાંમાં સ્ત્રીપુત્રીને બેસાડી કોઈ ચરતી ગાય ઢાલીને ફાલ લઈ આવવાને તેમનાથી ધડી ફટો પડે છે. એટલામાં તેના ઉપર વિપત્તિનું વાહન ત્રુટી પડે છે. માટીપાત્રમાં ફાલ લઈને પાછો આવે છે ત્યાં તો સ્ત્રી

અને પુત્રીને ગામડિયા લૂટારા ઉપાડી ગયા હોય છે તે તેને જડતાં જ નથી. કશોજ પ-તો મળતો નથી, એટલે તેમને શોધવામાં સરકારી મદદ મેળવવાને સારુ તે પાછો, રાત પડી ગઈ છે તોપણ, થંડેર તર્ફ જવાને નીકળી પડે છે. હવે એજ રસ્તે એજ રાતે જિલ્લાનેા ખેતરવેરો (Land Revenue લેન્ડ રેવિન્યુ) થેલીઓમાં ભરીને તેનું ગાહું જિલ્લાતીભેરીમાં પ્હોંચાડવા નીકળેલી હથિયારબંધ પચાસ પોલીસની ટુકડી જતી હોય છે, તે મહેન્દ્રના હાથમાં બંકડાં જોતાં લૂટારો ગણીને તેને બાંધે છે અને ગાડામાં નાંખે છે. થોડે આગળ ચાલતાં મહેન્દ્રની જ શોધ માટે આવેલા એક સંન્યાસીને પણ પોલીસ લૂટારો ગણીને એ પ્રમાણે એજ ગાડામાં નાંખે છે. થોડો વધારે પંથ વટાવતાં એક બીજો સંન્યાસી જોવામાં આવે છે. પોલીસ તેને પણ પકડવાનું કરે છે ત્યાં બસો હથિયારબંધ સંન્યાસી ધસી આવીને પોલીસ ટુકડીને ઘેરી લે છે, ગાડામાંથી ફરી પેટ્રો સંન્યાસી એમના ઉપરી થાડેસ્વાર ઇંગ્લેજને તેની જ તલવારે કાપી નાંખે છે, અને ધીંગાણામાં ઉગરવા પામે છે તે પોલીસો જોતજોતામાં છપાંચ ગણી જાય છે. બીજો સંન્યાસી-ભવાનંદ-પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થયું ગણીને પોતાની સંન્યાસીસેના અને ખજનો લઈને રસ્તે પડે છે. અને પ્હેલો-ભવાનંદ-તથા મહેન્દ્ર એકલા પડે છે.

આ ફોરક મિનિટ ઝમકેલી મારકાપમાં મહેન્દ્ર પ્રથમ તો સંન્યાસી-ઓની કુમકે ફરી પડે છે, પણ આ તો ડાહ્યો, એમ સમજાતાં જ તે નિષ્ક્રિય બની એક જગાએ બેસી થઈ રહે છે; અને ધીંગાણું પૂરું થતાં આ ડાહ્ય-સંન્યાસીઓથી છૂટો પડવાને પાછો ચાલતા માંડે છે, પણ ભવાનંદ તુરત તેની પાછળ આવી તેની સાથે વાતે વળગે છે. મહેન્દ્ર તિરસ્કારથી કહે છે, “ત્હમે તો ડાહ્ય !” ભવાનંદ કહે છે, “ભલે અમે ડાહ્ય, પણ અમે ત્હમારા ઉપર થોડો ઉપકાર કર્યો છે અને થોડો વિશેષ કરવા ધારિયે છ: ચાલો મ્હારી સાથે, ત્હમારાં સ્ત્રી અને પુત્રીનો મેળાપ કરાવું.”

ચાંદની ખીસી રહી છે, કાળો ફેર વર્તાવતા કુકળમાં પણ વનવગડાનો આ પ્રદેશ ઝાડ વેલા વેલી ગુલ્મ કુંજો અને એક એકથી ચ્હડી જાય એવાં મધુર ફુલો વડે શોભી રહ્યો છે, એક બાજુ બિંચા ટેકરાઓની મંન

ડળીથી બહુ મોટી નહીં એવી ધાર છે, બીજી બાજુએ ન્દાની તથાપિ જેઠ માસમાં પણ જેતાં પાણીવાળી નિર્ઝરિણી, ચાંદનીમાં ચળકતા અને તરંગોમાં લપાતાં ક્લેયોલે ખળખળ વહી રહી છે, અને મહેન્દ્રસિંહ જમીનદાર જેવો મોટો તથા ગુરુએ કોઈ મોટા સંકેત માટે વાંછેલો શાસ મળી ગયો, તેમ ખળનો પડાવવામાં ય ફાવ્યા એ બેવડા ઉલ્લાસમાં ભવાનંદનું તનમન પાછલી રાતની અજબ મોહક કુદરતને સંવાદી બની ગાઈ ઉઠે છે. અત્યારે ભવાનંદ સેનાનાયક નથી, અત્યારે ભવાનંદ ગોસ્વામી નથી, અત્યારે એનું હૃદય પોતાના ઉલ્લાસ અને સૌંદર્યપ્રલોભમાં સહુદય સાથી માંગે છે, અને મહેન્દ્ર જમીનદાર આ અભણ્યા અને આખરે ડાહ્ય જેવા માણસને કોહું આપતો નથી, એટલે ભવાનંદ ગાનલહરે ચઢે છે, ગાનમય બને છે, ગાતાં ગાતાં સંગીતની કરૂણ સુરાવલ્લિને વશ થઈ આંખોમાંથી આંસુની માલા, આંસુની ધારા, આંસુનાં પૂર વહે છે, કંઠપ્રવાહ અને આંસુપ્રવાહ અન્યાન્યાત્રથી બેલડી હોય એમ વહે છે, મહેન્દ્ર **वन्दे मातरम्** નું અતિ કરૂણ તથાપિ ગાજી બિઠતું સ્તવન આ પ્રમાણે જાણે દિવ્ય ઉપસ્કરણો વડે આપતું સ્વર્ગીય ગાન હોય ને, એમ સાંભળે છે; અને ગુરુ સત્યાનંદના ઉપદેશની ચોટ આ પ્રમાણે ગુરુદર્શન પહેલાં પણ એના હૃદયમાં પ્રવેશે છે.

૩

કલ્યાણી અને સુકુમારીને ઉપાડી ગયેલા ડાકુઓ માંલિમાંલિ ચડ-બડમાંથી મારામારી પર આવી જાય છે, કેંક વ્યવસ્થા જાળવવા મથતા આગેવાન ઉપર જ બેચાર પ્રમતો બીતરી પડે છે, આગેવાન આ હુદ્દ ટંટાનેા ભોગ થઈ પડે છે, અને એ કુકાળિયાઓમાંથી એક જણ ફાટયા સાહે આરડે છે કે શિયાળ કુતરાં આદિ ખાઈ ખાઈને કંટાળ્યા, ચાલો આજે આ રાખની જ બિભણી કરિયે ! બં બં કાલી ! કરતા બધા સંમત થઈ જાય છે, અને અગ્નિ પ્રકટાવવાની ખટખટમાં પડે છે, ત્યાં કલ્યાણી સુકુમારીને લઈને ઝાડોની ઘટાના અંધકારમાં ભરાઈ જાય છે. ત્યાં બચથી, ત્રાસથી, અંધકારથી અધમુઠ થઈ જાય છે; કાંટા ભોંકાય છે, ડાળીઓ અથડાય, મૂળીયાં અને થડો વચ્ચે આમતેમ અફળાય પછડાય છે, ઘડીમાં

શું થશે તેની હાથ અંતરમાં વધતી જ ન્ય છે: એવામાં જિંએ ચઢેલા અંદ્રનો પ્રકાશ આ ભયાનક સ્થાનમાં પણ વચ્ચે વચ્ચે ચાફર સમો પથરાતો ન્ય છે તેવી એક તરવરની ગાઢ છાયામાં ખીચારી નિઃશ્વસ્ત થઇને પડે છે. અને ઇશ્વરને સંભારે છે. લાગણું તેને કાને સુંદર મધુર ગાન વહી આવે છે:

હરે, મુરારે, મધુકૈટભા રે,
ગોપાલ, ગોવિંદ, મુકુન્દ, શૌરે,
હરે, મુરારે મધુકૈટભા રે ।

નણે નારદજી જેવો કોઈ ઋષિરાજ ચાંદનીમાંથી ઉતરતો ધીરે અતિ ધીરે ચાંદનીને પણ લજ્જાએ એવા સાત્તિક પ્રકાશ સાથે તેની કંને આવતો હોય એમ આ આત્માને ઠારતું ગાન આકાશમાંથી ઉતરતું ઉતરતું તેના માથા પરની ડાળીઓમાં નમતું હોય એમ તેને લાગે છે અને અત્યંત ભયથી ત્રાસેલી વળી કુધા અને પતિવિયોગથી વ્યાકુલ કલ્યાણી આવા ચમત્કારનો અતકર્ષ આધાત થતાં મૂર્છિત થઈ ન્ય છે, સુકુમારીના મુખમાં સ્તન છે એ હાલતમાં જ શીંગડું થઈને ઢળી પડે છે.

પાછી આંખ ઊધડતાં કલ્યાણી જીવે છે તો પોતે અને સુકુમારી એક જીર્ણ પણ વિશાળ મંદિરના એક ભાગમાં આવેલી છે અને સામે તેજ નારદ ઋષિ સમી મૂર્તિ ખીરાજેલી છે. એ મૂર્તિ તેને કહે છે, પ્રથમ થોડું ફૂધ પી લે, પછી હું ત્હમને બધો ખુલાસો કરું છું. સ્થલના પ્રભાવે અને ઋષિના કેખાવે નિર્ભય થયેલી કલ્યાણીએ ફૂધ સુકુમારીને પાચું, પોતે તે ઋષિનું ચરણામૃત જ લીધું. વાતચિત ઉપરથી ઋષિ—સંન્યાસી સંતાનોના ગુરૂ સત્યાનંદે નળી લીધું કે મહેન્દ્રસિંહ જમીનદારની સ્ત્રી અને પુત્રી આ જ, તથા મહેન્દ્ર હજી ખાધું નહીં હોય માટે જ એ ફૂધ પીતી નથી. સત્યાનંદને ખબરનો પડાવવા માટેના છેલ્લા હુકમો આપવા સાફ જતું તો હતું જ, તેમાં મહેન્દ્રનો પત્નો મેળવી બને તો તેને અહીં જ, લઈ આવવાનું કામ હમેરાયું. અને સત્યાનંદની આજ્ઞા ઉપરથી જ ભવાનંદ પોલીસ સાથેની ઝપાઝપી પતી ગયા પછી મહેન્દ્રને છૂટો પડવા ન ફેતાં આ મંદિરમાં જ લઈ આવે છે.

રસ્તે **વન્દે માતરમ્** ના ગાન ઉપરથી જે વચ્ચે પુષ્કળ વાતચિત થયે જાય છે અને મહેન્દ્ર આ મંદિર, આ સંન્યાસી સંતાનો, તેમની પ્રતિજ્ઞાઓ અને તેમના આશયો વિશે જાણવા પામે છે. તે ભવાનન્દને અંતમાં પૂછે છે કે, સ્ત્રી છોકરાંને ત્યજ્યા વગર આ સંતાનવ્રત લેવાય ખરું? આ સંતાનટોળીમાં ભગાય ખરું? ભવાનન્દ ચોકળી ના કહે છે.

સત્યાનંદ મહેન્દ્રને કલ્યાણી અને સુકુમારી વિશે નિશ્ચિંત કરે છે અને મંદિરમાંની—આ આનન્દમઠમાંની—અતિકાચ સર્વાંગસુંદર મૂર્તિઓનાં દર્શન કરાવે છે: (૧) વિષ્ણુના અંકમાં સામે ઊભેલી લક્ષ્મી અને દક્ષિણે ઊભેલી સરસ્વતીના કરતાં થે ચઢડિયાતી માની મૂર્તિ; (૨) જગન્નાથની મૂર્તિ, ભૂતકાળમાં જે મા હતી તે; (૩) સુરંગમાં થયેને ભોંયરામાં કાઢીની મૂર્તિ, વર્તમાનકાળમાં જે મા છે તે; (૪) ખીજ સુરંગમાં થયેને ખીજ મંદિરમાં સુવર્ણની જ્યોતિર્મયી દશભુજ મૂર્તિ, જે માનો આવિર્ભાવ ભવિષ્યકાળમાં થવાનો છે તે. આ અદ્ભુત ભાવનામય વાતાવરણ અને હૃદયને ઠંડોળી નાખે એવા અપૂર્વ સંજોગોમાં મહેન્દ્રસિંહને ગમે તે ભોગે સંતાન બનવાની ઇચ્છા ઊઠાણો મારે એ કુદરતી છે. કલ્યાણીને પણ ચરણામૃતથીજ તૃપ્તિ માનીને ઊંઘી ગયેલી ત્યાં સ્વપ્નોદય થયો, તેમાં જાણે પોતે અજાણ રીતે કોઈ ચતુર્ભુજ તેજસ્વી મિરિચરનાં દર્શન પામે છે, તેના ચરણમાં અત્યંત દુખિયારી છતાં કોઈ અપૂર્વ રૂપસુંદરી કરગરી રહી છે કે આ કલ્યાણી તે જ સ્ત્રી છે જેના સ્નેહપાશમાં મહેન્દ્રને મ્હારી સેવામાં દીક્ષા લેવાનું કર્તવ્ય પરમ કર્તવ્ય રૂપે વસતું નથી. ચતુર્ભુજ ગિરિવરોન્નત સત્ત્વપુંજમાંથી જાણે મધુરતાનું જ ઝરણ ન હોય એવું અતીવ કોમલ સંબોધન કલ્યાણીના ઉરપટ્ટને ભીંજવે છે,—પુત્રી, તું આવ અહીં, ત્હારા પતિદેવને માની સેવા માટે મુક્ત કરતી આવ અહીં મ્હારામાં; હું પતિ છું, હું પિતા છું, હું અમય છું, હું જીવ માત્રનું શરણ છું.

આ પ્રમાણેના અનુભવો પછી મહેન્દ્ર અને કલ્યાણીનો મેળાપ થાય છે, ધીરાનંદ તેમને ઉગતા તરકામાં આનન્દવનમાંથી પ્હાર કઢાડીને રસ્તે ચઢાવી જાય છે, જેઠ મહિનાના તરકામાં થોડો પંથ કાપીને દંપતી એક હરિયાળી જગાએ ઝાડોની છાયામાં વીસામે ખાવા બેસે છે અને શું

કરવું તે વિચારે છે, પણ ચોકખો માર્ગ જડતો નથી. મહેન્દ્રને જ્ઞાતાન થવું છે પણ કલ્યાણીને ત્યજવી નથી. કલ્યાણી સ્વપ્નસંજોધનને અનુસરવા ઝેર ખાવા ધરૂં છે, પણ હૃદય તો પાશુ સામે ઘુંજે જ છે કે

મજ ઝડાડું રે, વૈકુંઠે શીઠ જવું,

ત્યાં મુજ નંદકુંવર ક્યાંથી લાવું ?

કંપતી આમ ઝીણી ઝીણી વાતોમાં પડ્યાં છે અને સુકુમારી પાસે રમે છે, ત્યાં કલ્યાણીએ નીચે મુકેલી ઝેરની ગોળીઓની ન્હાની ધાટીલી શીશી સુકુમારીને રમતમાં જડે છે, રમતમાં તે શીશીને દધાડી નાંખે છે. અંદરથી ઝીણી ગોળીઓ ઢગલી થઈને પડે છે. તેમાંથી પોતાની ન્હાનીશી મૂઠી ભરીને રમતમાં જ ગોળીઓને મોમાં પધરાવી દે છે.

અંકિમની ઘટનાઓમાં આમ નિર્ણાયક ગંભીર બનાવ છેક લીલામય રૂપમાં વારંવાર આવે છે. અંકિમની પ્રતિભાને આવે અજબ રમકડે ખેલવું અત્યંત પ્રિય છે. વળી વચલા પરિણામે ગંભીર ધોર બનાવો જ આવે એવાં, અને તોપણ અંત પાછો સુખાવસાની હોવો જોઈએ, એ પ્રણાલિકાને વળગતી ક્ષામાં વચ્ચે ગંભીર બનાવોમાંથી બને તેટલાના લીલામય રૂપ સાધનામાં ખાસ ઔચિત્ય પણ દેખીતું છે.

તુરત જ કલ્યાણીની નજર જતાં તે પુત્રીના સુખમાંથી બની તેટલી ગોળી કઢાડી તો નાંખે છે, તથાપિ કુલ જેવી બાળકી પાંચપંદર મિનિટમાં બેહોશ થઈને પડે છે, અને કલ્યાણીને લાગે છે કે એ હવે નહિં ઉગરે; મરી જવાની. અને સ્વપ્ને બતાવેલો માર્ગ જ સાચો છે. અંકિમ મહેન્દ્રને કહેતી પોતે પણ, મહેન્દ્ર જોતો રહે છે ને ઝેરની એક ગોળી ચટ ગળી જાય છે.

મહેન્દ્ર ઉપર જાણે વીજળી પડી. તે દિડમૂડ થઈ ગયો, તે છાતી-ફાટ રોવા લાગ્યો. પણ કલ્યાણી તો એની પમરજ માથે ચઢાવતી એટલું જ બોલો કે પ્રભો, ક્ષમા કરજો, હું જઈ છું. અને આ પણ બેત્રણ વાર બોલી ન બોલીને તે તો હરે મુરારે જપતી જપતી બેશુદ્ધ થવા લાગી. મહેન્દ્ર પણ પુત્રી અને પત્નીને વળગી રહેલો હરે મુરારે જ જપવા લાગ્યો અને માથે તડકો તપતો જ ગયો. દરેક ક્ષણ આમ બળ જેવી

નય છે ત્યાં સત્યાનન્દ આવી ચઢડયા, અને તે પણ હરે મુરારે ના જખમાં સાથી થયા.

ત્યાં થોડી વાર થઇ ને સીપાઇ જમાદાર આવી લાગ્યા. રાતે થયેલી લૂટના ચોરડાકુઓને પકડવા તેમણે મહેન્દ્ર અને સત્યાનન્દને પકડયા, બાંધ્યા અને બંનેને તેઓ જિલ્લાની રાજધાનિમાં ખેંચી ગયા. કલ્યાણીનું શબ્દ જોયું શરીર અને પાસે સુકુમારી પડ્યાં રહ્યાં, પણ રસ્તે જતાં જતાં સત્યાનન્દે ભજન કરવાને બદલે સંતાનોને સંભળાવી દીધું:

ધીરસમીરે તટિની તીરે ઘસતિ ઘને ઘરનારી ।

મા કુરુ ધનુર્ધર ગમનવિલબનમતિવિધુરા સુકુમારી ॥

ધીરસમીરે તટિની તીરે ઘસતિ ઘને કલ્યાણી,

મા કુરુ રે સંતાન વિલમ્બનમતિવિધુરા સુકુમારી

૪

ભવાનન્દ આ સંદેશ સાંભળે છે, નદી કાંઠે કાંઠે આવી સુકુમારીને ઉપાડી પોતાની બહેન નિમિત્તે ત્યાં જઈને સોંપે છે. ત્યાં આપણને એની વહુ શાન્તિનો પ્રથમ પરિચય થાય છે, અને તેનો આખો વિચિત્ર ઇતિહાસ પણ ધીરે ધીરે જાણવામાં આવે છે.

ભવાનન્દ આ સંદેશ સાંભળે છે. મુઘલ અમીરનો વેશ સજી થોડે બેસી નીકળી પડે છે, પણ રસ્તે “ઘરનારી” કલ્યાણીનું શબ્દ શરીર પડેલું જોતાં, પાસે પડેલી ઝેરની શીશી પણ જોતાં, અટકે છે, જંગલમાંથી પાંદડાં લાવીને તેનો રસ કલ્યાણીને ગળે ઉતારી દે છે. વિષ તુરત ઉતરી નય છે, એટલે ભવાનન્દ, તેને થોડા ઉપર જ સાથે લઈને શહેરમાં એક સુરક્ષિત જગાએ રાખે છે. સાંજ પડતાં તો સેંકડો સંતાનો શહેરમાં આવી લાગે છે. તેમના ધસારા આગળ અધિકારીઓ મુંઝાઈ નય છે, અને સંતાનો મુસ્લિમોને મારતા, ચૂડતા, લૂંટતા અને તોળા પોકરાવતા ઠેકાણાં તોડીને સત્યાનન્દ તથા મહેન્દ્રને પાછા લઈ નય છે. પરંતુ ધણા સંતાનો મુખ્ય કાર્ય પતી ગયા પછી વધારે નિરંકુશ બની રાંકડી પ્રબળે

રંજડતા હોય છે, ત્યાં પરગણાનું લશ્કર તોપ સાથે ચઢી આવે છે, અને સંતાનેને મરનાં ધવાતાં ઊભી પુંછડીએ ભાગી જવું પડે છે.

જીવાનન્દ, ભવાનન્દ, ધીરાનન્દ, સંતાનેમાં મુખ્ય છે, તેઓ પણ આ ફટકાથી મુંઝાય છે. મઠમાં સત્યાનન્દ તેમને ધીરા પાડે છે. પોતાની વિશાળ યોજના તેમને જણાવે છે. રાજાસાહેબ સામે રાજાસાહેબ જોઈશે. તોપો સામે તોપો જોઈશે. એક સુરક્ષિત કિલ્લો જોઈશે, મહેન્દ્રસિંહ જમીનદારને આજે રાતે દીક્ષા આપીને હું નીકળી પડું છું, જુદે જુદે સ્થલેથી જોઈતા કારીગરો અને સાહિત્ય સરંજમ મોકલાવીશ. તે વડે મહેન્દ્રની જમીનદારીમાં જ ગઢ, તોપો, રાજાસાહેબ, દારૂગોળો, તમામ બનાવીશું અને જમાવીશું. એ બધું થઈ જાય ત્યાં લગી માથું ઊંચું ન કરવું: આપણું અત્યારે છે તેજ સમાધીને આપણા કુર્ગમ સ્થાનમાં પડ્યા રહેવું.

કથાણીને ડગારી છે એ વાત ભવાનન્દે સત્યાનન્દથી પણ છુપાવી છે. (સત્યાનન્દને પોતાના વ્યવસાયમાંથી પાછા વળતાંજ આ હકીકત જાણવામાં આવે છે.) એટલે અત્યારે તો સત્યાનન્દ મહેન્દ્રને એટલુંજ કહી શકે છે, “સુકુમારી ઊગરી છે અને સુરક્ષિત છે: પ્રભુએ આટલું સામે જોયું તેથી સંતોષ માનો: ક્યાં છે તે ન જાણું જ ઉત્તમ, કે પ્રાપ્તિમાં પ્રવેશિત ચિત્ત ચોંટ. વ્રત પ્રવેશ થયે પાછો મેળાપ થઈ શકશે, એમ શ્રદ્ધા-પૂર્વક માનીને દીક્ષા લેવા અને માના સંતાન બનો.”

જીવાનન્દ નિમિત્તે ઘેરથી જાય છે અને રાત પડે છે એટલે શાન્તિ પણ ચોટલો કાપી કાઢી મૂક લગાવી બગવાં સજીને નીકળી પડે છે, સંતાનના વેશમાં મઠમાં આવી ચઢે છે, અને વ્રત લેતા માંગે છે. સત્યાનન્દ તેનો વેશ કળી જાય છે, પરંતુ તેનું અલ્પચર્ચ અને તેની દૃઢતા જોઈને તેને સ્વીકારે છે. મહેન્દ્રસિંહ અને આ શાન્તિ પોતાને નવીનાનન્દ કહેવડાવે છે, તે બેને સાથે દીક્ષા આપીને સત્યાનન્દ નીકળી પડે છે.

ઈ. સ. ૧૭૭૩ ની સાલ દરમિયાન વસ્તી ઘટી ગઈ છે. ઘણાં મામરાં ઉપડી ગયાં છે. વાઘ, વર, હાથી, શિયાળ નાગ વધી પડ્યા છે. મુસ્લિમ અમલ સામે બેઠેલી બહુ જોરમાં ઊઠી છે. વિશ્વપૂજ્ય અને

હિંદુ-આચારપાલન આ આનન્દવન અને આનન્દમઠમાંજ નિર્ભયપણે પ્રવર્તે છે. વળી ત્યાં ખાવાપીવાનું સુખ છે, કારખાનાં ધમધોકાર ચાલી રહ્યાં છે, ચણતરે ચણાયાં જાય છે, વખતોવખત નવાખી લશ્કરની ન્હાની ટુકડીઓ ઉપર છાપા મારવામાં આવે છે તે ફાવી જાય છે, રેઠાં ગામોમાં મુસ્લિમોને લૂટવા રંજડવાનું પણ આકર્ષણ છે, અને સંતાનો વધતાંજ જાય છે. શસ્ત્રાસ્ત્ર, ક્વાચત, આદિ પણ ખીલ્યાં છે, તથા કિલ્લો અને તોપો પણ થઈ ગયાં છે, ને કે મુસ્લિમ અધિકારીઓને તેની જાણ પણ પડેલી નથી. સંતાનોના ઉપદ્રવથી મુસ્લિમ નવાખની નવાખી બંગાળના મોટા ભાગમાં નામનીજ થઈ રહી છે, અને આખરે કંપની સરકારને બાજી પોતાના હાથમાં લેવાની ફરજ પડે છે. હેસ્ટિંગ્સ (W. Hastings) કેપ્ટન ટોમસ (Captain Thomas) ને લશ્કર સાથે મોકલે છે.

આ બાબતે સત્યાનન્દ પાછા આવી ગયા છે, તો ભવાનન્દ કોઈ સ્ત્રીના પ્રેમ માટે તલસે છે. ને કે તે એને સાંભળતીજ નથી. ધીરાનન્દને ખબર પડી ગઈ છે, અને એ સ્ત્રી તે કલ્યાણી (જેને ભવાનન્દે જ ઉમારેલી) એમ સત્યાનન્દ પણ જાણી ગયા છે. રાતે ચાંદનીમાં ઢશ હબર સંતાનોનું ઢળ ભેગું થાય છે, તેને સત્યાનન્દ ખુશખબર આપે છે કે આપણા ગઠમાંથી આપણું તોપખાનું નીકળી ચૂક્યું છે અને તે આવી પહોંચતાં ટોમસના લશ્કર ઉપર પડીશું; પરંતુ ટોમસજ ધાર્યા કરતાં વહેલો ધસી આવે છે અને સૂર્યાદય પહેલાં યુદ્ધ શરૂ થઈ જાય છે. સંતાનોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે પણ તેમની પાસે તોપો નથી; ટોમસનું લશ્કર બહુ ન્હાનું છે, પણ તેની પાસે તોપોનું જોર છે. આ યુદ્ધના વારાફાંસ વર્ણવવામાં કર્તા હઈ રહે છે. ટોમસે સંતાનોનો બોરફૂટોજ કરવાના લોકમાં એક ભૂલ કરી. મઠમાં છપીને તેણે તોપો પાસે બહુ થોડાં માણસ રાખ્યાં લશ્કરમાંનો મોટો ભાગ બાબતેથી હલ્લા કરવાને બુદ્ધિ પાડી દીધો. આથી થયું એમ કે મરણિયા સંતાનોના હાથમાં એક તોપ આવી ગઈ. તે વડે એમણે પૂલ ઉપરનો માર્ગ પોતાને કબ્જે રાખ્યો; અને સંતાનોની પોતાની તોપો આવી પહોંચતાં કંપની સરકારની સેનાનોજ ધાણ નીકળી ગયા. આ મોટી જીતના જશ સંતાનોના બે સેનાપતિ ભવાનન્દ

અને ભવાનન્દને છે; પરંતુ તેમાં ભવાનન્દ પોતે ખપી જાય છે. વ્રતભંગના પાપ માટેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરેપૂરું ચુકવીને એ સ્વર્ગે સીધાવે છે.

વળી આ જીતથી સત્યાનન્દને એટલી કાર્યસિદ્ધિના આનન્દ અને હૃદયસુખ થવા જોઈએ, પરંતુ નીકળી પડે છે તેથી હલકું. મોટી જીત થવાથી સંતાનોમાનો મોટો ભાગ ફાટી જાય છે, છેક કલકત્તા લગી કેર વર્તાવી મુકે છે. અને સત્યાનન્દ આને માટે નવો શો ઉપાય ચિંતવે છે, મહેન્દ્ર-સિંહને હિંદુ રાજા લેખે રાજ્યાભિષેક કરવાની તેની ધારણા છે કે બીજી એ કે જાણવાને અવસર જ મળતો નથી, કેમકે જીત થઈ તે જ રાતે સત્યાનન્દને સહસ્રા તેના પોતાના ગુરુ દર્શન દે છે, અને આજ્ઞા કરે છે કે “અસ કર્તવ્યકર્મની માળા લગભગ આવી ખૂટી છે, આમાંથી નિવૃત્ત થા.” સત્યાનન્દને આ ઉપરથી આજ્ઞા ફાટ્યા જેવું વસમું લાગે છે, તથાપિ ગુરુ, તે ગુરુ, આજ્ઞા તે આજ્ઞા, નિવૃત્ત થઈ જવા માટે તે મહા મહેનતે માથું પૂર્ણિમા લગીની મેહતલ માગી લે છે.

માથું પૂર્ણિમાના મેળા માટે સંતાનો ખૂબ ભરાયા. તે પહેલાં કંપની સરકારે ખાતમી મેળવી લીધી હતી અને નવી સેના તૈયાર કરી હતી તેના નાયક મેજર એડવર્ડ્સે (Major Edwards) મેળાનો લાભ લઈને તે જ ટાણે મહેન્દ્રસિંહનો કિલ્લો તોપખાનું સરંજામ અને સાથે સંતાનો અધાનો નાશ કરવાનો બેત રચ્યો; પરંતુ આ વખતે પણ સંતાનોએ કંપનીની સેના કાપી નાંખી. આગલા યુદ્ધમાં જેમ ભવાનન્દ માર્યો મર્યો તેમ આ વધારે ખૂનરેજીભર્યા રણમાં જીવાનન્દ પણ અનંકાનેક જ-ખમોથી વીંધાઈને રાખના મોટા ઢગલા તળે પડ્યો. પરંતુ કર્તા એને આમ મુલેલો વર્ણવીને તેને પાછો સજીવન કરે છે. અત્યંતાત્યંત ધવાઈને પડ્યો અને મુલો ચાને એણે એ પ્રમાણે પોતાનું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂર્ણ કર્યું. શાંતિ-નવીનાનન્દ-એના રાખને ઢુંઢવા આવે છે તેને એ ધણી વાર લગી જડતું પણ નથી. અને જે આચરણ પરમ્પરાને માટે જીવાનન્દને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની ફરજ પ્રાપ્ત થાય, તે જ આચરણ પરમ્પરા શાન્તિને માટે પણ વ્રતભંગની પરમ્પરા જ ગણાય, અને પુરૂષ રણને મોખરે ખપી જવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, તો સ્ત્રી તેના રાખને ખોળામાં લઈ સતી થઈને પ્રાયશ્ચિત્ત

કરીને વ્રતભંગના પાપમાંથી નિવૃત્ત થાય. કોઈ પણ યુરોપીય કલાકારને હાથે આ વસ્તુનો અંત આવો જ કોઈ આવત, એમાં પણ શક નથી. પરંતુ આજે ભર્મિલ (sentimental સેન્ટિમેન્ટલ) જેટલા વધારે તેટલા કલાનિયમનમાંથી પણ છટકી જનારા વધારે. કર્તા ખીલે જ અંત આણે છે. શાન્તિ શોધી શોધીને હારી જવામાં છે, ત્યાં કોઈ આવી ચડે છે. અનેકાનેક શબ્દના ઢગલા તળે પડેલો જીવાનન્દનો ફેહ એ તેને શોધી આપે છે. પછી આમાં ય હજી જવ છે એમ એ જ શાન્તિને આશા આપે છે. અને એ રીંગડાને તળાવને કાંઠે આણી અનેકાનેક ધા હતા તે ધોઈ નાંખીને એ જ ચમત્કાર-પુરૂષ ધાએ ધાએ પાંદડાંનો રસ સીંચે છે, તેથી આ પૂર્ણિમાની રાત દરમિયાન જીવાનન્દ એક ઊંડો શ્વાસ ખેંચીને પાછો ખેંડો થાય છે. આમ શાન્તિ અને જીવાનન્દનું જોડું જેવું આ જીવિતદાન કેનાર ચમત્કાર-પુરૂષને પ્રણામ કરવા જાય છે, તેવા તે એમનાં ચર્મચક્ષુને અદરશ થઈ જાય છે.

જીવાનન્દે આમ પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરેપૂરું કર્યું' યે ખરું અને તે જીવ્યાં યે ખરો. શું બાકીનાં વર્ષ ગૃહસ્થાશ્રમમાં ગાળવાને? જીવાનન્દ એટલો શુદ્ધ થયો છે કે તેને એ વાસનાજ નથી થતી એ તો કહે છે, હું મુલો નથી તો મારું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ અધુરું રહે છે જે મ્હારે અધુરું નથી રાખવું. હું પાછો સંતાનો સાથે-પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે-યુધ્ધે ચઢીશ અને ફેહ પાડીશ. પણ શાન્તિ કહે છે, ના. આ નવા ફેહે નવેસર પ્રતિજ્ઞા લેયો તો જ એ ધર્મ ત્હમને પાછો ચોટે. સંતાનો ત્હમને મુલા અને ચરાસવી થઈ ગયા જ ગણે છે અને ગણશે. ચાલો આપણે અહીંથી આ રથાન અને આ વાતા-વરણ અને એના વિકટ ધર્મેમાંથી ખસી જ જઈએ. તીર્થયાત્રા કરીશું. હિમાલય જઈને કરીશું. નવા ભવે, નવા ધર્મ કેવા તે તો આ ક્ષણે શું સમજાય-ધીરે ધીરે સમજાશે એની મેળે. અને સમજાશે તેવા પળારો. બાકી ગૃહસ્થાશ્રમની તો મ્હને પણ વાસના સમૂળગી નથી. આજ લગી બ્રહ્મચર્ય કુઃખેજે પાળીપાળીને તે હવે જ્યારે આપણી પ્રકૃતિ જ થઈ ગયું છે, ત્યારે બ્રહ્મચર્ય પાળતાં પાળતાં જ સહધર્મચરણ કરીશું. કર્તાએ આ કમ્પતીનો પોતાના વસ્તુમાં જે અંત ધોળ્યો છે તેનો પૂરેપૂરો અને

શુદ્ધ આરામ આ. એકને એ રૂચે, બીજાને ન રૂચે, કોઈને એમાં ક્લાનું
અક્ષમ આચિત્ય લાગે, કોઈને એ ન જ બેસે. એ પ્રમાણે મતભેદ તો
મૂળે લાગે છે કે રહેવાના. અને વળી આ નવલમાં જો કોઈ નાયક-
નાયિકા છે, તો તે જીવાનંદ અને શાન્તિ જ છે, એટલે આ અંશનું
વિશેષ મહત્ત્વ હોવાથી, તેને વિષે મતામતિમાં ઊતરી પડિયે તે ખેલાં એનું
વાસ્તવ (real રીયલ) સ્વરૂપ કેવું છે તે પ્રથમ બનતી ચોખવટે જોઈ
લઈયે તો સાફ, એટલા માટે આટલું લંબાણ કર્યું.

હયાણી અને મહેન્દ્રસિંહ અને સુકુમારી પાછાં મળે છે અને આ
વિપત્તિનાં વર્ષો વીતી જતાં કંપની બહાદુરના છત્ર તળે તેઓ-નવલનાં
પાત્રો મટી જઈ, સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષોની જેમ બાકીનાં આયુષ્ય ગાળે છે.
રાજ થઈશ તો? એવો વિચાર મહેન્દ્રના ચિંતાકાશમાં સ્ફુરે એવો, અથવા
સ્ફુરે તો પણ તે એને મોહિત કરે અને લલચાવે એવો એ માણસ જ
હતો નહીં; એ તો માની સેવા અને કૌટુંબિક જીવનનો શાંત પ્રવાહ એ
જે વસ્તુ જ પ્રીયતો હતો. માની સેવા એણે અવધિપર્યાંતની જ સ્વીકા-
રેલી હતી તે અવધ આવી ગયો હતો, અને કૌટુંબિક જીવનના શાંત
પ્રવાહમાં જ એને મન સર્વસ્વ હતું: એટલે એ ત્રણેના અંતમાં પાત્રા-
લેખન, કલા, કે રસની દૃષ્ટિએ દેશી ન્યૂનતા જણાતી નથી.

આપણો ચમત્કાર-પુરૂષ જીવાનંદ અને શાન્તિ આગળથી અદરશ
થઈને સીધો સત્યાનંદના મઠમાં આવ્યો, કેમ કે એ જ સત્યાનંદનો ગુરુ
હતો અને માધ પૂર્ણિમાના વાયદા પ્રમાણે એને આવી સ્હરવાનું જ હતું.
સત્યાનંદ તેને સલાહ કર્યા:

“આવા મોટા વિજયની ક્ષણમાં જ આપ મૂળે આ ધર્મ કાર્ય-
માંથી નિવૃત્ત થવાની આજ્ઞા કરો છો, તેનો ભેદ શો વાર ?”

ગુરુ કહે: “મુસ્લીમોના જુદામી અધર્મી અમલના ધ્વંસ માટે
અનિવાર્ય હતી ત્યાંલગી હિંસા અને લડાઈઓ ધર્મ્ય હતી. પરંતુ હવે
યુગ બદલાયો છે અને લડાઈઓ અને હિંસા નિષ્કારણ અર્થાત અધર્મ
બની છે.”

સત્યાનંદ: “હિંદુ રાજ્ય હજી તો સ્થાપવાનું આપું થે બાકી છે.”

ગુરુ : “હિંદુ શાસ્ત્ર અત્યારે ગમે તેટલી હિંસા કરશે અને છતાં મેળવશે તથાપિ સ્વપાવાનું નથી. ત્હમારા હાથ અપવિત્ર છે. એ ત્હમે લૂટફાટ ચોરી આદિ વડે સત્તા મેળવી અને જમાવી છે. એ પ્રમાણે ઊભી થતી પાપમૂલક સત્તા પાંચપંદર વિજયો મેળવી પણ નય, આખરે તો અવશ્ય ભાગી જ પડે. સત્તાની ગાદી ઉપરથી મુસ્લીમો તો ચ્યુત થઇ ગયા છે. એ ગાદી ખાલી પડેલી છે એમ પણ નથી. ઇંગ્લેન્ડે માદીએ બેસી ચૂક્યા છે. વળી ઇંગ્લેન્ડે રહેઝ છે, મુસ્લિમોથી અભિન્ન છે, એ ત્હમારો ભ્રમ મોટામાં મોટો છે. એમને હાથે જ સનાતન ધર્મનો પુનરુદ્ધાર લખાયેલો છે. બીજા કોઇને હાથે એ શક્ય ન હોવાથી જ આ નવો ઇંગ્લેન્ડનો યુગ બેઠો છે. ઇંગ્લેન્ડે શત્રુ છે જ નહીં. એ જ ધર્મના અને માના સાચા મિત્ર છે.”

એમ કહીને ગુરુએ સત્યાનંદનો હાથ ઝાલ્યો. અને નવલને સમાપ્ત કરતાં ક્તર્તો લખે છે :

“આ કોણે કોનો હાથ ઝાલ્યો ? જ્ઞાને આવીને ભક્તિનો, ધર્મે આવીને કર્મનો, વિસર્જને પ્રત્યક્ષ થઇને પ્રતિષ્ઠાનો હાથ સાહ્યો : કલ્યાણીએ આવીને શાંતિનો હાથ સાહ્યો. એ સત્યાનંદ તે શાંતિ. એ મહાપુરુષ તે કલ્યાણી. સત્યાનંદ તે પ્રતિષ્ઠા અને એના ગુરુ તે વિસર્જન. વિસર્જન આવીને પ્રતિષ્ઠાને લઇ નીકળ્યો. ॐ શાન્તિ : શાન્તિ : શાન્તિ :”

૫

‘આનંદમઠ’ નવલ પ્રકટ થઇ ત્યારથી આજ લગીમાં તેની ધણી ટીકાઓ થઇ છે. ન્હાનીમોટી ટીકાઓનો શુમાર જ રહ્યો નથી. **વચ્ચે માતરમ્** ગીતની ભાષાથી માંડીને, તેની કર્ણકટુતાથી આરંભીને ‘આનંદમઠ’ માંના પાત્રોપાત્રના નિરૂપણ વિશે તથા તેમાંના ધણાખરા બનાવ વિશે ટીકાઓ થઈ છે. **વચ્ચે માતરમ્** ગીતમાં એટલી વધારે પંક્તિ કર્ણકટુ છે જ. ગીત એટલે વિચાર-ભાવની જમાવટ આજી, ત્યારે આમાં તે જડા ગાલીચામાં બિનના તંતુ જેટલા ઘટ્ટ ખચ્યા છે. અને એ ગીતની ભાષા નથી સંસ્કૃત ને નથી બંગાળી. પરંતુ આ મોટા કોષો થ

એ ગીતને અદ્ભુત દિગ્વિજય જરા યે મોળે નથી રાખી શક્યા એ પણ બહાર છે.

બીજી ટીકાઓમાંની ધણી ગેરસમઝથી ઉત્પન્ન થવા પામી છે, અને ઉપર ટીકાને અથવા ચર્ચાને છેક ગોણું રાખીને જે સાર આપવામાં આવ્યો છે, તે એટલી સંભાળથી લખવામાં આવ્યો છે, કે તેને વળગીને નવલને વાંચવાથી ધણીખરી ગેરસમઝો બિઠતામાં જ રાખી જશે.

બાકીની ટીકાઓ વિશે મહાર્ દૃષ્ટિમિંદુ એવું છે કે પાત્રાલેખન અગર વસ્તુમાંની વિગતોને વળગીને કરવામાં આવતી ટીકાઓ આ નવલનું સાચું રૂપ ન સમજે તેને જ વત્તોઓછી વજનદાર લાગે. ‘આનન્દમઠ’ ભાવનામય કલ્પનાની જ ચૂંથણી છે. વાસ્તવિક વિધાન (realistic construction રીયલિસ્ટિક કનસ્ટ્રક્શન) ના નિયમો આને લાગુ જ નથી. કર્તાએ સર્જેલા વિષય (atmosphere એટમોસ્ફીયર) માં કર્તાએ મહડાવેલો પતંગ દૂર દૂર બીડીને બંધે આંખોને ચોંટાડી રાખતો ઠરે છે કે કેમ, એ જ આવી કલાકૃતિમાં પ્રમાણ છે. વળી વાચકના બુદ્ધિ હૃદય અને કલ્પના રૂપ નેત્રને આમ કર્તા બંધે જે પતંગ ઉપર ચોંટાડવામાં આવે અદ્ભુત વિજય સાધે છે, તે પતંગ પોતે એટલા બંડા બંડા ઘેરા અપુરાગને પાત્ર છે ખરો? સ્પષ્ટ છે કે આ નવલમાં કર્તાએ જે રચ્યું છે તે તમામ આશયપૂર્વક રચ્યું છે: કેવલ સૈાંદર્ય નિરૂપણ કે કલાવિધાનથી ભિન્ન એવા આશયની ખાતર, અને એ આશય એક જ છે: દેશભક્તિ જગાડવાનો; કુટુમ્બરસનેહ તુચ્છ વસ્તુ છે એવું અન્યાય નિરૂપણ કર્યા વગર; દેશભક્તિ ભલે જ પરમ ધર્મ છે જેને નામે પાપોનાં પાપ પણ પુણ્ય બની જાય, એવું અવિચારી થૂંક એક છાંટો પણ કરાડ્યા વગર. અને આ આશય વિશે તો દ્વિલસુરી કે નીતિદ્વિલસુરીની ચર્ચા હોય. કલાદ્વિલસુરીને એ વિશે કશું કહેવાનું હોય જ નહીં.

વળી સામાન્ય રીતે જે વિજય ગણાય તેમાંથી એ વિજયને જ કારણ બનાવીને સત્યાનન્દ કને લેની લીલા સમેટાવી લેવી, એ રૂપના અતં-વિરાનમાં અપૂર્વતા કહીને ઓળખાવવી પડે એટલી બધી નવીનતા છે.

તથાપિ આર્થ અંતવિધાન કૃતિનો રસ જળવીને તેને સંકેશી આપે છે એમ ભાગ્યે કહી શકાય. આવા અંતવિધાનનો ખુલાસો વા સાચો અર્થ ઉપર જણાવેલા આશયનો કોઈ આવશ્યક અંશ સાધી આપવાને માટે એવી યોજના જ અનિવાર્ય, એવા કોઈ રૂપનો જ હોય શકે. માત્ર કલાદષ્ટિએ આવો કોયડો કદિ નહીં ઉડે.

આ નવલને ઐતિહાસિક કહેવામાં આવે છે તેમાં થે તથાંશ એવો સરખો જ છે. સંન્યાસીઓનાં ટોળાં છાકરાછાકરીઓને ઉપાડી જવાનેા જાણે ધંધો જ કરતાં; સ્ત્રીઓ છેક થોડી એવા સંઘની સંખ્યા આ રીતે જ બની રહેતી. આવી ભરતીમાંથી કોઈ વિરલ છાકરી શાંતિ જેવી પણ કેળવાઈ આવે એ અસમ્ભવિત વસ્તુ નથી. ત્યારે શાંતિનું નિરૂપણ, ભયંકર ક્રાંતિ, ચાતુર્ અન્યવસ્થા, સંન્યાસી ટોળાંઓના ઉપદ્રવ એટલે સુધી વધી ગયલા કે કંપની સરકારની બે ન્હાની સેનાઓને પણ તેમણે આ વર્ષોમાં કાપી નાખેલી, એટલી જ ઐતિહાસિક છાંટ આ નવલના વસ્તુમાં છે. પરંતુ મુખ્ય વસ્તુ સત્યાનંદના સંન્યાસી ઝુંડ જેવા ઉચ્ચારાથી ઝુંડનું નિરૂપણ છે; અને એવાં ઉચ્ચારાથી ઝુંડો પણ આ કાળે હતાં વાં સંભવિત તો ગણી શકાય, એવો દાવો કરવાને લેરા પણ પુરાવો આને ઐતિહાસિક નવલમાં ગણનાર કોઈ વિવેચક બતાવી શક્યો નથી, એટલે આખી રચના ભાવનામય અદ્ભુતકથા (idealistic romance આઇડીયલિસ્ટિક રોમાન્સ) ની છે. રચના આશયપ્રેરિત (with a purpose ઉવિય એ પર્પઝ) છે એ લક્ષણ પણ ઐતિહાસિક કરતાં અદ્ભુત કથાને વધારે અનુકૂલ છે.

આ કૃતિ ઇતિહાસના પાયા ઉપર રચાયેલી નથી એટલું જ નહીં પણ એ તો ઇતિહાસ મૂલકને બદલે ઇતિહાસસર્જક નીવડેલી છે. લોર્ડ લિટન (Lytton)ના અમલના આરંભમાં એ લખાઇ. કોંગ્રેસ (I. N. Congress) પણ ત્યારે જન્મી ન હતી. હ્યુમ (H. O. Hume) હજી આઇ. સી. એસ. (I. C. S.) માંથી નિવૃત્ત થયા ન હતા. દેશભક્તિ, દેશાનુરાગ, કે તે કાળનો શબ્દ વાપરિયે તો સ્વદેશાભિમાન નડુંસડું જ હતું. રાજા રામમોહનરાયના સમયથી બીજા નંબાયડું તે હજી બહુ ધીમે ધીમે ખીલતું ફાલતું હતું. અને એ સ્વદેશાભિમાન હજી આખા ભારતને માટે એક્ય-

ભાવના અને સંપના રૂપનું હતું.* એવે સમયે આવી ઊંચી ઊંડી ગાઢ ભક્તિ જેવી અસ્મિતાનો હૃદયને ભીંજવે અને કલ્પનાને ઉત્તેજે એવો બોધ, તથા એ અસ્મિતાના લાયક પાત્ર લેખે ભરતખંડને ઠેકાણે માલોમ બંગાળનો જ જપ, આ પુસ્તકનાં વિલક્ષણ અને સર્જક તત્ત્વો છે, અને તે જ આ નવલને પ્રજ્ઞના માનસને યોગ્ય વલણ આપનારા એક ઐતિહાસિક બલ (force ફોર્સ) નું ગૌરવ અર્પી રહ્યાં છે. લોર્ડ કર્ઝને (Curzon) બંગાળના બે ભાગ કરી દરેક ભાગને તેમાંની બંગાળી પ્રજ્ઞના કરતાં મોટી સંખ્યાવાળા બીજા લોકોના પ્રાંતો સાથે ભેળવી દીધો, અને તુરત બંદિમચંદ્રે વાલી રાખેલાં આ બીજા કેટલાં બલવાન હતાં, ઊભી નીકળીને અનુભવ્યાં જ કેટલાં સજડ થઈ ગયાં હતાં તે જણાઈ આવ્યું. **વન્દે માતરમ્** ગીત રાત્રિ અને ત્રિવિસ કંઠેકંઠમાં ગાઈ રહ્યું, અને હિન્દે પણ તેમાં સ્વર પૂર્યા. તે ક્ષણથી એ ગીત ગવાતુંજ રહ્યું, નિરંતર ગવાઈ રહ્યું, બંગાળી પ્રજ્ઞના આગ્રહના સ્વર ફેલાવતું રહ્યું, ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં શહેનશાહે એ વિભાગો ૨૬ જણાવીને આખી બંગાળી પ્રજ્ઞના ઐક્યની પાછી એક ધલાસામાં પ્રતિષ્ઠા કરી ત્યાં લગી. એક માત્ર નવલનો આ પ્રકારનો વિજય થાય, તે એનો ન્હાનો સ્વનો વિજય ના જ ગણાય. આ પ્રમાણે જે વિરલ ચોપડી આખી પ્રજ્ઞની પ્રિય ચોપડી લેખે રચાય, તેમાં કલાદોષો હોય તેની તર્ફ એ પ્રજ્ઞ આત્મીય જનના દોષો તર્ફ આપણે સૌ ભેઠએ છિયે એવી મીડી નજરે જ જુવે.

ત્યારે એ સમય દરમિયાન જે નિરંકુશ આઘનદ્રોહી (anarchist એનાર્કિસ્ટ) પાક્યા હતા, જેમણે નિર્દોષોનાં ખૂન કર્યાં હતાં, અને જેમનાં કેટલાંક ગુપ્ત ટોળાંઓમાં આ નવલ ભગવદ્ગીતાની સાથે નિત્ય પાઠ

* **વન્દે માતરમ્** ગીત બંદિમચંદ્રે ‘આનન્દમઠ’ લખતાં પૂર્વે લખી રાખેલું. આ બીજા ઉગાડી શકાય એવો સમય અને એવા બનાવ મળી આવતાં નવલ રચાઈ.

‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ ૧૮૭૩ થી થોડુંકજ બેલું લખાયેલું. બંગાળમાં જેમ બંદિમની ફરાબક્તિ તેમ ગુજરાતમાં નર્મદની અપવાદ રૂપ જ હતી. ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ ગજવનારા ગુજરાતીઓ ૧૯૦૫ પહેલાં બહુ જ થોડા.

માટે વપરાતી પણ હતી,—તે સર્વ દૌરાત્મ્ય અને પાપી વલણ ઉપબવવાને યોગ્યો થોડો પણ આ ચોપડીને માથે આવે ખરો? આવો સવાલ કુદરતી છે, પરંતુ એ સવાલમાં જ તેનો સાચો જવાબ સમાયલો છે. ભગવદ્-ગીતાને માથે એવો આરોપ આવી શકે, તેટલો જ આને માથે; એટલે કે એવો આરોપ નિર્મૂલ્ય અને હીચકારો જ ગણાય. નવલમાં ઠેકાણે ઠેકાણે કર્તાએ યોત્તાની રચનાનો આવો અનર્થ કોઈ કરી જ ન શકે તેને સાર સ્પષ્ટ લખેલું જેવામાં આવશે, અને આમાં કોઈ કોઈ સ્થાન એવાં પણ છે કે ત્યાં કલાદોષ થઈ જાય છે તેની દરકાર પણ બાળુએ રાખીને કર્તાએ સ્પષ્ટતા સાધી છે વળી અજબ જેવી અગમચેતીથી કર્તાએ પહેલી જ આશ્રિતિ પ્રસ્તાવનાના ચાર વાક્યમાં પણ એક આ લખેલું છે:

**સમાજ-વિપ્લવ અનેક સમયેઽ આત્મપીડન માત્ર;
વિદ્રોહીરા આત્મઘાતી,**

અથવા આને અગમચેતી કહેવામાં પણ આપણે કર્તાને અબજુતાં અન્યાય કરિયે છિયે. કર્તાના આશયનું એમણે નિર્ધારિતું સ્વરૂપ જ એવું હતું કે તેમાંથી આવો અનર્થ પ્રથમથી અને દૃઢતાપૂર્વક એમણે બહિષ્કૃત ગણેલો.

એટલે આવા આરોપના ખંડન માટે બંગાળી વિવેચકોએ કર્તાનાં ‘ભારતકલંક,’ ‘ભારતવર્ષની સ્વાધીનતા અને પરાધીનતા,’ ‘કમલાકાન્તનું દફતર’ આદિ નિબંધો અને લખાણોમાંથી અનેક અવતરણો ટાંકી બતાવ્યાં છે, તે અહીં સંભારવાની જરૂર પણ જણાતી નથી.

અને છેવટ, આ નવલની બીજી નવલોની સાથે એક વા બીજી દૃષ્ટિએ સરખામણી ધણું બંગાળી લેખકોએ કરેલી છે, જેમાંથી કલારસિક વાંચનારને કેટલુંક સુંદર અને નાજુક સુચન મળે એવું છે. પરંતુ બંકિમ-ચંદ્રની આ એક કૃતિને પૂરી સહાનુભૂતિથી વાંચવામાં વાચકને બનતી મદદ કરવી, એટલો જ આ પ્રવેશક નિબંધનો વિષય હોવાથી, એવા કોઈ સંબંધ વિષયમાં પણ ખેંચાવાની ઇચ્છા નથી.

બલવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર

આ નં દ મ ઠ

ખંડ ૧ લો

પરધો

અધાર જંગલ હતું. ગાદાં ચાલવૃક્ષોની ધટાથી તે છવાઈ ગયેલું હતું; પણ માત્ર ચાલવૃક્ષોજ નહિ, કંઈ કંઈ ભાતભાતના બીજાં ઝાડ પાંદડાં તેની ધટાને ગાદી કરતાં હતાં. ઉંચા ઉંચા વૃક્ષોની ડાળીઓ એક બીજાંને આલિંગન કઈ પરસ્પર વિંટળાઈ વળી કોઈ અપૂર્વ માંડવો રચી રહી હતી. ને એ માંડવામાં નહોતું એકે છિદ્ર, સૂચનાં કિરણોના પ્રવેશ માટે એકે દ્વાર. સારોય ત્યાં અંધકાર છવાયેલો હતો. ઝાડોનો અપાર સમુદ્ર પવન આવતો ત્યારે પાણીના મોજાં પેટે ધ્રુવથી રહેતો. ને નીચેના પથમાર્ગમાં અધે શૂનકાર રહેતો—અપોરે બાર વાગે પણ સૂરજનું એક કિરણ ત્યાં કેખા ન હેતું. માનવીનો ત્યાં પગરવ નહોતો. પણ હંપર છાયા કરતા વૃક્ષસમુદ્રના ધ્રુવવાટ અને યશુ પક્ષીના અવાજ સિવાય બીજાં એકે સાદ ત્યાં ન સુણાતો.

એક તો એ અત્યંત વિશાળ ગાદું અંધારૂં જંગલ—અને વળી રાતનો વખત. ધનધોર મધરાતનો વખત. જંગલની બહાર પણ સર્વત્ર તિમિર—સારી સૃષ્ટિ અંધારાની ગોઠમાં લપાયેલી. કશોય રવ સંભળાતો નહોતો. જાણે પૃથ્વીના પેદા-માનોજ એક બાગ ન હોય!

કેટલાયે લાખો કરોડો પશુપક્ષી એ જંગલમાં રહેતા; છતાં તેમનો કંઈ શબ્દ નહોતો સંભળાતો. સઘળું ચાંદ હતું. એવી શાંતિ, એવો નિઃસ્તબ્ધ ભાવ તો કેવળ વિરલજ!

પણ એ, એ અનંત શૂન્ય અરણ્યમાં એ અધાર રાત્રે, અપાર શાંતિને ભેદીને એક શબ્દ સંભળાયા: “મારી મનોકા-

મના સિદ્ધ થશે કે નહિ ?”

રાબ્દ અનંત શાંતિમાં ડૂબી ગયો. આ અરણ્યમાં એવો માનવીનો સાદ ક્યાંથી ?

થોડીક ક્ષણો વીતી ગઈ. ફરી પાછો તે અપાર શાંતિને ભેટીને એક રાબ્દ સંભળાયો: “ મારી મનોકામના સિદ્ધ થશે કે નહિ ? ”

રાબ્દ અનંત શાંતિમાં ડૂબી ગયો. આ અરણ્યમાં એવો માનવીનો સાદ ક્યાંથી ?

થોડીક ક્ષણો વીતી ગઈ. ફરી પાછો તે અપાર શાંતિને વીંધતો સાદ સંભળાયો: મારી મનોકામના સિદ્ધ થશે ?

ત્રણ ત્રણ વાર એ સાદના પડછંદા તે અધિકાર સમુદ્રમાં પડી રહ્યા. પછી ઉત્તર સંભળાયો: તારી પ્રતિજ્ઞા શી ?

જવાબ મળ્યો: મારું જીવનસર્વસ્વ !

સવાલ થયો: જીવન તો તુચ્છ વસ્તુ છે. તું બધું થે ત્યાગી રાકે છે ?

ખીલું છે શું ? ખીલું શું આપું ?

ત્યારે ગગન ભેદતો તે ભેરીનાદ ગાળ્યો:

“ભક્તિ”

પ્રકરણ ૧ હું.

ધ. સ. ૧૭૬૯ ના ઉનાળામાં એક દિવસ પદચિન્હ ગામ ગરમીના ઉકળાટથી ધગધગી રહ્યું હતું. ગામમાં ઘર હતાં, પણ વસ્તી નહોતી. ખજારમાં પુષ્કળ દુકાનો હતી, હાટની જગાએ ઘણાંયે છાપરાં હતાં, મહોલ્લે મહોલ્લે સેંકડો મકાનો હતાં ને તેમાં કોઈકે કોઈકે તો મોટી હવેલીઓ હતી. પણ આજે સઘળું શાંત હતું. ખજારમાં દુકાનો બંધ હતી; દુકાનદારો કોણ જાણે ક્યાંય નાસી ગયા હતા!

આજે હાટનો વાર હતો છતાં હાટ ભરાયો ન હતો. લિખા-રીઓને બીખ માંગવા નીકળવાનો આજે અવસર હતો, પણ તેમના માંથી એકે નજરે નહોતો પડતો. વણકરો શાળ સમેટી ધરને ખુણે અને વેપારીઓ વેપાર ભૂલી બાળ બચ્ચાંને ખોળામાં લઇ આંસુ સારી રહ્યા હતા. દાનેશ્વરીઓ દાન દેતા અટકી ગયા હતા; મહેતાજીઓ ભણાવવાનું ભૂલી ગયા હતા; બચ્ચાંઓથી રડવાની પણ હિંમત થતી નહોતી! રાજમાર્ગ ઉપર લોકોની આવજન થતી ન હતી.

સરોવર સ્નાન કરનારા વગરનું સૂતું હતું; ધરનાં આંગણાં ઉજળા દીસતાં હતાં; ઝાડ પદ્મીસૂનાં જણાંતાં હતાં; ગૌશાળાઓ ગાય વગરની—ખાલીખમ લાગતી હતી; રમશાનમાં માત્ર શિયાળ ફૂતરાંઓનો સાદ સંભળાતો હતો. એક મોટી હવેલીનું ઉંચું છાપરું

દૂરથી દેખાતું હતું—જંગલમાં સૂનાં ધરતી વચ્ચે પર્વતના શિખર સમું તે દીપતું હતું. તેની શોભા પણ કાંઈક અજબજાબ લાસતી હતી. ધરનાં આરણ્યો બંધ હતાં—તેમાં ચલીકિં સરખું પણ નજરે પડતું ન હતું. સઘળું ચૂપાચૂપ અને સૂમસામ!—અરે, પવનને પેંસવું પણ ત્યાં ભારે થઈ પડે એમ હતું. ખરે ખપોરે ઘેરો અન્ધકાર ધરતી અંદર છવાઈ રહ્યો હતો. એ અન્ધકારમાં મધરાતે ખીલેલાં પુષ્પનાં જોડકાં સમાં એક દંપતી કાંઈક મસલત ચલાવી રહ્યાં હતાં. તેમના હૃદયનાં અંધકારની પણ અવધિ ન હતી.

૧૭૬૭ની સાલે સારી ફસલ ઉતરી નહિ: તેથીજ ૧૭૬૮ ના વર્ષમાં મોંઘવારી સખ્ત વધી ગઈ—લોકોને લયંકર કષ્ટ વેઠવું પડ્યું. પરંતુ રાજ્યના અમલદારોએ તો મહેસુલ એકદમ વધારી દીધું. એ મહેસુલના વધારાને લીધે ખીચારી ગરીબ પ્રજા દિવસમાં માંડમાંડ એક વાર ખાવાનું ખાઈ ગુજરાન કરવા લાગી. ૧૭૬૮ના વરસમાં વરસાદ સારો થયો. લોકોએ ધાર્યું, આખરે ઈશ્વરે કૃપા કરી ખરી. ભરવાડ ખુશખુશાલ થઈ ખેતરમાં ગાવા લાગ્યા. ખેડૂતની સ્ત્રીઓ રૂપાનાં ઘરેણાં ઘડાવવાને પોતાના પતિદેવને પજવવા લાગી.

એવામાં આસો માસ એકાએક રુઠ્યો. આસો કાર્તિકમાં વરસાદનો છાંટો સરખો પણ જણાયો નહિ. ખેતરમાંહેનું સઘળું અનાજ સૂકાઈને ખડ જેવું થઈ ગયું. જે એકાદ બે ખેતરમાં પાક ઉતર્યો હતો, તે ખેતરોને અમલદાર વર્ગે પોતાના સિપાઈ સપરોને ખાતર ખરીદી લીધાં. પરિણામે લોકોને ખાવાનું કશુંય રહ્યું નહિ. પહેલાં એક દિવસના કડાકા કર્યા, ત્યાર બાદ એકાંતરે અડધા પેટે મંગળવાર કરીને ગરીબ પ્રજા દિવસ ગાળવા લાગી. પછી બે દિવસના અપવાસ કરવા માંજ્યા. ચૈત્ર માસની ફસલ સુધાં લોકોના ઉપયોગમાં આવી શકી નહિ. પરંતુ મહમદ રેઝાખાનને મહેસુલ ઉઘરાવવાનો તગડો પડેલો હોવાથી, તેણે ધાર્યું કે મારે ઘીકેળાં કરવાની મઝા પડશે. મહેસુલમાં એકદમ દશ

રૂપીઆનો વધારો કરી દેવામાં આવ્યો. બંગાળામાં સર્વત્ર ભારે કોલા-હલ મચી રહ્યો.

લોકોએ પ્રથમ બિંદા ઉપર રહેવા માંડ્યું—પણ બીખના હાથાં કંઈ શીકે ચઢી શકે?—એટલે પાછા અપવાસ કરવા માંડ્યા. ત્યાર બાદ રોગના ભોગ થઈ પટકાવા લાગ્યા. ગાય વેચી નાંખી; હળ વગેરે ખેતીનાં ઓળર વેચી સાટી કંદમૂળ પર શુકરાના કરવા લાગ્યા. ખેતરપાદર, ધરબાર વગેરે મિલકત કાઢી નાંખી; ત્યાર બાદ માણસો વેચવા લાગ્યાં. પછી બાળકોને વેચવા માંડ્યાં. ત્યાર બાદ પત્ની સુદ્ધાં વેચી નાંખતાં ડગ્યા નહિ.

પણ એ ઐરાં, છોકરાં સ્ત્રી વગેરેને પણ કોણ ક્યાં સુધી ખરીદે ? સઘળાજ દેવાદાર. લેણુદાર કોઈ મળે નહિ. ખરીદવાની શક્તિનો અભાવ; પરંતુ સર્વની વેચવાનીજ દાનત ! ખાવાનાં સાંસા પડતાં લોકો ઝાડનાં પાદાં ખાવા લાગ્યાં. ઘાસ ખાધને પેટ ભરવા લાગ્યા. ખીજ કેટલાક જંગલી લોકો કૂતરાં ખીંચાડાં ઉંદરને સુધ્ધાં પેટમાં પધરાવવા લાગ્યા. ઘણાએ નાસી છૂટ્યા. જેઓ નાઠા તેઓ પરદેશ જઈ બૂખનાં દુઃખને લીધે મરણ-શરણ થયા. જેમણે નાશભાગ કરી નહિ, તેઓ માંસ ખાધને અગર કડાકા વેડી રોગના ભોગ થઈ પ્રાણત્યાગ કરવા લાગ્યા.

રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો—તાવ, ઉઝટી, ક્ષય, સૈયડ પૂર બહારમાં માણવા લાગ્યાં. ખાસ કરીને સૈયડનો ઝપાટો જખરો હતો. લોકો સૈયડથી મરવા લાગ્યા. કોણ કોને પાણી પાય ?—કોણ કોની માવજત કરે ? કોઈ કોઈની ખબર લેતું નહિ, કોઈ કોઈને મળતું નહિ. મરણ પછી પણ કોઈ કોઈને મદદ કરતું નહિ. સૈયડનાં દર્શન થતાં વાર ધરનાં સઘળાંજ માણસો પોતાના માંદા સગાંનો બહિષ્કાર કરીને અગીયારા ગણી જતાં.

મહેન્દ્રસિંહ પદ્મિન્હ ગામમાં ભારે શ્રીમંત ગણાતો—પણ ગરીબ તાલેવંતની આજે એક દશા હતી. આ દુઃખદાયક આક્રમણ

વખતમાં રોગના ઝપાટામાં સપડાતાં તેનાં પોતીકાં સગાંવહાલાં, દાસ દાસી વગેરે સઘળાંજ નાસી છૂટ્યાં હતાં. કેટલાંક મરી પરવાર્યાં હતાં, કેટલાંક પલાયન કરી ગયાં હતાં. મોટા પરિવારમાંથી અત્યારે ફક્ત તેની સ્ત્રી, પોતે જાતે અને એક બાળક કન્યાજ રહ્યાં હતાં.

તેની સ્ત્રી કલ્યાણીએ ચિન્તાને તજી, તબેલામાં જઈ જાતે જ ગાય દોહી. પછી દુધ ગરમ કરી, છોકરીને તેમાંથી થોડુંક પીવડાવીને, ગાયને ઘાસચારો વગેરે નાંખવાને ગઈ. તે ત્યાંથી પાછી ફરતાં મહેન્દ્રે કહ્યું:—“આમ કેટલાક દિવસ નભશે?”

કલ્યાણી બોલી:—“ખુદ દિવસ તો નહિજ. જેટલા દિવસ ગાડું ગખડશે તેટલા દિવસ ગખડાવીશું. નહિતર પછી તમે નોકરી કરવા શહેર તરફ જતા રહેજો.”

મહેન્દ્ર કહેવા લાગ્યો:—“શહેરમાંજ જવાનું હોય તો પછી તને આમ શા માટે દુઃખી કરવી? ચાલને, અત્યારેજ જઈએ.”

ત્યાર બાદ બંને જણાં કાંઈ કાંઈ તર્કવિતર્ક કરવા લાગ્યાં.

કલ્યાણી—“શહેરમાં ગયાથી ખાસ લાભ શો થશે?”

મહેન્દ્ર:—“આ સ્થાન કેવું ઉજાડ થઈ ગયું છે, હાંદગીનાં રક્ષણનો એકે ઉપાય સૂઝતો નથી.”

કલ્યાણી:—“મુરશિદાબાદ, કાસિમબજાર અગર કલકત્તા જવાથી હાંદગીનું રક્ષણ થઈ શકશે. આ જગ્યાને રામરામ કર્યા વગર ચાલે તેમ નથી.”

મહેન્દ્ર બોલ્યો:—“વંશપરંપરાથી આ મકાન અદળાક ધન સંપત્તિથી ભરપૂર છે, તે સઘળું ચોરો લૂંટી જશે.”

કલ્યાણી:—“લૂંટાવુંજ સર્જત હશે, તો આપણે બે જણાં તે શી રીતે ખાળી શકીશું? જીવવા રહેવા નહિ પામીએ તો પછી દ્રવ્યનો ઉપભોગ શી રીતે કરી શકીશું? અત્યારેજ બધું દીકાડીક કરીને કુચ્છ કરી જઈએ. જીવશું તો પાછા આવીને બધું વાપરીશું.”

મહેન્દ્રે શંકા દર્શાવતાં કહ્યું:—“પણ તારાથી પગ રસ્તે ચાલી શકાશે ખરું? નોકર ચાકરો તો બધા મરી પરવાર્યા છે, ઘોડો છે—તો ગાડીવાન નથી, ગાડીવાન છે—તો ઘોડા નથી?”

કલ્યાણીએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: “મારાથી ચાલી શકાશે. કોઈવાતે ચિન્તા કરશો નહિ.” કલ્યાણીએ મન સાથે નક્કી કર્યું કે એમ કરતાં ભોગજેગે રસ્તામાંજ રામ રમી ગયા તોયે આ બે જીવો તો ઉગરશેને?

બીજે દિવસે સહવારના પ્હોરમાં બન્ને જણાં સાથે થોડાક પૈસાટકા રાખી, ઘરમાં સઘળે તાળાં દઈ ઢોરદાંખરને છૂટાં મૂકી દઈ, બાળક કન્યાને લઈ રાજધાની તરફ જવાને નીકળી પડ્યાં. બહાર નીકળતાં નીકળતાં મહેન્દ્ર બોલી ઉઠ્યો, “રસ્તો ઘણો વિકટ છે. ડગલે ને પગલે ચોર, લૂટારા, ધાડપાડુઓ મળ્યા વિના રહેતા નથી; એકલા ખાલી હાથે જવું ઉચિત નથી.” મહેન્દ્ર પાછો ઘરમાં જઈ બનદૂક લઈ આવ્યો.

તે જોઈ કલ્યાણી કહેવા લાગી—“હીક યાદ દેવડાવી. તમે એક વાર લ્યો આ છોકરીને; હું પણ જમને હથિયાર લઈ આવું.” એટલું બોલી મહેન્દ્રને છોકરી આપીને, કલ્યાણી ઘરમાં ગઈ.

મહેન્દ્ર મનમાં બોલ્યો:—“એને વળી અત્યારે કેવુંકે હથિયાર જોઈએ છે?”

કલ્યાણીએ બહાર આવી ઝેરની એક નાનકડી શીશી વસ્ત્રની અંદર સંતાડી દીધી. દુઃખના દિવસોમાં ખપ લાગશે, એમ ધારીને કલ્યાણીએ પ્રથમથીજ તેની જોગવાઈ કરી રાખી હતી.

જેઠ મહીનો ચાલતો હતો. ભયંકર તાપથી પૃથ્વી સઘળી બળી રહી હતી. વાયુ લૂનો અંગાર વરસાવી રહ્યો હતો. ભટ્ટીમાં પડેલા તાંબાના પતરાંની જેમ આકાશ બધુંય ધગધગી રહ્યું હતું. અરે, રસ્તાની ધૂળ પણ અગ્નિના તણખાની પેઠે દઝાડતી હતી.

કલ્યાણી ધામથી અકળાવા લાગી. ઘડીકમાં આવળના ઝાડ નીચે તો ઘડીકમાં ખજૂરી હેઠળ વિશ્રાન્તિ લઈ, તળાવડીનું શુષ્ક કાદવ-મય પાણી પીને મહાકળે તે રસ્તો કાપવા લાગી. છોકરી સોંપી હતી મહેન્દ્રના હાથમાં—થોડી થોડી વારે મહેન્દ્ર છોકરીને પવન નાંખતો.

વળી પાછાં બન્ને જણાં ઘટાદાર શામળાં રંગબેરંગી પત્રોથી શોભી રહેલાં સુગંધિદાર પુષ્પોથી મ્હેકી રહેલાં, વેલાઓથી વીંટળાઈ રહેલાં વૃક્ષની છાયામાં બેસી અવારનવાર આરામ લેતાં. કલ્યાણીની સહનશીલતા જોઈને મહેન્દ્ર વિસ્મય પામ્યો. પરસેવે પરસેવે નાહી જતા મહેન્દ્રે પાસેના ઝરામાંથી થોડુંક પાણી લાવી, પોતાનાં તેમજ કલ્યાણીનાં મુખ, હાથ, પગ, કપાળ વગેરે પર સિંચન કર્યું.

કલ્યાણીને કાંઈક કળ વળી ખરી, પરંતુ બન્ને જણાં ક્ષુધાથી આકુળવ્યાકુળ થવા લાગ્યાં. તે પણ જેમ તેમ ચલાવી લેવાય, પરંતુ નાની બાળકીથી શી રીતે ભૂખ તરસ વેડી શકાય? એથી તેઓ દુઃખે પાપે આગળ વધવા લાગ્યાં. ધગધગતો તાપ વટાવી, સમી સાંજ પહેલાં તેઓ એક ગામડા આગળ આવી પહોંચ્યાં. મહેન્દ્રે મનમાં જ મોતીના ચોક પૂર્યા હતા કે ગામમાં દાખલ થતાંને વાર સ્ત્રી તેમજ કન્યાને શીતલ જલપાન કરાવાશે; પ્રાણની રક્ષાને કાળે ભોજનની પણ કાંઈક વ્યવસ્થા કરી શકાશે. પરંતુ ધાયું હતું શું? ને થયું શું?

ગામમાં તો કોઈ કરતાં કોઈ મળેજ નહિ. મોટાં મોટાં ઘરોજ ફક્ત નજરે પડતાં હતાં, વરતી સઘળી લાગી ગઈ હતી. આમ તેમ તપાસ કરી મહેન્દ્રે આખરે પુત્રી તથા પત્નીને એકાદ ઘરની અંદર સૂવાડ્યાં. બહાર નીકળી મોટે મોટે સાદે હાક પાડવા લાગ્યો. પણ જવાબ કશોય મળ્યો નહિ. ત્યારે મહેન્દ્રે કલ્યાણીને કહ્યું, “તું જરીક ખામોશ રાખી, થોડીક વાર અહિં પડી રહેજે; જોઈ ધું, ઇશ્વર કૃપાથી, કોઈ ઠેકાણેથી ગાય મળી આવે તો થોડુંક

દૂધ લઈ આવું છું.” એમ કહી માટીનું વાસણ હાથમાં લઈ મહેન્દ્ર બહાર નીકળી પડ્યો.

માટીનાં વાસણનો ત્યાં તોટો ન હતો.

મકરણ ૨ જી.

મહેન્દ્ર ચાલ્યો ગયો. નગરનાં ખાવા ધાય એવાં ખીહામણાં સ્થાનમાં—અંધારી કોટડીમાં—એકલી અટૂલી પડી જતાં કલ્યાણી પોતાની બાળકીને લઈને ચોતરફ તપાસ કરવા મંડી.—ખીચારી છળી મરતી હતી. કોઈ કહેતાં કોઈ મળે નહિ. માણસનો અવાજ સરખો કાને પડી શકતો નહતો. કેવળ શિયાળ ફૂતરાંનોજ સાદ સંભળાતો હતો. ધણીને જવા દીધા બદલ તે પસ્તાવા લાગી. ‘જવા નહિ દીધા હત તો સાઈ’ થાત, ભૂખ તરસ તો સહુ એની મેળે વેડી લેવાય.’ તરતજ વિચાર સ્ફુર્યો કે ચારે બાજુનાં બારણાં વાસીને બેસું તો કેવું સાઈ! પરંતુ એકે બારણાંને આગળા સાંકળ હોય તો અડકાવાયને?

ચોમેર બારીક તપાસ કરતાં સામેનાં બારણાં આગળ કાંઈક ઓળા જેવું જણાયું. આકાર દેખાતો હતો માણસના જેવો, પણ બરાબર માણસ જ છે એમ ચોક્કસ સમજી શકાતું ન હતું, અતિશય સૂકીસડાક, ઝપુંઝપું થઈ ગયેલી કાળી મેશ, નાગી નચરંગ ને કાગળના સિપાઈ જેવી બિહામણી આકૃતિ આવીને બારણામાં ખડી

થઇ. થોડીકવાર પછી તેજ છાયા સમી આકૃતિનો હાથ એકાએક ઉંચો થયો—કેવળ હાડકાં અને ચામડાંનાં હાડપિંજર જેવા હાથની તેવીજ તાંતીતરડી આંગળી જાણે કાંઇક ઈશારત કરતી હોય એમ ભાસ્યું.

ભયથી કલ્યાણીના હોઠ સૂકાવા લાગ્યા. તેજ ક્ષણે એવીજ એક બીજી છાયા સૂકી સડાક, કાળીમેશ, નવસ્ત્રી અને લાંબા સોટા જેવી—પહેલી છાયાની પાસે આવીને ઉભી રહી. વળી પાછી બીજી એક આવી, વળી ત્રીજી આવી. એમ એક પછી એક ધીરે ધીરે ચૂપચાપ ત્યાં આકૃતિઓ ઉભરાવા લાગી. અંધારી ઓરડી મધરાતના રમશાન સમી ભયંકર જણાવા લાગી—જેતજેતામાં તેજ પ્રેતસમી મૂર્તિઓ કલ્યાણી અને તેની કન્યાની આસપાસ વિંટળાઇ વળી. કલ્યાણી મૂઝાં ખાઇને ઢળી પડી. ભૂતાવળાં જેવાં કાળાં બલ્લક માણસો તેજ ક્ષણે કલ્યાણી તથા તેની બાળકીને ઉપાડીને જે નાદા તે ખેતર પાર થઇ જંગલમાં આવીને ઉભાં રહ્યાં.

થોડીકવારમાં માટીની લોટીમાં દૂધ લઇને મહેન્દ્ર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આવીને જુએ છે તો ઘરમાં કોઈ નથી. આમતેમ શોધી વળ્યો. કન્યાનું નામ દઇને અને આખરે અકળાઇને ઐરીનું નામ દઇને ખુમાખુમ કરવા લાગ્યો. પણ ઉત્તર કોણુ આપે ? ખૂબ ઘાંટા તોજ્યા પણ કશોજ પત્તો લાગ્યો નહિ.

પ્રકરણ ૩ થું.

લૂંટારા ભૂતાવળાં જે વનમાં કલ્યાણીને લઇ આવ્યા હતા, તે વન ધણું રમણીય હતું. તેમાં અજવાળું નહોતું, તેમજ તેની શાભાને નીરખે એવી આંખ સરખી પણ નહોતી, દરિદ્રના હૃદયમાં છુપાએલા સૌંદર્યની પેઠે તે વનનું સૌંદર્ય પણ અદૃશ્ય રહ્યું હતું. દેશમાં ભલે ખાવાને ખોરાક ન હોય, પરંતુ એ વનસુવાસિત પુષ્પોની સમૃદ્ધિથી ભરપૂર હતું. અને એ સુગંધ એવી ઉગ્ર હતી કે જાણે અંધકારને પણ તેનાથી પ્રકાશ પૂરો પડતો હોવાનો ભાસ થતો હતો. સુકોમલ પુષ્પથી આચ્છાદિત થએલી લીલોતરી પર ભૂતાવળાંએ કલ્યાણી અને તેની કન્યાને લાવીને નાંખ્યાં. પોતે તેમની આસપાસ ચોકી કરતા હોય તેમ એકાં, પછી એ શિકારને શી રીતે ઇન્સાફ આપવો, તેની ભાંજગડમાં તેઓ પડ્યા. કલાણી પાસે જે કાંધ ધરેણું હતું તે પહેલીજ તકે તેમણે કબજે કરી લીધાં. એક ટોળું લૂંટના ભાગ પાડવાની ગડમથલ કરી રહ્યું હતું. ધરેણું વગેરેની વહેંચણી થયા બાદ ભૂતાવળા માંહેનો એક કહેવા લાગ્યો:—“આપણે આ સોનાંરૂપાંને લઇને શું કરવું છે? એક ધરેણુંના બદલામાં મુઠીભર ચોખા મને મળ્યા; ભૂખે જીવ જાય છે—માનશો? આજે એકલાં ઝાડનાં પાંદડાં ખાઇને રહ્યો છું.” એક જણે આમ કહ્યું એટલે બીજા બધાજ ટાપસી પૂરતાં કકલાણુ કરીને બોલી ઉઠ્યાં: “ચોખા લાવો ચોખા, ભૂખે જીવ નીકળી જાય છે; નથી જોઈતાં અમારે સોનાંરૂપાં.” ભૂતાવળાંનો સરદાર તેમને ટાઢા પાડવા લાગ્યો, પણ કાંધએ તેને ગણકાર્યો નહિ.

જેતજેતામાં તે જગાએ મામલો લયંકર થઈ પડ્યો. સાધારણ શોરબકોર પરથી ગાળાગાળી પર ઉતરી પડ્યા. વાત વીકરી. મારામારીની તૈયારી થઇ રહી. પોતપોતાના ભાગમાં જે જે

ધરેણી આવી હતાં, તેનાથી દરેક જણ પોતાના સરદારની અચ્છી રીતે પૂજા કરવા મંડ્યા. સરદાર ભૂખના દુઃખે જીવતો મૂઆ જેવો —કાગળના સિપાઈ સમો દીસતો હતો. એકાદ બે ઝપાટામાંજ તે પટકાઈને જમીન પર પડ્યો અને જોતજોતામાં તેના રામ રમી ગયા. ભૂતાવળાં માંહેનો ભૂખ્યા વરૂ જેવો ખાવાને તલપાપડ થઈ રહેલો એક અડખંગ બોલી ઉઠ્યો:— “ શિયાળ કૂતરાનાં માંસ ખાઈને થાક્યા, ભૂખે જીવ જતો રહે છે, આવો ભાઈ ! આજે આ મુડદાનેજ આરોગીએ. ” એટલે સઘળજ “ જયકાલી ” નો ગગન-બેદી નાદ ગળવતા ખરાડી ઉઠ્યા:— “ ખમખમકાલી ! આજે નવું મનુષ્યનું માંસ ખાઈશું. ”

“ માંસ ખાઈશું. ” એ ગર્જનાને આ કાળી બદ્ધક પ્રેતસમી મૂર્તીઓ ખડખડ હાસ્ય અને તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લેવા લાગી અને અધિકારમાં નાચવા ફૂદવા મંડી. સરદારનાં શખને અગ્નિદાહ કરવાને એકાદ જણ દેવતા સળગાવવાની ખટપટ કરવા લાગ્યો. ન્યાં ત્યાંથી સૂકું ઘાસ, કરાંદી, લાકડાં વગેરે બળતણ ભેગું કરી, ચક્રમકથી દેવતા પાડીને ભડકો કર્યો. ચિતાના પ્રકાશમાં પાસેનાં આંખા જાંજુડી, ફણસ, તાડ, આમલી અને ખજૂરીનાં ઝાડ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યાં; કોઈ કોઈ સ્થળે અગ્નિના પ્રકાશમાં ઘાસ ઉજળું ફટક જેવું જણાવા લાગ્યું; કોઈક સ્થાન પરનું અંધારું વધારે ઘેરું થઈ ગયું.

ચિતા ભડભડાટ સળગી એટલે એક જણ પેલાં મુડદાંને પગ વડે ધસડી લઈ આવ્યો, અને ચિતામાં પધરાવવાની તજવીજમાં જ હતો, એટલામાં તેમનામાંથી એક બોલી ઉઠ્યો, “ રાખો, રાખો, રહેવા દો. આજે સરસ માંસની ઉજળણી કરીનેજ તાજ થવું હોય, તો આ સૂકાસડાક ધરડા ધુવડનું ગોળું માંસ થું કામ ખાવું જોઈએ ? આજે તો જે શિકાર આપણે લૂંટી લાવ્યા

છીએ, તેનું જ ભક્ષણ કરીશું. આવો, એ નાનુક બાળાનેજ શેકીને ખાઈ જઈએ.”

બીજો કહેવા લાગ્યો:—“જેમ કરવું હોય તેમ કરો. બાઈએ! પણ હવે ભૂખ્યા નથી રહેવાતું.” તે ઉપરથી જે જગાએ : કલ્યાણી તથા એની કન્યાને લાવીને સૂવાડ્યાં હતી તે જગ્યાએ બધા દોડી ગયા. જઈને જુએ છે, તો તે જગ્યા ખાલી-ખમ છે. કન્યાએ નથી અને તેની માતાયે નથી. ભૂતાવળાં માંહે-માણ અગડો કરી રહ્યા. સારો લાગ જોઈ કલ્યાણી દીકરીને એક-દમ ઉંચકીને, તેના મુખમાં સ્તન આપીને, જીવ લઈ નાસી છૂટી હતી. શિકાર ભાગી ગયો છે, એવું જાણતાં વારને બધાંય ભૂતાવળાં “મારો મારો” કરતા ચારે દિશા તરફ છૂટ્યાં. ફાડી ખાનારાં અનુની પણ સમીજ તેઓની સ્થિતિ હતી.

પ્રકરણ ૪ થું.

અંધારા ઘેર વનમાં કલ્યાણીને ક્યાંય રસ્તો સૂઝતો નહોતો. વૃક્ષ, વેલા અને કાંટાના મોટા મોટા ઢગમાં કોઈ પણ સ્થળે પગથી જણાતી ન હતી. તેમાં અંધારું કહે મારું કામ, કલ્યાણી કાંટા ભાંગતી ભાંગતી મહા મુશીબતે વનમાં પ્રવેશ કરવા લાગી. બીચારીના પગમાં કાંટા ભચોભચ વાગવા લાગ્યાં. આપડી ફૂસકાં ભરી]

હરીને રડવા લાગી. તે સાંભળીને પેલાં ભૂતાવળાં કિલકિલાટ કરવા લાગ્યાં. આમ લોહીથી નીગળતી કલ્યાણી વનની અંદર પ્રવેશ કરી રહી હતી.

થોડીકવાર રહીને ચન્દ્રમા ઉગ્યો. અત્યાર લગી કલ્યાણીને મન નિરાંત હતી કે અંધારામાં આ ભૂતાંવળાં મને દેખી શકશે નહિ; આમ તેમ ફાંફાં મારીને નિરાશ થઇ પાછા ફરશે. પરંતુ ચન્દ્રના ઉદયથી એ આશા પણ નિરાશામાં પલટાઇ ગઇ. જોતજોતામાં ચન્દ્રના પ્રકાશે આખા વનને અજવાળી દીધું—વનની અંદરના અન્ધકારનો ઉજ્જશ થઇ ગયો. જેમ જેમ ચન્દ્ર ઉંચે ચડતો ગયો, તેમ તેમ ચાંદની બધે ફેલાવા લાગી. અંધારું સધળું જ વનના ગર્ભમાં સંતાઈ જતું હોય, એમ ભાસવા લાગ્યું. છોકરીને લઇને લપાતી કલ્યાણી વનમાં કોઇક સ્થળે સંતાઈ જવાનો લાગ શોધવા લાગી.

તે વખતે ભૂતાવળાં વધુ અને વધુ કીકીયારી પાડતાં ચોતરફથી છુટી આવવા લાગ્યા. એટલે નાઉમેદ થઈ, કલ્યાણીએ નાસભાગ કરવાની ચેષ્ટા કરી નહિ. એક વિશાળ વૃક્ષ હેઠળ કાંટા વગરની હરિયાળી જમીન ઉપર બેસી, કન્યાને ખોળામાં સૂવાડી માત્ર આમ પોકાર કરવા લાગી:—“ક્યાં છો તમે? ‘નમું છું’ વંદું છું’ વિમળમુખ સ્વામી જગતના.’ આ વનની અંદર પણ તમારી કૃપા થકીજ પ્રવેશ કરવા પામી છું. ક્યાં છો તમે, હે મધુસૂદન!” એ વખતે લય વડે, ભક્તિના આવેશભર્યા જુરસાથી તેમજ ભૂખતરસના ખોળથી કલ્યાણી બાહ્યજ્ઞાનશૂન્ય થઈ અન્તરમાં અનેરો દિવ્ય પ્રકાશ પથરાઇ રહેતાં અન્તરિક્ષમાં થતું સ્વર્ગીય ગાયન સાંભળવા લાગી:—

“હરે મુરારે મધુકૈટભા રે!

ગોપાલ ગોવિન્દ મુકુંદ શૌ રે!

હરે મુરારે મધુકૈટભા રે!”

કલ્યાણીએ નાનપણમાં પુરાણ વગેરેમાં સાંભળ્યું હતું કે, દેવર્ષિ

નારદ હાથમાં વીણા લઈ, હરિ નામનાં ગુણગાન કરતા કરતા આકાશ માર્ગે થઈને પૃથ્વી પર કોઈક વાર ઉતરી આવે છે; એજ કલ્પના તેના મનમાં આ વખતે જાગ્રત થઈ. મનોરાજ્યમાં, કલ્પનાસૃષ્ટિમાં એને તેજ ઉજળી ફટક કાયાવાળા, ઉજળા, કેશ, ઘોળી મૂછ, સફેદ કપડાંવાળા, પ્રચંડ શરીરધારી મહામુનિ હાથમાં વીણા લઈને ચન્દ્રના પ્રકાશથી ઉજ્જવલ થએલા ભૂરા આકાશ માર્ગને વિષે ગાયન કરતા જણાયા:—

“હરે મુરારે મધુકૈટભા રે!”

ધીમે ધીમે ગાયન વધારે નજીકમાં આવવા લાગ્યું અને પહેલાં કરતાંયે વધારે સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યું:—

“હરે મુરારે મધુકૈટભા રે!”

પછી એથી પણ વધારે નજીક અને વધારે સ્પષ્ટ:—

“હરે મુરારે મધુકૈટભા રે!”

છેલ્લે કલ્યાણીના માથા ઉપરની સઘળી વૃક્ષલતાઓ પડધો પાડીને ગાવા લાગી:—

“હરે મુરારે મધુકૈટભા રે!”

કલ્યાણીએ તેજ ક્ષણે આંખો મીંચી દીધી. આ શો ચમત્કાર? વનના અધિકારથી કુંઠિત થયેલી દષ્ટિ ચન્દ્રના પ્રકાશમાં માંડતાં તેજ ઉજળી દેહ, ઉજળા કેશ, સફેદ મૂછ અને કપડાંવાળા ઋષિની મૂર્તિ સામે જણાય છે! કલ્યાણીએ શ્રદ્ધાભક્તિથી પ્રણામ કરવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તે પ્રણામ કરી શકી નહિ, માથું ઉંચું કરવા જતાં એકાએક અચેતન થઈ જમીન પર ઢળી પડી.

પ્રકરણ ૫ મું.

એ વનમાં એક વિશાળ પત્થરનો બાંધેલો એક જંગી મઠ આવેલો હતો. પ્રાચીન ઇતિહાસનું સંશોધન કરનારાઓ જોતાંવારને કહી શકે કે અસંખ્ય વારામાં એ બૌદ્ધોનો વિહાર હોવો જોઈએ. પાછળથી સનાતની હિન્દુઓએ એને પોતાનો મઠ બનાવ્યો હતો. મઠને બે માળ હતા, મધ્યમાં ઘણાં દેવાલયો તેમજ સામી બાજુએ નાટ્યમન્દિર હતું. એ બધાંયની આસપાસ વાડ આવી રહી હતી, અને બહારની બાજુએ ઝાડનાં ઝુંડની ઝાઝી ઝાડી ઝુકી રહી હતી.

દિવસના વખતે પણ બહારથી જોનારને કાણુ ક્યાં છે, તેનો પત્તો લાગે નહિ. મઠ ઘણી જગ્યાએથી ભાંગી ગયો હતો, છતાં ઉપલ-ક્રીયા દૃષ્ટિથી જોનારને તે તરતનો સમરાવેલો હોય એમજ જણાતું. એ મઠના તરફ જોતાં વારને સમજાઈ જતું કે આ વિશાળ દુર્ભેદ વનની અંદર મનુષ્યો વસે છે. એ મઠની એક ઓરડીમાં મોટો અગ્નિ બળતો હતો; એ ઓરડીમાં પ્રવેશ કરી કલ્યાણી જરાક સાવ-ચેત થઈ જુએ છે, તો તેજ ઉજળી ફટક દેહવાળા અને ઉજળાં કપડાંવાળા મહાત્મા સામે વિરાજમાન થઈ રહ્યા છે! આશ્ચર્યચકિત થઈ કલ્યાણી તેમની સામે જોઈ રહી. તેને કોઈ વાતનું સ્મરણ રહ્યું નહતું. તે મહાપુરુષ કહેવા લાગ્યા:—“! હું દેવતાઇ સેવક છું. કોઈ વાતની શંકા કરશો નહિ. થોડુંક દૂધ છે તે પીઓ, પછી હું તમારી સાથે વાતચીત કરીશ.”

કલ્યાણી પહેલાં તો કશું સમજી શકી નહિ. ત્યાર બાદ થોડીક

વાર રહીને તેનું મન કાંઈક શાન્ત થતાં, ગળા પરનો છેડો સંકારીને તેણે એ મહાત્માને પ્રણામ કર્યાં. તેમણે એને શુભ આશીર્વાદ આપ્યા; ઘરની અંદર જઈને એક માટીનું વાસણ લાવી, તેમાં દૂધ ગરમ કરી કલ્યાણીને તે આપીને કહેવા લાગ્યા:--“બેટા! કન્યાને થોડુંક પીવડાવીને પછી તું પણ પી; પછી આપણે વાતચીત કરીશું.”

કલ્યાણીએ હરખભેર કન્યાને દૂધ પીવડાવવા માંડ્યું. ત્યારે તે મહાપુરુષ “હું ન્યાં સુધી ન આવી શકું, ત્યાંસુધી કાંઈ વાતની ચિન્તા રાખશો નહિ.” એમ કહી મઠમાંથી બહાર નીકળી પડ્યા. થોડીકવાર પછી બહારથી પાછા ઘરમાં આવીને જુએ છે, તો કલ્યાણીએ પોતાની કન્યાને દૂધ પીવડાવવામાં ખલાસ કર્યું છે, પરંતુ પોતે પીધું નથી. દૂધ તો જેમ હતું તેમજ પડી રહ્યું છે, માત્ર સહેજ સાજ વધ્યું છે. તે જોઈને મહાત્મા કહેવા લાગ્યા:—“બેટા! તેં દૂધ પીધું નહિ? હું પાછો બહાર જાઉં છું. તું દૂધ પીશે નહિ ત્યાં સુધી પાછો ફરીશ નહિ.”

ઋષિ સમા એ મહાપુરુષ એમ કહી બહાર જવાની તૈયારી કરતા હતા. કલ્યાણીએ હાથ જોડીને તેમને પ્રણામ કર્યાં.

વનવાસી મહાત્મા બોલ્યા:—“શું કહેવા માંગે છે?” તે ઉપરથી કલ્યાણી કહેવા લાગી:—“મને દૂધ પીવાનો આગ્રહ કરશો નહિ—મારે બાધા છે. મારાથી દૂધ નહિ પીવાય.”

મહાત્મા અત્યંત કર્ણુ સ્વરે બોલ્યા:—“બાધા કેવી છે, તે તો મને કહે. હું વનવાસી બ્રહ્મચારી છું. તું મારી પુત્રી જેવી છે, એવી તે કેવી તારી વાત છે કે જે મારી આગળ પણ નહિ કરી શકાય? વનમાંથી બેભાન અવસ્થામાં ન્યારે હું તને અહિં ઉપાડી લાવ્યો, તે વખતેજ તું મને બૂખ તરસથી પીડાતી હોય એવી જણાતી હતી. બાધશ નહિ, તો જીવાશે કેમ કરીને?”

કલ્યાણી તે વખતે આંખમાં ઝળઝળાયાં લાવીને કહેવા

લાગી:—“આપ સાક્ષાત્ દેવતા છો, આપને કહેવામાં કાંઈ હરકત નથી—મારા પતિ બૂખ્યા છે, તેમનો મેળાપ ન થાય ત્યાં સુધી અગર કાંઈપણ તેમની ખબર અંતર મળે નહિ ત્યાં સુધી કેમ કરીને મારાથી કાંઈ પણ વસ્તુ જીભે અડાડાય ?

બ્રહ્મચારીએ પૂછ્યું:—“તારા પતિ ક્યાં છે ?” કલ્યાણી બોલી:—“તે હું જાણતી નથી—દૂધ લેવાને એ બહાર ગયા હતા.”

તે ઉપરથી એક પછી એક એમ ઘણા પ્રશ્ન પૂછી બ્રહ્મચારીએ કલ્યાણી કને તેના વર સંબંધી સર્વ હકીકત જાણી લીધી. કલ્યાણીએ પતિનું નામ કહ્યું નહિ. તેમ કરવાને, તેની જીભજ ઉપડી નહિ. પરંતુ બીજાં બીજાં ઓળખાણ અને આડાઅવળા સવાલ ઉપરથી મહાત્મા સમજી ગયા. એકાએક તે પૂછવા લાગ્યા:—“ત્યારે શું તું મહેન્દ્રની જ સ્ત્રી કે ?”

કલ્યાણીએ કશોય ઉત્તર દેવાને બદલે અગ્નિમાં નીચાં વળીને લાકડાં જેવું કાંઈકે નાંખ્યું. ત્યારે બ્રહ્મચારી બોલી ઉઠ્યા:—“મારું કહ્યું માન. એકવાર દૂધ પી. હમણાં હું તારા ઘણીના સમાચાર લઈ આવું છું. પણ તું દૂધ પીશે નહિ, ત્યાં સુધી હું ક્યાંય જઈશ નહિ.” કલ્યાણીએ કહ્યું:—“અહિં થોડુંક પાણી હશે કે ?”

બ્રહ્મચારીએ પાણીનો કળસ્યો દેખાડ્યો. કલ્યાણીએ ખોખો ધર્યો, એટલે બ્રહ્મચારીએ તેના બેઉ હાથના ખોભલાને પાણીથી ભરી દીધો. તેજ જળની અંજલિ બ્રહ્મચારીના પગ આગળ રાખીને કહેવા લાગી:—“આપનો પગ મૂકો. આમાં.” બ્રહ્મચારીએ અંગુઠાવતી જળપાન કર્યું.

પછી કલ્યાણી બોલી ઉઠી:—“મેં અમૃતપાન કર્યું છે—હવે કશુંય ખાવાનો આગ્રહ કરશો નહિ—સ્વામીના સમાચાર મળશે નહિ, ત્યાં સુધી હું કશું ખાઈ શકીશ નહિ.” ત્યારે બ્રહ્મચારી બોલ્યા:—“કોઈ વાતનો ભય રાખ્યા વગર તું તારે આ મઠમાં આરામ લેજે. હમણાં હું તારા પતિના સમાચાર લઈ આવું છું.”

પ્રકરણ ૬ કું.

રાત ઘણી મોટી હતી. ચંદ્ર માથા પર હતો. ચન્દ્ર પૂણ નહોતો, પ્રકાશ પણ તેટલો ઉજ્જવલ ન હતો. એક મોટા પ્રદેશ ઉપર તેનું અજવાળું કાંઈક ઝાંખું પથરાઈ રહ્યું હતું. એ અજવાળામાં મઠની બંને બાજુ દેખાતી નહતી. મઠમાં શું છે, કેણું છે, તે પણ જણાતું ન હતું. તે બાજુ વસ્તી વગરનો સૂમસામ અને ભયાનક દીસતો હોય એમ લાગતું હતું. એ મઠ આગળ થઈને મુરશિદાબાદ તેમજ કચ્છકત્તા જવાતું હતું. રસ્તાની એક બાજુએ નાનકડો પહાડ હતો. પહાડની ઉપર આંખા વગેરે ધણાંય ઝાડ આવી રહ્યાં હતાં. ઝાડનો સર્વ અગ્ર ભાગ ચન્દ્રના પ્રકાશથી ઉજળો બની ધીરે ધીરે કંપાયમાન થઈ રહ્યો હતો; તેની છાયા પણ કાળા રસ્તા પર કાળી પડીને થરથર કંપી રહી હતી.

બ્રહ્મચારી તે પહાડના શિખર ઉપર ઉભા રહીને સ્તબ્ધ થઈને સાંભળવા લાગ્યા—શું સાંભળવા લાગ્યા તે કહી શકાય તેમ નહતું. એ ઉજ્જડ પ્રદેશમાં શબ્દ કેનો સાંભળાવાનો હતો? કેવળ ઝાડનાં પાદડાંનો સળવળાટ થતો.

પહાડની તળેટી પાસે એક બાજુએ મોટું જંગલ હતું. ઉપર પહાડ, અને નીચે રાજમાર્ગ, અને વચમાં તે જંગલ આવી રહ્યું હતું. એ જગ્યાએ શો શબ્દ થયો હશે, તે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. બ્રહ્મચારી તે દિશામાં ગયા, ધાડા જંગલની

અંદર ધુસ્યા અને જુએ છે તો તે વનમાં મોટાં મોટાં વૃક્ષનાં અંધારા છાંયડામાં લીલોતરીના ખીજાના પર માણસો બેઠેલાં છે. સન્નળાજ લાંબા પહોળા, પડછંદ, કાળા બદ્ધ અને હથિયારબધ હતા; ઝાડની એક આજુએથી પથરાઈ રહેલી ચાંદનીમાં તેમનાં સર્વ હથિયાર ચકચકતાં હતાં; એવા બસો લોકો બેઠા હતા. તેઓ ચું કે ચાં સરખી મ્હોંચેથી કરતા નહોતા. ધીરે ધીરે અલ્પચારી મહારાજ તેમની વચમાં જમને ઉભા રહ્યા; એટલે એક જણે ઇશારત કરી. તેઓમાંથી કોઈ ઉઠ્યું નહિ, શબ્દ સરખો! મ્હોંડામાંથી ઉચ્ચાર્યો નહિ, કોઈ કાંઈજ બોલ્યું નહિ.

અલ્પચારી મહારાજ હળવે હળવે તે સન્નળાને જોતા જોતા ચાલવા લાગ્યા. અંધારામાં ઘણીજ કાળજીથી અધાનાં મ્હોં તરફ ધારી ધારીને જોવા લાગ્યા, જણે કોઈને શોધી રહ્યા હોય ને તેનો પતો ન લાગતો હોય. આમ બોળનાં બોળતાં એક જણુ બોળખાઇ આવતાં, મહારાજે તેના શરીરે સ્પર્શ કરીને કાંઈક ઇશારત કરી. ઇશારત કરતાં વારને જ તે ઉભો થયો. ઘેરા કાળા રંગતો, વાંકડી મૂઝ, અને સુંદર ચહેરાવાળો તે એક સુંદર યુવાન હતો. તેણે ભગવાં લુગડાં પહેર્યાં હતાં—આખા શરીરે ચાંદનનો લેપ કર્યો હતો. અલ્પચારીએ તેને પૂછ્યું:—“ભવાનન્દ! મહેન્દ્રસિંહના કાંઈ સમાચાર છે કે?”

ભવાનન્દે જવાબ દીધો:—“મહેન્દ્રસિંહ આજે સહવારે સ્ત્રી અને કન્યાને લઈ, વતન તજીને ચાલ્યો જતો હતો. ગામડામાં—”

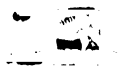
અલ્પચારી અધવચ બોલી ઉઠ્યા:—“ગામડામાં જે બનાવ બન્યો તે હું જાણું છું. એ કોનું કારસ્નાન?”

ભવાનન્દ:—“ભરવાડ લોકોનુંજ એ ધાંધલ હશે. અત્યારે અધાજ ગામમાં ભરવાડ, બેડૂત વગેરે લોકો ભૂખના દુઃખે લૂંટારા ધાડપાડુ બન્યા છે. આજકાલ તો જે લૂંટારો ન હોય તેની નવાઇ.

અમે પણ આજે લૂંટ ઉપરજ શુકરાના કર્યા છે—કાટવાળ સાહેબના બે મણુ ચોખા જતા હતા તે ઉપાડી લાવ્યા છીએ અને વૈષ્ણુવાને તેની ઉભણી કરાવી છે.”

બ્રહ્મચારી હસીને કહેવા લાગ્યા:—“લૂંટારાના હાથમાંથી તો મેં આજે એની સ્ત્રી તથા કન્યાને છોડાવ્યાં છે. હમણાંજ તેઓને મઠમાં મૂકીને આવ્યો છું. હવે તમારી ફરજ આટલી જ છે કે મહેન્દ્રને શોધી કાઢી, તેની સ્ત્રી-કન્યાને તેને હવાલે કરી દો. આ જગાએ જીવાનન્દ હશે, તો ગારું ગળડશે.”

જીવાનન્દે તેમ કરવાનું કબુલ કર્યું. બ્રહ્મચારી મહારાજ સાં આગળથી ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૭ મું.

મહેન્દ્ર ઝુંપડી જેવી ધર્મશાળામાં બેઠો હતો, ત્યાં આગળથી ઉડીને ઉભો થયો. નકામા બેસી રહી જીવ બાળ્યા કરવાથી શો શુકરવાર વળવાનો છે? એમ ધારી રાત્રીના અમલદારોની મદદ વડે સ્ત્રી-કન્યાની ભાળ કાઢવાના ઇરાદાથી શહેરના રસ્તા તરફ જવા માંડ્યું. થોડેક દૂર જઈને જુએ છે તો સંખ્યાબંધ ગાડાં ઘેરીને સિપાઇઓ ચાલી રહ્યા છે.

ચાલુ વાતના અરસામાં બંગાળા દેશ ઈંગ્લેન્ડને તાબે ન હતો.

ઇંગ્રેજો તે વખતે અંગાળાનું મહેસુલ ઉધરાવતા હતા. રાજ્યના કરવેરા વસુલ કરતા હતા; પરંતુ અંગાળીઓના જનમાલનું રક્ષણ કરવાની જુમ્હેદારી તેમને શિર નહતી. ઇંગ્રેજોનું કામ તે વખતે ફક્ત પૈસા ઉધરાવવાનું હતું; જનમાલની દેખરેખ અને રક્ષણ કરવાની સઘળી જવાબદારી પાપિષ્ટ, નરાધમ, નીચ, વિશ્વાસઘાતી મિરજાફરના હાથમાં હતી. મિરજાફર પોતાની જાતનું જ રક્ષણ કરવાને અસમર્થ હતો, તો પછી આખા અંગાળા દેશનું રક્ષણ એ શી રીતે કરી શકે ? અશીલુ ખાધને મિરજાફર ઘેર્યાં કરતો. ઇંગ્રેજો પૈસાની ઉચ્છેદન કરતા, અને ખરડા (ડીરપેચ) લખતા. અંગાળીઓ બિચારા રડતા અને પેટ ફૂટતા.

એથી કર ઉધરાવવાનું ઇંગ્રેજોના હાથમાં હતું. રાજ્યની લગભગ નવાજના હાથમાં હતી. જ્યાં જ્યાં ઇંગ્રેજો પોતે જાતે કરવેરા વસુલ કરતા ત્યાં તેમણે પોતાનો એકેકો કલેક્ટર નીમી દીધો હતો; ઉધરાવેલી મહેસુલ તો બધી કલકત્તા જતી. લોકો ભલે બૂખે મરે, પણ મહેસુલ ઉધરાવવાનું કામ તેથી જરાય અટકતું નહિ. તે કંઈ જોઈએ તેટલું વસુલ થતું નહોતું. પૃથ્વીમાતા ધાન સર્જન કરે નહિ, તો પછી ઓછું જ કાંઈ પોતાની મેળે ઉપજાવી શકે તેમ હતું ? તે ગમે તેમ હોય, જે થોડું ઘણું પણ વસુલ કરવામાં આવ્યું હતું, તે ગાડામાં ભરીને સિપાઇના પહેરા હેઠળ કંપનીની વખારે કત્તકત્તા લઈ જવાનું હતું.

તે વખતે ધાડપાડુઓનો ભો કાંઈ જેવો તેવો ન હતો; તેથી ભરેલી ખંદુક સાથે ગાડાંની આગળ ૫૦ સિપાઇઓ ચાલતા હતા. તેઓનો સરદાર એક અંગ્રેજ હતો. તે, બધાની પાછળ ઘોડા ઉપર સવાર થઈને આવતો હતો. તાપ ઘણો સખત હોવાને લીધે, સિપાઈઓ દિવસના મુસાફરી કરતા નહિ, રાત્રે જ નીકળતા.

આ રસાલા સાથે દ્યુક દ્યુક ચાલતાં રંગશીયા ગાડાંને લીધે

મહેન્દ્રની ગતિ કાંઈક મંદ થઈ. જોતજોતાંમાં સિપાઈઓ સઘળા તેના માર્ગ રોકીને આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા. મહેન્દ્ર પણ ખંચકાઈ ઉભો રહ્યો. તે છતાં સિપાઈઓ તો એને ધક્કા મારવા લાગ્યા. તકરાર કરવાનો આ સમય નથી, એમ સમજીને જંગલની એક કારે જઈને મહેન્દ્ર ઉભો રહ્યો.

તે ઉપરથી એક સિપાઈ હિન્દુસ્તાનીમાં કહેવા લાગ્યો—“એહિ એકઠો ડાકુ આતા હૈ.” મહેન્દ્રના હાથમાં ખંદૂક જોઈ, ખીજા બધાને એ વાતની ખાતરી થઈ. પછી પેલા સિપાઈએ એકદમ મહેન્દ્રની પાસે જઈને તેને ગળચીમાંથી પકડ્યો, અને “સાલા—ચોર” કહીને તેને એક મુકકા માર્યો. એના હાથમાંથી ખંદૂક ઝૂંટાવી લીધી. મહેન્દ્રે ખાલી હાથવતીજ સામે જવાબ વાળ્યો. મહેન્દ્ર હદ ઉપરાંત ખીજવાઈ ગયો હતો, એ કહેવાની જરૂર નથી. એનો સામે મુકકા પડતાંને વાર સિપાઈ મહાશય તમ્બર ખાધને જમીન પર પછડાયા.

એ વખતે ત્રણ ચાર સિપાઈઓએ આવીને મહેન્દ્રને જોરથી ઝાલી રાખ્યો. તેઓ ગોરા સાહેબની પાસે એને ધસડી ગયા. સાહેબની પાસે જઈને તેઓ કહેવા લાગ્યા:—“આણે એક સિપાઈનું ખૂન કર્યું છે.” સાહેબ સીગારેટ પીતા હતા, અને નશામાં ચકચૂર બનેલા હોવાથી માત્ર આટલુંજ બોલ્યા:—“સાલાકો પકડકે સાદી કરો.” ખંદૂકધારી લૂંટારાને પરણી શકાય કેમ કરીને? તે વાતની સિપાઈઓને ગતાગમ પડી નહિ. પરંતુ નશો ઉતરતાં સાહેબનો વિચાર બદલાશે અને પરણવાની ફરજ પાડશે નહિ, એમ ધારી ત્રણ ચાર સિપાઈઓએ બળદના અછોડાવતી તેના હાથ પગ બાંધીને તેને ગાડામાં ઝીંક્યો.

મહેન્દ્ર ચેતી ગયો કે આટલા બધા માણસોની સામે બળ અજમાવવું અશક્ય છે. કદાચ બળથી નાસી છૂટ્યા. તોયે શું વળશે? સ્ત્રી તથા કન્યાના વિયોગના દુઃખથી તે એટલો બધો નિ-

રાશ થઇ ગયો હતો કે, એને જીંદગીની સહજ પણ દરકાર નહતી. સિ-
પાઇઓએ તેને ગાડાના પૈંડા સાથે ખૂબ જોરથી ખાંધી દીધો. ત્યાર
આદ તેઓ ખળળને લઇને જેમ જતા હતા, તેવાજ ધીમા પગલે
ચાલવા લાગ્યા.

મકરણ ૮ મું.

જો અહિયારીની આગ મળતાં વાર ભવાનન્દ, મંદ મંદ હરિ
નામનો ઉચ્ચાર કરતો, જે ઝુંપડી જેવી ધર્મશાળામાં મહેન્દ્રે પડાવ
નાંખ્યો હતો, તે દિશા તરફ ચાલવા લાગ્યો. મહેન્દ્ર સંબંધી સર્વ
હકીકત એ જગોએથીજ મળી શકશે, એવી એની ધારણા હતી.

એ વખતે ઇંગ્રેજોએ ખાંધેલી હાલના જેવી પાકી સડકો ન હતી.
ગામડામાંથી કલકત્તા આવવાને મોગલ શહેનશાહોએ અદ્ભુત રસ્તા-
કર્મ હતા. પદચિહ્નથી કલકત્તા જવા સારૂ દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ
જવું પડતું હતું. તેથીજ માર્ગમાં મહેન્દ્રને સિપાઇઓનો ભેટો થયો
હતો. તાલપહાડથી ધર્મશાળા તરફ જવાને ભવાનન્દને પણ દક્ષિ-
ણથી ઉત્તરનો માર્ગ લેવો પડ્યો. તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ એને
પણ રસાલાવાળા પહેરેગીર સિપાઇઓનો ભેટો થઈ ગયો. મહેન્દ્રની
માફક એ પણ તેમને પસાર થવા દેવાને ખંચકાઇને ઉભો રહ્યો.

સિપાઇઓએ લૂટારૂઓનું આમ ખંચકાઇને ઉભા રહેવું કુદરતીજ

ધાયું હતું. રસાદ્રાનો માલ ઘણો કીંમતી હતો. તેથીજ તેમણે મહેન્દ્રને ધાડપાકુ સમજીને ગિરફતાર કર્યો હતો. એથી કરીને ભવાનન્દને પણ જ્યારે તેમણે રાતના વખતે ખંચકાઢને ઉભો થઈ રહેલો જોયો, ત્યારે તેઓને લાગ્યું કે આ પણ ખીજે લૂંટારો હોવો જોઈએ. તેથી તરતજ સિપાઈઓએ એને ઝાલ્યો.

ધીમું ધીમું હસતાં ભવાનન્દ બોલ્યો:—“કેમ બાપુ?”

સિપાઈએ કહ્યું:—“તુમ સાલા ડાકુ હો.”

ભવાનન્દ:—“તમે જોઈ શકો છો કે મેં ભગવાં વસ્ત્ર પહેર્યો છે, હું બ્રહ્મચારી છું. હું ડાકુ શી રીતે થઈ ગયો?”

સિપાઈ:—“અનેક બ્રહ્મચારી સંન્યાસીઓ લૂંટફાટ કરે છે,” એમ કહી સિપાઈ ભવાનન્દને ધક્કા મારીને ઘસડવા લાગ્યો. ભવાનન્દની આંખો ખુલ્લસ બરાવાથી અંધારામાં ચળકવા લાગી. પરંતુ તે ખામેશ રાખીને નરમાશથી બોલ્યો:—“પ્રભુ! શી આજ્ઞા છે? ફરમાવો.”

ભવાનન્દની નમ્રતાથી સિપાઈને કાંઈક સંતોષ થયો, અને તે બોલી ઉઠ્યો:—“લે” પછી માથા પર એક પોટલું મૂક્યું. ત્યારે ખીજે સિપાઈ તેને કહેવા લાગ્યો:—“ના, ના એમ તો બાગી જશે. પેલા બદમાશને જ્યાં બાંધી રાખ્યો છે, તેજ જગોએ આને પણ બાંધી રાખ.” કેને બાંધ્યો હશે, તે જાણવાનું ભવાનન્દને મન થયું. માથા પરની પોટલી તરતજ ફેંકી દીધી, અને જે સિપાઈએ તે માથા પર મૂકી હતી, તેને એક તમાચો ચોંઠી કાઢ્યો. પછી તો પૂછવું જ શું? જોતજોતામાં સિપાઈઓ ભવાનન્દને ઘેરી વળ્યા, તેને મુશ્કેલાટ બાંધ્યો અને હંચકીને મહેન્દ્રની પાસે ગાડામાં નાંખ્યો. ભવાનન્દે મહેન્દ્રને તરતજ ઓળખી કાઢ્યો.

સિપાઈઓ પાછા પહેલાંની માફક ઘોંઘાટ કરતા ધીરે ધીરે ચાલવા લાગ્યા; ગાડાંનાં પૈડાંનો કચર કચર અવાજ થવા લાગ્યો,

તે જોઈ ભવાનન્દે હળવે રહીને ફક્ત મહેન્દ્રજ સાંભળી શકે એવા અવાજે કહ્યું:—“મહેન્દ્રસિંહ ! હું તમને ઓળખું છું. તમને મદદ કરવાનેજ હું અહિં આવ્યો છું. હું કોણ છું તે હમણાં તમારે જાણવાની જરૂર નથી. હું જે કહું તે પ્રમાણેજ યરાબર કાળજી રાખીને વર્તજો. તમારે હાથે ખાંધેલા દોરડાને પૈડા પર મૂકો.”

મહેન્દ્ર અજાણી પામ્યો. પરંતુ કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર ભવાનન્દે કહ્યા મુજબ કર્યું. અંધારામાં ગાડાનાં પૈડાં તરફ ફરીને, હાથે ખાંધેલું દોરડું પૈડાંને અડકે એવી રીતે રાખ્યું. રફતે રફતે તે દોરડું પૈડાંનાં ધસરકાથી કપાઈ ગયું. ત્યાર પછી પગનું દોરડું પણ એણે એજ પ્રમાણે કાપી નાંખ્યું. આમ અંધનમાંથી છૂટા થયા બાદ, ભવાનંદની સૂચના મુજબ તે હાલ્યા ચાલ્યા વગર ગાડાં ઉપર પડી રહ્યો. ભવાનન્દે પણ એવીજ રીતે પોતાનું અંધન છેદી નાંખ્યું. બન્ને ચુપાચુપ પડી રહ્યા.

જે જંગલ પાસેના મેદાનમાં ઉભા રહીને બ્રહ્મચારી મહારાજ ચોતરફ નિરીક્ષણ કરતા હતા, તે રસ્તા ઉપર થઈનેજ આ લોકોને જવાનું હતું. પહાડની પાસે આવતાં વારને સિપાઈઓના જોવામાં આવ્યું કે તે પહાડની નીચેજ પથ્થર ઉપર એક માણસ ઉભો છે. ચન્દ્રના અજવાળામાં તેની સિકલની ઝાંખી થતાંને વાર હવાલદાર બોલી ઉઠ્યો:—

“અહિં પણ વળી એક ખીજો બદમાશ જણાય છે. પકડી લાવો એને. પોટલું ઢિંચકવા ખપ લાગશે” તે ઉપરથી એક સિપાઈ તેને પકડવા જવા લાગ્યો. તેને પોતાની પાસે આવતો જોવા છતાંય માણસ તો જડ ભરતની માફક ઉભો થઈ રહ્યો. સિપાઈએ તેને પકડ્યો. તે કશુંય બોલ્યો નહિ. પકડીને હવાલદારની પાસે ધસડી લાવ્યા, તો પણ તે કાંઈજ બોલ્યો નહિ. હવાલદારે તેના માથા પર પોટલું મૂકવા ફરમાવ્યું. સિપાઈએ તેના માથા ઉપર પોટલું મૂક્યું.

તેણે તેમ કરવા દીધું. ત્યારબાદ હવાલદાર પાછો ફરીને ગાડાંની પાછળ ચાલવા લાગ્યો.

થોડીવારમાંજ ઓચિંતો પિસ્તોલનો અવાજ સંભળાયો. હવાલદાર માથામાં ધવાઇને જમીન પર પડ્યો અને મરણ પામ્યો. “એઈ શાલા હવાલદારકે મારા,” એમ કહી, એક સિપાઇએ આવીને તે પોટલું ઉંચકનારનું કાંડુ ઝાલ્યું. પોટલું ઉંચકનારના હાથમાં તે વખતે પણ પિસ્તોલ હતી. માથા ઉપરનું પોટલું ઝટ કરતું કે ફેંકી દઇને, તેણે પિસ્તોલ ઉઘી કરીને સિપાઇના લમણામાં જોરથી મારી; તરતજ તે તમ્બર ખાઇને ભોંય પર પડ્યો. એટલામાં હરિ હરિની ગર્જના કરતા ૨૦૦ શસ્ત્રધારી માણસો સિપાઇઓને ઘેરી વળ્યા. સિપાઇઓ તે વખતે સાહેબના આવવાની રાહ જોતા હતા. ધાડ પડી છે, એમ સમજી સાહેબ પણ ઝટ ગાડાં પાસે આવી પહોંચ્યા, અને ચાર ખૂણામાં વહેંચાઈ જવાનો ઓર્ડર આપી દીધો. આફત આવી જાણી અંગ્રેજનો નશો ઉતરી જાય છે. સિપાઇઓ તેજ ક્ષણે ચાર ખૂણા પડતી બાજુમાં સામસામા ઉભા રહ્યા. બીજો હુકમ મળતાં વાર સૌએ પોતપોતાની બંદુક ઉંચી કરી.

અણીના વખતે કેાઇએ ઓચિંતો આવીને સાહેબના કમ્બર-પટામાંથી તરવાર ખેંચી લીધી, અને એકજ ધાથી સાહેબના માથાને જીંદું કરી નાંખ્યું. શિરચ્છેદ થવાથી સાહેબ ઘોડા પરથી ગળડી પડ્યા અને ગોળીબારનો હુકમ આપી શકાયો નહિ. ઉંચે નજર કરતાં સર્વના જોવામાં આવ્યું કે, એક માણસ હાથમાં તલવાર લઇ, ગાડાં પર ઉભો ઉભો “હરિ હરિ” ની ગર્જના કરી રહ્યો છે અને “સિપાઇઓને મારો,” “સિપાઇઓને મારો” એવી આજ્ઞા આપી રહ્યો છે. એ વ્યક્તિ તે ભવાનન્દ પોતે.

સરદારનો આમ એકાએક શિરચ્છેદ થઈ ગયેલો જોઇને તેમજ બચાવમાં બીજો કાંઈ પણ હુકમ નહિ મળેલો હોવાથી, થોડીકવાર

તેઓ લયથી ચરચરતા, પૂતળાંની પેઠે ઉભા થઈ રહ્યા. એ તકનો લાભ લઇને, તેજસ્વી લૂંટારાઓએ તેમનામાંના અનેકને મારી નાંખ્યા તથા ધાયલ કર્યા. ત્યાર બાદ ગાડાં પાસે જઈને, તે માંહેનો સધજો ખજનો સર કર્યો. સિપાઇઓનો ઉત્સાહ ભાંગી ગયો, અને તેઓ ઉભી પૂંછડીએ ત્યાં આગળથી નાસી ગયા. પછી જે માણસ પથર ઉપર ઉભો થઈ રહ્યો હતો, અને જે પાછળની લડાઈનો આગેવાન બન્યો હતો, તે ભવાનન્દની પાસે આવી પહોંચ્યો. બન્ને એક બીજાને ભેટ્યા. પછી ભવાનન્દ કહેવા લાગ્યો:—“ભાઈ જીવાનન્દ! તેં સાચું વ્રત લીધું છે.”

જીવાનન્દે જવાબ દીધો:—“સાર્થક થાઓ તમારી ઇચ્છા.”

લૂંટણા દ્રવ્યને યોગ્ય સ્થાનમાં મૂકી દેવાની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ જીવાનન્દને સોંપવામાં આવ્યું. તે પણ તરતજ ત્યાં આગળથી પોતાના સાથી વગેરેની સાથે ચાલ્યો ગયો.

ભવાનન્દ એકલોજ ત્યાં આગળ ઉભો થઈ રહ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

મહેન્દે ગાડામાંથી નીચે ઉતરી એકાદ સિપાઇના હાથમાંથી હથિયાર ઝુટવી લઈ, લડાઈમાં અંપલાવવાની તૈયારી કરી હતી. પરંતુ એ વખતે એની ચોક્કસ ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે આ

ખંધાંજ માણસો લૂંટારા છે; ખળનનું દ્રવ્ય લૂંટી લેવાને ખાતરજ તેમણે સિપાઇઓના ઉપર હુમલો કર્યો હતો. આ વિચાર એકાએક સ્ફુરવાથી તે લડાઈની જગ્યાએથી આઘો જમને ઉભો.

એમ કરે, તેમાં શી નવાઈ? લૂંટારાઓને મદદ કરવી એ તેમના દુરાચારને ઉત્તેજન આપ્યા બરાબર જ છે. ત્યારપછી તરવાર ફેંકી દધ, એ ત્યાં આગળથી ચાલ્યા જવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં ભવાનન્દ તેની પાસે આવીને ઉભો રહ્યો. મહેન્દ્ર પૂછવા લાગ્યો:—“મહાશય! આપ કેણુ છો?” ભવાનન્દ બોલ્યો:—“તમારે તેનું શું કામ છે?” મહેન્દ્ર “મારે કાંઈક કામ છે. આજે તમે મારા ઉપર ખાસ ઉપકર કર્યો છે.”

ભવાનન્દ:—“એવું જાન તમને હશે, એમ મેં ધાયું ન હતું. તમારા હાથમાં હથિયાર હોવા છતાં, તમે ખાયલાની માફક આઘા ખસી ગયા. જમીનદાર લોકો ઘી દૂધનું માયું ભાંગવામાં ચરા; પણ કામના મહા કાયર. હાડકાના આખા ને હૈયાકુટા” ભવાનન્દના શબ્દો ખલાસ થતાં પહેલાંજ મહેન્દ્રે કમકમાટભર્યા તિરસ્કાર સહિત જવાબ આપ્યો:—“આ બહુ પુણ્યનું કામ, ખરું ને? લૂંટ-ઘાડ!”

ભવાનન્દ બોલ્યો:—“લૂંટ હોય કે ગમે તે હોય પણ અમે તો તમારું ભલુંજ કર્યું છે અને હજીયે વિશેષ ભલું કરવાની ઇચ્છા ધરાવીએ છીએ.”

મહેન્દ્ર:—“તમે મારું ભલું કર્યું છે, એ વાત સાચી છે. પણ હવે ખીજું શું ભલું કરવા માંગો છો? ધાડપાકુનો ઉપકાર જેટલો ઓછો લેવાય તેટલું વધારે સારું.”

ભવાનન્દ:—ઉપકારનો લાભ લેવો યા નહિ લેવો એ તમારી મરજીની વાત છે. પણ જો તમારી ઇચ્છા હોય, તો મારી સાથે ચાલો. તમારાં સ્ત્રી કન્યાનો મેળાપ કરાવું.”

મહેન્દ્ર પાછો ફરીને ઉભો રહ્યો, અને બોલી ઉઠ્યો:—“એ વળી કેવી રીતે?”

ભવાનન્દે એ વાતનો કશોય ઉત્તર દીધા વગર આમળ ચાલવા માંડ્યું. મહેન્દ્રને પણ નિરૂપાય થઇ તેની સાથે ચાલવું પડ્યું. મનમાં ને મનમાં મુંઝાવા લાગ્યો:—“આ તે વળી કેવાક લૂંટારા હશે?”

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ખીલેલી ચાંદનીમાં બન્ને જણા ગુપચુપ મેદાન ઓળંગીને આગળ આવ્યા. મહેન્દ્ર શાન્ત, ગંભીર, ગર્વભર્યો તથા આશ્ચર્ય-ચકિત જણાતો હતો.

ભવાનન્દે એકાએક ભિન્ન સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તે હવે શાન્ત પ્રકૃતિવાળો સ્થિરમૂર્તિ સંન્યાસી રહ્યો નહતો, સિપાઇઓના સરદાર અંગ્રેજ સેનાપતિનો શિરચ્છેદ કરનાર રણનિપુણ વીરમૂર્તિ પણ તે હવે જણાતો નહતો. હમણાંજ જે ગર્વભરી મહેન્દ્રની ટકોર કરી હતી, તેવી વલણ પણ એનામાં દેખાતી નહતી. ચન્દ્રના દિવ્ય પ્રકાશથી હસી રહેલી શાન્તિ પ્રસારી રહેલી પૃથ્વીનાં મેદાન, જંગલ,

નદી નાળાં વગેરે સૃષ્ટિસૌન્દર્ય નીરખીને તેનું હૃદય જાણે આનંદથી ઉભરાઈ જવા લાગ્યું. ચન્દ્રના ઉદયથી જાણે સમુદ્ર પ્રકુલ થયો હોય તેમ ભવાનન્દ પ્રસન્નવદન, પ્રિયવાદી, કથાકાર થઈ ગયો. ભવાનન્દે વાર્તાનો ઉપક્રમ કરવાનાં ઘણાંયે વલખાં માર્યાં, પણ મહેન્દ્ર કાંઈ કરતાં કાંઈ બોલ્યો નહિ. ત્યારે ભવાનન્દે નિરૂપાય થઈ, પોતાની મેળે ગાવા માંડ્યું:—

“વન્દે માતરમ્ !

સુજલાં, સુદલાં, મલયજ શીતલાં

શસ્ત્રશ્યામલાં માતરમ્ !”

ગાયન સાંભળીને મહેન્દ્ર કાંઈક વિસ્મય પામ્યો—કશું સમજી શક્યો નહિ—સુજલા, સુદલા, મલયજ શીતલા, શસ્ત્રશ્યામલા માતા તે વળી કઈ?

તેણે પૂછ્યું:—“એ કઈ માતા?”

કશોય જવાબ દાંધા વગર ભવાનન્દ ગાવા લાગ્યો:—

“શુભ્ર-જ્યોત્સ્ના-પુલકિત-ચામિનીમ્

પુલ્લકુસુમિત-દ્રુમદલ-શોભિનીમ્

સુહાસિનીં સુમધુર ભાષિણીમ્

સુખદાં વરદાં માતરમ્ !!”

મહેન્દ્ર બોલ્યો:—“એ તો દેશ, એ કાંઈ મા ન કહેવાય.”

ભવાનન્દે કહ્યું:—“અમે ખીજ કોઈ માને માનતા નથી—
“જનની જન્મભૂમિષ્વ સ્વર્ગદિપિ ગરીયસિ ।” અમે તો એમજ કહીએ છીએ કે જન્મભૂમિ છે તેજ જનની છે, મા છે. અમારે નથી કોઈ મા, કે નથી કોઈ બાપ; નથી બાઈ કે નથી ખ્હેન, નથી સ્ત્રી પુત્ર, કે નથી વારી વજ્રા. એમાંનું કાંઈજ અમારે નથી.

અમારે તો છે ફક્ત એજ સુજલા, સુદલા, મલયજ-સમીરણુ-
શીતલા. શસ્ત્રશ્યામલા માતા.”

મહેન્દ્ર તેનો બાવાર્થ અરાબર સમજીને કહેવા લાગ્યો:—“ત્યારે
હવે ગાઓ.” બવાનન્દે ગાવા માંડ્યું:—

વ ન્દે મા ત ર મ્ !

સુજલાં સુદલાં મલયજ શીતલામ્

શસ્ત્રશ્યામલાં માતરમ્ !

શુભ્ર-જ્યોત્સના-પુલકિત-યામિનીમ્,

પ્રલકુસુમિત દ્રુમદલશોભિનીમ્,

સુહાસિનીં સુમધુર ભાષિણીમ્,

સુખદાં વરદાં માતરમ્ !!

સપ્ત કોટિ કંઠ-કલકલ-નિનાદ કરાલે,

દ્વિ સપ્ત કોટિ ભુજૈર્ધૃત ખર કરબાલે,

અબલા કેન મા એત બલે !

બહુબલધારિણીં નમામિ તારિણીમ્

રિપુદલવારિણીં માતરમ્ !!

તુમિ વિદ્યા તુમિ ધર્મ,

તુમિ હૃદિ તુમિ મર્મ,

ત્વંહિ પ્રાણાઃ શરીરે !

બાહુતે તુમિ મા શક્તિ,

હૃદયે તુમિ મા ભક્તિ,

તોમારધ પ્રતિમા ગડિ મન્દિરે મન્દિરે.

ત્વંહિ દુર્ગાં દશપ્રહરણુ-ધારિણીમ્

કમલા કમલ-હલ વિહારિણી

વ ન્દે ના ત ર મ્.

વાણી, વિદ્યાદાયિની નમામિ ત્વામ્

નમામિ કમલાં અમલાં અતુલામ્

સુજલાં સુફલાં માતરમ્,

શ્યામલાં સરલાં સુસ્મિતાં ભૂષિતામ્

ધરણીં ભરણીં માતરમ્!!”

મહેન્દ્રે જોયું કે તે લૂંટારો (લવાનન્દ) ગાતાં ગાતાં રૂઢન કરી રહ્યો હતો. તેથી તેણે કાંઈક અજ્ઞયજ્ઞ થઈ પૂછ્યું:—“તમે કોણ છો ?”

લવાનન્દ બોલ્યા:—“અમે સંતાન છીએ.”

મહેન્દ્ર:—“સંતાન શું ? કોનાં સંતાન ?”

લવાનન્દ:—“માનાં સંતાન.”

મહેન્દ્ર:—“વારૂ, સંતાનો શું લૂંટફાટ ચોરી વગેરે વડે માતાની પૂજા કરતા હશે કે ? એ તે વળી કેવી માતૃભક્તિ ?”

લવાનન્દ:—“અમે ચોરી લૂંટફાટ કરતાજ નથી.”

મહેન્દ્ર:—“કેમ, હમણાંજ ખજાનો લૂટ્યો ને ?”

લવાનન્દ:—“એ કાંઈ લૂટફાટ કહેવાય ? કોના રૂપીયા લૂંટાયા ?”

મહેન્દ્ર:—“રાજના.”

લવાનન્દ:—“રાજના ? એવો શા હક એને છે કે તે એ રૂપીયા લે ?”

મહેન્દ્ર:—“દેશની દોલત ઉપર રાજનો સમજો હક છે.”

લવાનન્દ:—“જે રાજ રાજ્યનું રક્ષણ કરી શકતો ન હોય, તે રાજ શા કામનો ?

મહેન્દ્ર:—“તમે લોકો એક દહાડો સિપાઈઓની તોપને મોંઢે ઉઠી જવાના છો, એમ જણાય છે.”

ભવાનન્દ:—“બહુબહુ સિપાઇઓ જોઈ નાંખ્યા છે,—આજે પણ દીઠા હતા.”

મહેન્દ્ર:—“ખરાખર દીઠા નહિ હોય—પણ એક દિવસ જોશો તો ખરા.”

ભવાનન્દ:—“વાર, જોઈશું ત્યારે; મરવું છે તો એકજ વાર ને ?”

મહેન્દ્ર:—“પણ જાણી જોઈને મરવાની કાંઈ મતલબ ?”

ભવાનન્દ:—“હું એમ સમજતો હતો કે તમે તમારા નામનો મહિમા રાખનારા મરદ હશો; પરંતુ હવે જોઈ શકું છું કે તમે પણ આજકાલ સૂપડે ને ટોપલે ઉભરાય છે, તે માંહેનાજ એક છા—કેવળ ઘી દૂધના કાળ ! ખ્યાલ કરો, સાપ જમીન ઉપર પેટે ચાલે છે અને એના જેવો ખીજો કોઈ નીચ જીવ જાણ્યામાં નથી; પરંતુ એ સાપ પણ પોતાની ગરદન ઉપર પગ પડતાં વારને ફેળુ ઉંચી કરી કુંકાડો કરશે. તમને શું કોઈ વાતની અરે નથી થતી ? જુઓની, જેટલા દેશ છે,—મગધ, મિથિલા, કાશી, કાંચી, દિલ્હી, કાશ્મીર, એમાંના કયા દેશની એવી દુર્દશા છે કે ખાવાના સાંસાં પડતાં લોકોને ઘાસ ખાધને ચલાવી લેવું પડે છે ? કયા દેશના લોકો અજ ને દાંતની સાથે વૈર થતાં કાંટા ખાય છે ? મટોડું ખાય છે ? કયા દેશના લોકો શિયાળ કૂતરાં ખાય છે ? મુઝદાં ખાય છે ? જંગલનાં પાંદડાં ખાય છે ? કયા દેશના લોકોને તીજોરીમાં નાણાં રાખવાની સોઈ નહિ હોવાથી થરથરતા રહેલું પડે છે ? કયા લોકોને સિંહાસન ઉપર દેવતા મૂકવાની સગવડ નથી ? ઘર, ઐરાં, વહુવા-ફોનો નિર્ભય રાખવા પૂરતી જોગવાઈ નથી ? ઐરાંના પેટમાં છોકરાં રાખવાની સગવડ નથી ? અરે, અહિં તો પેટ ચીરીને છોકરાં બહાર કાઢવામાં આવે છે. સઘળાજ દેશોમાં રાજની સાથે પ્રજાને રક્ષણ કરનાર અને રક્ષણ કરવા યોગ્યનોજ સંબંધ હોય છે; પણ આપણા

મુસલમાન રાગ આપણું રક્ષણ કરવાની કાંઈ કાળજી રાખે છે ખરા કે ? આપણે ધર્મ દૂઆવ્યો, ન્યાતજાત બોળી, માનભંગ કયું. અને હવે તો આપણી જીંદગીની પણ એજ દશા થવા બેઠી છે. ત્યાં સુધી એ દાઢીવાળા દારૂડીયાઓને હાંકી કાઢીશું નહિ, ત્યાં સુધી આપણા હિન્દુઓનું હિન્દુપણું જળવાઈ રહેવાનું નથી.”

મહેન્દ્ર:—“હાંકી કાઢશો કેમ કરીને ?”

ભવાનન્દ:—“મારીને.”

મહેન્દ્ર:—“તમે એકલાજ હાંકી કાઢશો કે ? એક લપડાકથી ખરૂંને ?”

ભવાનન્દ ગાવા લાગ્યો:—

“સખ્ત કોટિ કંઠ કલકલ નિનાદ કરાલે

દ્વિસખ્ત કોટિ ભુજે ધૃત ખર કરબાલે

અખત્રા કેન મા એત બલે ? ”

મહેન્દ્ર:—“પણ તમે જણાઓ છો તો એકલાજ.”

ભવાનન્દ:—“એમ કેમ ? હમણાંજ ખસો માણસો તમે જોયાને ?”

મહેન્દ્ર:—“એ સઘળા પણ સંતાન થયા છે ?”

ભવાનન્દ:—“સઘળા સંતાન થયા છે.”

મહેન્દ્ર:—“એ ઉપરાંત ખીજ કેટલા છે ?”

ભવાનન્દ:—“એવા હજારો છે, અને ધીરે ધીરે એમાં હજીયે ભરતી થયાં કરશે.”

મહેન્દ્ર:—“ધારો કે દશવીશ હજાર થયા, પણ એટલી સંખ્યાથી શું મુસલમાનના હાથમાંથી રાજ્યગાદી લઈ શકશે ?”

ભવાનન્દ:—“પ્લાસીના યુદ્ધમાં અંગ્રેજોની પાસે કેટલું સૈન્ય હતું ?”

મહે:—“અંગ્રેજોને ખંગાળી સાથે સરખાવી શકાય ખરા ?”

ભવા:—“કેમ નહિ ? શરીરના જોરને શું કરવું છે ? જોર

ઝાઝું હોવાથી ગોળો ઓછોજ કાંઈ વધારે આધો જઈ શકે છે?”

મહે:—“ત્યારે અંગ્રેજ અને મુસલમાનની વચ્ચે આટલો બધો તફાવત કેમ છે?”

ભવા:—“ધ્યાનમાં રાખો, પ્રાણુ જવા વારો આવ્યો હશે, તો પણ અંગ્રેજ કદી ઉભી પૂંછડીએ નાસશે નહિ, અને મુસલમાન તો પરસેવો છૂટતાં વારને શરબતની શોધમાં દોડાદોડ કરી મૂકશે. એ ઉપરાંત બીજી આ વાત પણ લક્ષમાં રાખવાની છે કે, અંગ્રેજ સત્યાગ્રહી છે; જે કામ હાથ પર લીધું તે પાર પાડવાના. મુસલમાનનાં નવાબી કારખાનાં જે—મુસ્ત, બેદરકાર, બેઠા ત્યાંથી ઉઠે નહિ તેવા—પૈસાને ખાતર જે બીચારો પ્રાણુ આપે છે—તેવા એમના સિપાઇએને પૂરા પગાર પણ મળતા નથી. ત્યાર પછી છેલ્લી વાંત રહી સાહસની—તોપનો ગોળો કાંઈ પાંચપચીશ જગો પર પડવાનો નથી, તે તો એકજ જગોએ પડે છે. તેથી એક ગોળો છૂટતાં વારને દશ માણસોએ દોડાદોડ કરી મૂકવાની જરૂર નથી રહેતી. પરંતુ એક ગોળો છૂટતાં વારને મુસલમાનની આખી ટુકડી નાસભાગ કરી મૂકે છે—અને સંખ્યાબંધ ગોળો છૂટતા નેવા છતાંય એક અંગ્રેજ એકલો હશે, તો પણ પીઠ બતાવશે નહિ.”

મહે:—“તમારામાં શું આ બધાજ ગુણ છે?”

ભવા:—“ના. પણ ગુણ કાંઈ ઝાડ પરથી પડતા નથી. અભ્યાસ કરીને મેળવાય છે.”

મહે:—“તમે શો અભ્યાસ કરો છો?”

ભવા:—“હમે નેષ શકો છો કે, અમે સંન્યાસી છીએ. અમારો સંન્યાસ એવા અભ્યાસ પૂરતોજ છે. અમારું કામ પાર પડશે, અભ્યાસ સંપૂર્ણ થશે, એટલે હમે પાછા ગૃહસ્થાશ્રમી થઈ જઈશું. હમારે પણ ગૈરો છોકરાં છે.”

મહે:—“એ બધાંયનો ત્યાગ કરીને તમે શું વિશેષકારક

માયાનાં આવરણને દૂર કરી શક્યા છો?”

લવાનન્દ:—“માતાનાં સંતાનોથી કદી મિથ્યા વાત કહેવાયજ નહિ—તમારી આગળ નાહક મિથ્યા આપવડાઈ નહિ કઈ.—માયાને કાણુ દૂર કરી શક્યું છે? જે કોઈ એમ કહે કે, હું દૂર કરી શક્યો છું, તેને માટે એમજ સમજવું કે એને કદી માયા ઉત્પન્ન થઈજ નહોતી અથવા તો તે ખોટી બડાઈ હાંકે છે. અમે માયાને જીતી શક્યા નથી—અમે અમારા વ્રતનું રક્ષણ કરીએ છીએ. તમે સંતાન થઇ શકશો ? ”

મહે:—“મારી સ્ત્રી તથા કન્યાનાં સમાચાર મળે નહિ ત્યાં સુધી મારાથી કંઈ કહી શકાય નહિ.”

લવાનન્દ:—“ચાલો તમારાં સ્ત્રી-કન્યાને શોધી કાઢીએ.”

એમ કહી બન્ને જણા ચાલ્યા; લવાનન્દ ફરી “વન્દેમાતરમ્” ગાવા લાગ્યો. મહેન્દ્રની ગળી સારી હતી, સંગીતનો શોખ અને અભ્યાસ પણ હતો, તેથી એ પણ સાથે ગાવા લાગ્યો. એણે જોયું કે ગાતાં ગાતાં આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે. તે ઉપરથી મહેન્દ્ર કહેવા લાગ્યો:—“સ્ત્રી-કન્યાનો ત્યાગ કર્યા વગર ચાલે તેમ હોય, તો મને આ વ્રત લેવડાવો.”

લવા:—“આ વ્રત જે લે છે, તેને સ્ત્રી કન્યા તજવાં પડે છે. તમે જો આ વ્રતની દીક્ષા લેતા હો, તો તમારાથી સ્ત્રી કન્યાને મળી શકાશે નહિ. તેમનાં રક્ષણને સારૂ યોગ્ય બંદોબસ્ત કરી શકાશે; પરંતુ વ્રતની સફળતા સાધી શકાય નહિ, ત્યાંસુધી એ લોકોનું મ્હોં જોવાની મનાઈ છે.”

મહે:—“હું એ વ્રત લઇશ નહિ.”

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પ્રાતઃકાળે થયો હતો. તે નિર્જન વન, જે અત્યાર લગી અંધારૂં ઘેર અને શાન્તિપૂર્ણ હતું, તે હવે પ્રકાશમય, પક્ષીઓના મધુર કંઠરવધી આનંદમય થઈ ગયું. તે આનંદમય પ્રભાતે, આનંદમય વનમાં, આનંદમઠની અંદર સત્યાનંદ ઠાકુર મૃગચર્મ પર બેઠા બેઠા સંધ્યા કરતા હતા. જીવાનંદ પાસે બેઠો હતો, એવા સમયે જીવાનંદ મહેન્દ્રસિંહને સાથે લઈને, ત્યાં આગળ આવીને ઉભા રહ્યા.

અક્ષયારી મહારાજ મ્હોંમાંથી શબ્દ સરખો કાઢ્યા વગર સંખ્યાનિહક કરવા લાગ્યા. કેમકે કાંઈ પણ બોલવાનું સાહસ કયું નહિ. સંખ્યાકર્મ સમાપ્ત થઈ રહ્યા બાદ, જીવાનંદ તથા જીવાનંદ એ બંનેએ તેમને પ્રણામ કર્યા; તેમના પગની આરકા લઈને નમ્રતાભેર પોતાની જગ્યાએ બેઠા. પંચી સત્યાનંદ જીવાનંદને ઇશારત કરી બહાર લઈ ગયા. તેઓએ શી વાતચિત કરી તે અમે જાણતા નથી. ત્યાર બાદ બંને પાછા મંદિરમાં આવ્યા.

અક્ષયારી મહારાજે કૃપાભર્યા હસતે મુખે મહેન્દ્રને કહ્યું — “બેટા! તારા હુએ હું ધણો દીવંગીર થયો છું; કેવળ તે દીનબંધુ પરમાત્માની કૃપાથીજ કાલે રાતે તારાં સ્ત્રી-કન્યાનું રક્ષણ કરી શક્યો છું.” એમ કહી અક્ષયારીએ કથ્યાણીને કેવી રીતે ઉગારી, તે સર્વ હકીકત કહી. ત્યાર બાદ કહેવા લાગ્યા:—“અલો, તેઓ જ્યાં છે, ત્યાં હું તને લઈ જાઉં.”

એમ કહી અલ્પચારી મહારાજ આગળ, અને મહેન્દ્ર પાછળ એવી રીતે ચાલતાં ચાલતાં બન્ને જણા દેવાલયની અંદર દાખલ થયા. ત્યાં એક વિશાળ ઉંચો ખંડ મહેન્દ્રના જોવામાં આવ્યો. અરુણના ઉદયથી પ્રસન્ન થઈ રહેલા એ પ્રાતઃકાળે ન્યારે પડોશમાં આવી રહેલું સઘળું વન સૂર્યનાં કિરણો પથરાઈ રહેતાં હીરે મઢી લીધું હોય તેમ પ્રકાશી રહ્યું હતું, તે વખતે પણ એ વિશાળ ખંડમાં લગભગ અધકાર છવાઈ રહ્યો હતો.

ખંડના અંદરના ભાગમાં શું છે, તે પહેલાં મહેન્દ્રના જોવામાં આવ્યું નહિ. ધારી ધારીને નીહાળતાં શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ ધારણ કરનારી, દૌસ્તુભ મણિથી શોભાયમાન થઈ રહેલા હૃદયવાળી, ચાર હાથવાળી ભગવાનની એક મહાન મૂર્તિ તેના જોવામાં આવી. સુદર્શન ચક્ર દેખીતી રીતેજ સામે ચક્રચક્ર કરી રહ્યું હતું. જાણે પોતાનાં રક્તમાંજ સ્નાન કરી રહી હોય એવી મધુ અને કૈટભની માથા વગરની બે મોટી મૂર્તિઓ તેની સામેજ ચીતરેલી જણાતી હતી. ડાબી બાજુએ છુટા કેશવાળી ને કમળની માળાથી શણગારેલી લક્ષ્મીની મૂર્તિ ભયથી ચોંકી ઉઠી હોય તેમ ઉભી હતી. જમણી બાજુએ પુસ્તકો, વાજ્રોત્રા, રાગ-રાગિણીઓની મૂર્તિઓ વગેરેની વચ્ચે સરસ્વતી દેવી ઉભાં હતાં. વિષ્ણુને બોળે લક્ષ્મી અને સરસ્વતી કરતાંયે વધારે સુંદર અને વધારે ઐશ્વર્યસંપન્ન એક મોહિની મૂર્તિ બેઠી હતી. ગન્ધર્વ, કિન્નર, દેવ, યક્ષ, અને રાક્ષસ સુદ્ધાં તેનું પૂજન કરી રહ્યાં હતાં.

અલ્પચારીએ ગંભીર અને દબદબાભર્યા અવાજે મહેન્દ્રને પૂછ્યું—“બધું જોઈ શકાય છે કે તારાથી ?”

મહેન્દ્ર બોલ્યો:—“હા, જોઈ શકાય છે.”

અલ્પચારી:—“વિષ્ણુના બોળામાં શું છે, તે જોયું ?”

મહે:—“હા, જોયું, એ કાણ છે ?”

બ્રહ્મ:—“મા”

મહે:—“કઈ મા ?”

બ્રહ્મ:—“જેનાં આપણે બધાં બાળકો છીએ તે.”

મહે:—“તે કોણ વળી ?”

બ્રહ્મચારી:—“યોગ્ય સમયે ઓળખાશે. બોલ વન્દેમાતરમ્. ચાલો હવે બીજાં દર્શન કરીએ.

પછી બ્રહ્મચારી મહેન્દ્રને બીજા ખંડમાં લઇ ગયા. તે જગાએ મહેન્દ્રે સઘળા અલંકારથી વિભૂષિત થઇ રહેલી, સર્વ અવયવ વડે સુશોભિત એવી જગદ્દાત્રીની અદ્ભૂત મૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં.

મહેન્દ્ર પૂછવા લાગ્યો:—“આ કોણ વાર ?”

બ્રહ્મચારી:—“હાથી, સિંહ વગેરે વનનાં સઘળાં પશુઓને પગ તળે કચરીને, જંગલી જનાવરોનાં રહેઠાણમાં એણે પોતાનું પદ્માસન સ્થાપ્યું છે. સઘળા અલંકારથી શોભી રહેલી એ હસમુખી સુંદરી છે. અરુણોદય વખતના સૂર્યના જેવીજ તેજસ્વી કાંતિવાળી અને સર્વ પ્રકારના આશ્ચર્યવાળી એ છે. એને પ્રણામ કરો.”

મહેન્દ્ર ભક્તિભાવથી જગદ્દાત્રી રૂપ માતૃભૂમિને પ્રણામ કર્યા. ત્યાર પછી બ્રહ્મચારી મહારાજે એને અંધારી સુરંગ દેખાડીને કહ્યું:—“આ રસ્તે ચાલ્યો આવ.” બ્રહ્મચારી પોતે આગળ ચાલવા લાગ્યા. મહેન્દ્ર ભયનો માર્યો પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. ભોંયરાના અંધારા ખંડમાં કોઈ દેકાણેથી સાધારણ અજવાળું આવતું હતું. તે મન્દ પ્રકાશમાં એક કાળી મૂર્તિ તેના જોવામાં આવી.

બ્રહ્મચારી બોલી ઉઠ્યા:—“દર્શન કરો. મા જેવાં હમણાં થયાં છે, તેવાં સ્વરૂપનાં દર્શન કરો.”

મહેન્દ્ર ભયભીત સ્વરે કહેવા લાગ્યો:—“એ તો કાલી !”

બ્રહ્મચારી:—“હા, અંધકારથી આગ્રહિત થયેલી કાલિમામયી (કાળાશવાળી) એ કાલી માતા છે. એનું સર્વસ્વ હરાઇ ગયેલું

હોવાથી, એ નગ્ન છે. આજે દેશમાં બધે રમશાન જેવું શન્ય થઇ ગયું છે, તેથીજ માતાએ મુંડમાળ ધારી છે. પોતાનું શ્રેય પણ એ પગ તળે કચરી રહી છે—હાય માતા !” બ્રહ્મચારીની આંખમાંથી દડદડ આંસુની ધારા પડવા લાગી.

મહેન્દ્રે પૂછ્યું:—“હાથમાં ત્રિશૂળ ખોપરી કેમ છે ?”

બ્રહ્મચારી:—“હમે સંતાન છીએ; એટલાંજ અસ્ત્ર માતાના હાથમાં આપ્યાં છે. બોલો એક વાર, વન્દેમાતરમ્.”

“વન્દેમાતરમ્” કહી, મહેન્દ્રે કાલીને પ્રણામ કર્યાં. એટલે બ્રહ્મચારીએ કહ્યું:—“ચાલો આ રસ્તે થઇને.” એમ કહી તે બીજા ભોંયરામાં ઉતરવા લાગ્યા. પ્રાતઃસૂર્યનાં કિરણો તેઓની આંખોની સામે ઝળકી રહ્યાં હતાં. યુવદંડ અવાજવાળાં પક્ષીઓ ચોમેર ફૂલ રહ્યાં હતાં. ભવ્ય વિશાળ આરસપહાણના મંદિરમાં સુવર્ણની બનાવેલી દશ હાથવાળી દેવીની મૂર્તિ સૂર્યનાં અરણાં કિરણોમાં ઝળહળી રહી છે.

બ્રહ્મચારી પ્રણામ કરીને બોલ્યા:—“આ ભવિષ્યમાં થનારી મા છે. એના દશ હાથ દશે દિશામાં એણે પ્રસાર્યા છે—એ હાથોને વિષે ધારણ કરેલાં વિવિધ આયુધોમાં વિવિધ પ્રકારની શક્તિ શોભી રહી છે. પગ તળે શત્રુઓને દબાવી દીધા છે, એમના પગનો આશ્રય લેનારો વીર-કેસરી (સિંહ) શત્રુઓનો સંહાર કરી રહ્યો છે. દિશાઓ રૂપી એના હાથો છે”

એટલું બોલતાં બોલતાં સત્યાનંદ ગળગળો થઇ રૂઢન કરવા લાગ્યો. “દિશાઓ રૂપી હાથવાળી, નાના પ્રકારનાં આયુધ ધારણ કરનારી, શત્રુનો સંહાર કરનારી સિંહની પીઠ ઉપર વિરાજમાન થઇ રહેલી જમણી બાજુએ સૌભાગ્યની મૂર્તિ લક્ષ્મી દેવી છે; ડાબી બાજુએ વાણી, વિદ્યા અને વિજ્ઞાનને આપવાવાળી સરસ્વતી દેવી છે; પાસેજ બલ મૂર્તિ કાર્તિકેય તથા કાર્યસિદ્ધિના દેવ ગણપતિ આવી રહ્યા છે. આવો આપણે બન્ને માતાને પ્રણામ કરીએ.”

પછી બન્ને જણા હાથ જોડી એક સાથે લલકારવા લાગ્યા:—

**“સર્વમંગલમાંગલ્યે શિવે સર્વાર્થદાયિકે
શરણ્યે ક્યમ્બકે ગૌરિ નારાયણિ નમોસ્તુતે ॥”**

બન્ને દંડવત્ પ્રણામ કરી ઉભા થતાં મહેન્દ્ર ગળગળા સાદે બોલ્યો:—“માતાની એ મૂર્તિનાં દર્શન ક્યારે થઈ શકશે?”

બ્રહ્મચારી કહેવા લાગ્યા:—“જ્યારે માનાં સંવ્રણાં સંતાન માને મા કહીને બોલાવશે, તેજ ધડીયે તે પ્રસન્ન થશે.”

મહેન્દ્રે ઓચિંતા પ્રશ્ન કર્યો:—“મારાં સ્ત્રી-કન્યા ક્યાં છે?”

બ્રહ્મ:—“આલો, તેમને જોઈએ.”

મહે:—“તેઓને એક વાર મળ્યા બાદ વિદાયગીરી લઇશ.”

બ્રહ્મ:—“કેમ, શાની વિદાયગીરી લેશો?”

મહે:—“હું આ મહામન્ત્ર ગ્રહણ કરીશ”

બ્રહ્મ:—સ્ત્રી-કન્યાને વિદાય ક્યાં કરશો?

થોડીકવાર વિચાર કરીને મહેન્દ્ર બોલ્યો:—“મારા ધરમાં કોઇ નથી, મારે ખીજું કોઇ સ્થાન પણ ક્યાંથી મળી આવે?”

બ્રહ્મચારી:—“જે રસ્તે થઇને અહિં આવ્યા હતા તેજ રસ્તે મન્દિરની બહાર જાઓ. મન્દિરના દરવાજા આગળજ તમારાં સ્ત્રી કન્યાને જોઈ શકશો. કલ્યાણી હજી સુધી ભૂખી છે; જે જગાએ તે ખેડી છે, ત્યાં આગળજ ખાવાની વસ્તુઓ તમને મળી શકશે. એને ભોજન કરાવ્યા બાદ તમને જેમ રૂચે તેમ કરજો. અમારામાંથી કોઇને પણ તમે હમણાં પાછા મળી શકશો નહિ. તમારું મન જો આવુંજ રહેશે, તો યોગ્ય સમયે હું તમારી સમક્ષ હાજર થઈશ.”

પછી કોણ જાણે કયે રસ્તે બ્રહ્મચારી મહારાજ ઓચિંતા અલોપ થઇ ગયા. ઉપર કહેલા રસ્તે જતાં વારજ મહેન્દ્રે કલ્યાણી તથા કન્યાને નાટ્યમન્દિરમાં બેઠેલાં જોયાં.

આણી તરફ સત્યાનન્દ ખીજી સુરંગને રસ્તે એક છુપા મોંચ-રામાં ઉતર્યા. તે જગ્યાએ જીવાનન્દ અને ભવાનન્દ બેઠા બેઠા રૂપીયા ગણતા હતા અને ઢગલીખંધ ગોઠવતા હતા. તે ઓરડામાં સોના, ચાંદી, હીરા, પ્રવાળ, મોતી વગેરેના ઢગ ખડકવામાં આવ્યા હતાં. ગદ્ય રાતની લૂંટમાં મળેલા રૂપીયા એ લોકો ગણતા હતા. સત્યાનન્દે તે ઓરડામાં દાખલ થઇને કહ્યું:—

“જીવાનન્દ ! મહેન્દ્ર આવશે. એના આવવાથી સંતાનોને સંગીન લાભ થશે. એનું વંશ પરંપરાથી ભેગું થએલું સઘળું ધન માતાની સેવામાં અર્પણ થશે. પરંતુ જ્યાંસુધી મન, વચન અને કર્મથી એ માતૃભક્ત ન થાય ત્યાંસુધી એને દાખલ કરશો નહિ. તમારા હાથ પરનું કામ ખલાસ થાય, ત્યારે અવારનવાર એની પાસે જતા રહેજો; યોગ્ય સમયે શ્રી વિપ્લવ ભગવાનના મન્દિરમાં એને લઇ આવજો. હરહંમેશ એનું રક્ષણ કરતા રહેજો; કેમકે, દુષ્ટને સજા કરવી એ જેમ સંતાનોનો ધર્મ છે, તેમજ શિષ્ટ પુરુષોની રક્ષા કરવાનો પણ ધર્મ છે.”

પ્રકરણ ૧૨ મું

અનેક દુઃખો વેડ્યા પછી મહેન્દ્ર અને કલ્યાણીનો મેળાપ થયો હતો. કલ્યાણી છાત્રીકાટ રૂદન કરવા લાગી. તે જોઇ મહેન્દ્ર વળી એના કરતાંયે વિશેષ રડવા લાગ્યો. રડવા કકળવાનું પુરૂં થતાં, આંખ લુછવાની ધમાલ થઇ રહી. કેમકે, જેટલીવાર આંખ લુછવામાં આવતી, તેટલીજ વાર પાછાં આંસુ પડ્યાં કરતાં. આંસુ પડતાં અટકાવવાના હેતુથી કલ્યાણીએ ખાવાની વાત ઉપાડી. અભચારીના સેવકો જે ખાવાનું મૂકી ગયા હતા, તે ખાવાનું મહેન્દ્રને કલ્યાણીએ કહ્યું. દુકાળના વખતમાં વિવિધ પ્રકારનાં શાક-ભાજી અને બીજા ખાવાનાં પદાર્થોની અછતજ હોય, એ દેખીતું છે; પરંતુ દેશમાં જે કાંઇ પાકતું હતું તે સઘળું સંતાનોને મેળવવું મુશ્કેલ નહતું. સાધારણ મનુષ્યો તે જંગલમાં જઈ શકતાં નહિ. જે જગ્યાએ ઝાડ પર ફળફળાદિક જોવામાં આવતાં, તે ભૂખ્યા દુકાળીઆઓ તોડી પાડતા અને ખાઇ જતા. પરંતુ અહીં તો માતાનાં સંતાનો સિવાય બીજા કોઇથી લઈ શકાતાં નહોતાં.

અભચારીના સેવકોએ કલ્યાણીને સાર થોડાંક ફળ તથા દૂધ રાખી મૂક્યાં હતાં. અભચારી મહારાજને ત્યાં ગયો ઘણી હતી. કલ્યાણીના આગ્રહને લીધે મહેન્દ્રે પ્રથમ ખાવા માંડ્યું. ત્યાર બાદ કલ્યાણીએ જરાક ખાધું. કન્યાને થોડુંક દૂધ પીવાડ્યું, અને ફરી પીવડાવવા માટે થોડુંક રહેવા દીધું. પછી તેઓ ઉંઘથી પીડાતા

હોવાથી જરાક આરામ લીધો. ઉંઘમાંથી ઉઠ્યા બાદ, તેઓ ક્યાં જવું તેની મસલત કરવા લાગ્યા.

કલ્યાણી કહેવા લાગી:—“ઘેર આપદા પડે છે એમ જાણી, આપણે ધર છોડી ચાલ્યાં; પણ હવેજ સમજાય છે કે ધરનાં કરતાંયે બહાર વધારે મુશીબત છે. માટે ચાલો પાછા ઘેર જઈએ.”

મહેન્દ્ર પણ એ અભિપ્રાયને મળતો થયો. મહેન્દ્રની ઈચ્છા એવી હતી કે, કલ્યાણીને ઘેર મૂકી, એકાદ કોઠા સંભાળ લેનાર રક્ષકની વ્યવસ્થા કરી દઇને આ પરમ રમણીય દેવી પવિત્રતાસંપન્ન માતૃ-સેવાનું વ્રત લેવું. તે ઉપરથી બંને જણાં કન્યાને લઈ પદચિહ્ન ગામ તરફ જવાને નીકળી પડ્યાં.

પરંતુ તે ઘાડાં ધીરોધીય જંગલમાંથી કયે રસ્તે થઇને પદચિહ્ન જવાતું હશે તે કાંઈ એ લોકોને સ્પષ્ટતું નહોતું. તેમણે ધાયું હતું કે જંગલમાંથી એક વાર બહાર નીકળીશું એટલે રસ્તો આપો-આપ જાડી આવશે. પણ વનમાંથી કેમે કયાં બહારજ નીકળાતું ન હતું. ઝાડીઓની ભૂલભૂત્તામણીમાં અથડાઈ કુટાઇને તેઓ પાછા મઠ આગળજ આવ્યા કરતાં હતાં. બહાર નીકળવાનો કોઈ રસ્તો જણાતો ન હતો.

એવામાં પોશાક ઉપરથી વૈષ્ણવ જેવો જણાતો કોઈ અપરિચિત બ્રહ્મચારી તેઓની સામે હસતો હોય એમ ઉમેલો જણાયો. તેને જોઇને મહેન્દ્રે ચીડાઈને કહ્યું:—“ગોંસાઈ, હસો છો કેમ?”

ગોંસાઈ બોલ્યા:—“તમે આ વનમાં પ્રવેશ કર્યો શી રીતે?”

મહેન્દ્ર:—“કોઈ પણ પ્રકારે પ્રવેશ કર્યો છે.”

ગોંસાઈ:—“પ્રવેશ કર્યો છે, તો પછી બહાર કેમ નીકળાતું નથી?” એમ કહી તે વૈષ્ણવ પાછો હસવા લાગ્યો. મહેન્દ્ર ખીજવાઇને બોલી ઉઠ્યો:—“તમે હસો છો, તે બહાર નીકળી શકો છો ખરા?”

વૈષ્ણવ બોલ્યો:—“ચાલો મ્હારી સાથે; હું તમને રસ્તો

[દેખાડું. અલબત્ત, તમે કોઈ સંન્યાસી બ્રહ્મચારીની સહાયથી અહિં પ્રવેશ કર્યો હોવો જોઈએ. નહિતર આ મઠમાં પેસવાનો અગર બહાર નીકળવાનો રસ્તો બીજું કોઈ જાણતું નથી.”

તે સાંભળીને મહેન્દ્ર પૂછ્યું:—“આપ પણ સંતાન છો ?”

વૈષ્ણવ બોલ્યો:—“હા, હું પણ સંતાન છું. મારી સાથે ચાલ્યા આવો. તમને રસ્તો દેખાડી આપવા સાર તો હું અહિં ઉભો થઈ રહ્યો હતો.

મહેન્દ્રે તેનું નામ પૂછ્યું. માઈ નામ “ધીરાનંદ સ્વામી.” એમ કહી ધીરાનંદ આગળ ચાલવા લાગ્યા; મહેન્દ્ર તથા કલ્યાણી પાછળ પાછળ આવવા લાગ્યાં. ધીરાનંદે અત્યંત વિકટ રસ્તે થઇને તેઓને બહાર કાઢી દીધાં, અને ફરી પાછાં તેમણે એક બીજા વનમાં પ્રવેશ કર્યો.

આનંદારણ્યમાંથી બહાર આવતાં થોડેક દૂર વૃક્ષવાળો પ્રદેશ શરૂ થતો હતો. એ પ્રદેશ એક બાજુ પર આવી રહ્યો હતો. વનની અધવચ્ચ એક જગ્યા ઉપર એક નાનકડી નદી ખળખળ વહી રહી હતી. તેનું જળ ધણું સ્વચ્છ, પરંતુ ધનધોર વાદળાં જેવું કાળું હતું. બંને બાજુએ નાના પ્રકારનાં સુશોભિત શામળાં વૃક્ષો નદીને છાયા કરી રહ્યા હતા, જૂદી જૂદી જાતનાં પક્ષીઓ તે વૃક્ષની ઉપર બેસીને અનેક પ્રકારે કલરવ કરતા હતા. એ મધુર કલરવ પણ નદીના ખળખળ શબ્દની સાથે ભળી જતો હતો. તેજ પ્રમાણે વૃક્ષની છાયા અને પાણીનો રંગ પણ એક બીજા સાથે મિશ્રિત થઈ જતા હતા.

કલ્યાણીનું મન પણ એ છાયાની સાથે તલ્લીન થઈ ગયું હોય એમ ભાસતું હતું. નદીના કિનારા ઉપર એક ઝાડ નીચે પતિની પાસે બેસીને તે કહેવા લાગી:—“આજે તમને હું ઉંડા વિચારમાં ગરક થઈ ગએલા જોઈ છું. જે આફત હતી તેમાંથી

તો આપણે ઉગર્યા છીએ-હવે આવડો સંતાપ શા સાફ કરવો જોઈએ ?”

મહેન્દ્ર ઉંડો નિસાસો નાંખીને બોલ્યો:—“હું હવે તારો રહ્યો નથી-મારે શું કરવું?—કાંઈજ સમજતું નથી.”

કલ્યાણી:—“એમ કેમ ?”

મહેન્દ્ર:—“તારાથી વિખુટા પડ્યા બાદ જે ઘટના બની તે સાંભળ” એમ કહી જે બનાવ બન્યો હતો, તે મહેન્દ્રે વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યો.

કલ્યાણી કહેવા લાગી:—“મેં પણ ધણીય આફત મુશીબત વેઠી છે. તમે તે બધું સાંભળીને શું કરશો? આટલું આટલું દુઃખ પડવા છતાંય મને કેમે કરી ઉંઘ આવતી નહોતી; પણ કાલે પાછલી રાતના હું સખત ઉંઘી ગયો. ઉંઘમાં મને સ્વપ્ન આવ્યું. મેં જોયું—કયા પુણ્યના પ્રભાવે તે કહી શકાતું નથી—કે હું એક અપૂર્વ સ્થાનમાં ગયો છું. તે જગ્યાએ જમીન નથી. કેવળ પ્રકાશ છે. ત્યાં મનુષ્યોને બદલે કેવળ પ્રકાશમય સૂતિઓ છે. તે જગ્યાએ શબ્દ નથી. માત્ર ઘણે દૂર કાંઈક મધુર ગીતવાદન થઈ રહ્યોજ શબ્દ સંભળાય છે. અસંખ્ય પુષ્પો જાણે તરતનાંજ નવાં ખીલી રહ્યાં હોય એમ જાણ, જાણ, મલ્લિકા, માલતી વગેરે ગ્રેહ ગ્રેહ થઈ રહ્યાં છે. ત્યાં સદૃશી ઉંચે બધાથી દેખી શકાય એવા સ્થાન ઉપર કોઈક બેઠું છે. અગ્નિસમો તેજસ્વી થઈ જાણે અંદરથી મંદમંદ સળગી રહ્યો હોય ને ? જાણે આસમાની પર્વત ! મોટો અગ્નિ-મય મુગટ તેના માથા ઉપર આવી રહ્યો હતો. તેને ચાર હાથ હતા. તેની બન્ને બાજુએ શું હતું તે હું બરાબર સમજી શકી નહિ. ધારું છું કે કદાચ સ્ત્રી સૂતિજ હશે. પણ અહા કેવું મનોહર હતું તેમનું રૂપ ! કેવી અપૂર્વ હતી તેમની તેજસ્વી કાન્તિ ? અને કેવી અદ્ભુત સુગંધ પ્રસરી રહી હતી તેમની આસપાસ !

જેટલી વખત એ દિશા તરફ મારી નજર ગઈ, તેટલીવાર હું વિદ્વેષ થઈને તાકીજ રહી હતી.

છતાં એ કોણ હશે, તે હું સમજી શકી નહિ. એ ચતુર્ભુજ મૂર્તિની સામે એક સ્ત્રીની મૂર્તિ ઉભેલી જણાતી હતી. તે પણ કાન્તિમાન હતી, પરંતુ ચોમેર વાદળાંથી ઢંકાઈ ગયેલી હોવાથી, અજવાળું બરાબર આવતું નહોતું. માત્ર આટલુંજ સમજાતું હતું કે કોઈ એક રૂપવતી અત્યંત દુઃખિયારી સ્ત્રી રૂઢન કરી રહી છે. મને એમ લાગ્યું કે પુષ્પોની સુગંધથી મંદમંદ મહેકી રહેલા પવનની લહરીઓમાં તણાતી તણાતી હું એકાએક આવીને પડી એ ચતુર્ભુજ મૂર્તિના સિંહાસન તળે. એ સૂકીસડાક અને વાદળાંથી ઢંકાએલી સ્ત્રી જાણે મારા તરફ આંગળી કરીને કહેવા લાગી: - ‘આ પેલી સ્ત્રી-જેને ખાતર મહેન્દ્ર આપણી સેવામાં નથી આવી શકતો.’ પછી વાંસળીના જેવો મધુર અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યો. એ ચતુર્ભુજ મૂર્તિજ જાતે મને કહેવા લાગી:—‘તારા સ્વામીને તજીને આવતી રહે અમારી પાસે. આ રહી તારી મા; તારો પતિ એની સેવા કરશે. તું તારા પતિની પાસે હઠશ, તો એનાથી સેવા થઈ શકશે નહિ; માટે ચાલી આવ.’

હું જાણે રડતી રડતી કહેવા લાગી:—‘મારા પતિને છોડીને કેમ કરીને આવું?’ ત્યારે વાંસળીના નાદમાં આ પ્રમાણે શબ્દ સંભળાયા:—‘હુંજ પતિ છું, હુંજ પિતા છું; હુંજ પુત્ર છું અને હુંજ કન્યા છું; આવતી રહે મારી પાસે.’ હું શું બોલી તે સાંભરતું નથી. મારી ઉંઘ ઉડી ગઈ.”

આટલું કહી કલ્યાણી પાછી શાન્ત થઈ ગઈ.

મહેન્દ્ર પણ ભય, વિસ્મય વગેરેથી આભો બની ગયો. ઉંચે પૈયા પોતાના અવાજથી આકાશને ભરી દેવા લાગ્યા: બધી દિશા-ઓમાં કોયલના અવાજનો પડઘો પડી રહ્યો. ભૂંગરાજ પોતાના

મધુર કંઠથી આખા વનને ગળવી રહ્યા. તેમના પગ તળે નદીનો ખળખળ અવાજ થઈ રહ્યો હતો. વાયુ વનનાં પુષ્પોની સુગંધ ફેલાવી રહ્યો હતો. ટેકાણે ટેકાણે સૂર્યનાં કિરણો નદીનાં મેળાંઓમાં ચળકી રહ્યાં હતાં. કોઈ કોઈ સ્થાનમાં પવનથી તાડનાં પાદડાંઓનો મંદમંદ મર્મર શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. આદિ ભૂરા પર્વતની હાર દેખાતી હતી.

બંને જણાં કેટલીયે વાર મુગ્ધ થઈ ગુપ્તુષ જેસી રહ્યાં. થોડી વાર રહીને કલ્યાણી ફરીથી પૂછવા લાગી:—“શું વિચાર કરી રહ્યા છો?”

મહેન્દ્ર:—“શું કરવું તેનોજ વિચાર કરું છું—સ્વામી એ તો કેવળ મિથ્યા લયભરી ભ્રમણા છે; આપોઆપ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પોતાની મેળેજ નાશ પામે છે; જન્યત જીવનના પરપોટા રૂપ છે, આળપપાળજ છે—ચાલો ઘેર જઈએ.”

કલ્યાણી:—“જે જગોએ દેવે તમને જવાનું કહ્યું છે, ત્યાંજ જાઓ”—એમ કહી કલ્યાણીએ કન્યાને સ્વામીના હાથમાં આપી.

મહેન્દ્ર કન્યાને પોતાના હાથમાં લઈને પૂછવા લાગ્યો:—“અને તું—ક્યાં જઈશ?”

કલ્યાણી પોતાની બંને આંખ પોતાના હાથ વતી ઢાંકી દઈ માથું નીચું નમાવીને બોલી ઉઠી:—“મને પણ દેવે જે જગોએ જવાનું કહ્યું છે, ત્યાં જઈશ.”

મહેન્દ્ર ચોંકી ઉઠ્યો, તે બોલ્યો:—“તે વળી ક્યાં? શી રીતે જઈશ?”

કલ્યાણીએ ઝેરની શીશી દેખાડી. મહેન્દ્ર સડક થઈ જઈને બોલી ઉઠ્યો:—“એ શું? ઝેર ખાઈશ?”

કલ્યાણી:—“ખાવાનો વિચાર કયો હતો, પણ—” એમ કહી કલ્યાણી અધવચ્ચ અટકી જઈ વિચારમાં ગરક થઈ ગઈ. મહેન્દ્ર

તેના મ્હેં સામું તાકી રહ્યો, દરેક પળ એને વરસ જેવી જણાવા લાગી.

કલ્યાણીએ પોતાની વાત પૂરેપૂરી કહી નહિ, એવું જાણી મહેન્દ્ર પૂછવા લાગ્યો:—“પણ—કહીને શું કહેવા જતી હતી?”

કલ્યાણી:—“ખાવાનો વિચાર કર્યો હતો—પણ તમને મૂકીને, સુકુમારીને મૂકીને વૈકુંઠમાં જવાને પણ મારું મન નથી માનવું. જ્યાં પતિ ત્યાં મોક્ષ! સ્વર્ગમાં પણ પતિ ન હોય, તો એ સ્વર્ગ શા કામનું? આર્યાઓ ગાય છે:—વૃજ વહાલું રે, વૈકુંઠે નથી જાવું! ત્યાં મુજ નંદકુંવર ક્યાંથી લાવું? મારે નથી મરવું.”

એમ કહી કલ્યાણીએ તે ઝેરની શીશી જમીન ઉપર મૂકી દીધી. ત્યાર બાદ બંને જણા ગર્ભ ગુજરી અને હવે થનારી બાળ-તોની વાત કરવા મંડ્યાં. એ વાતમાં તેઓ એવાં મશગુલ થયાં કે તેઓને બીજી કશી વાતનું જ્ઞાન રહ્યું નહિ. સુકુમારી પાસેજ રમતી હતી. માતા પિતાની ગફસતીને લાલ લઇને, તેણે ઓચિંતી ઝેરની શીશી ઉપાડી લીધી. એ ખેમાંથી કાઢ્યે તે દીકું નહિ.

સુકુમારીએ ધાર્યું કે આ રમવા લાયક વસ્તુ છે. શીશીને ડાબા હાથમાં ઝાલીને, જમણા હાથ વતી ઠોકવા લાગી. પછી બંને હાથ વતી ખેંચવા મંડી. એમ એમ કરતાં શીશી એકાએક ઉધડી ગર્ભ અને તે માંહેની જાળાઓ નીચે પડી ગઇ.

સુકુમારીએ ધાર્યું કે આ પણ એક રમવા લાયકજ વસ્તુ હતે. એમ સમજીને તેણે શીશી મૂકી દર્ધ એક ગોળા ઉંચકી લીધી. નાનાં છોકરાંને જે હોય તે મ્હેંમાંજ નાંખવાની વાત! “પ્રાપ્તિ માત્રેજ મોક્ષવ્યયમ્” એજ સિદ્ધાંત! ઝટ કરતી કે ગોળા મ્હેંમાં મૂકી દીધી!!

“શું ખાધું! શું ખાધું! હાય, હાય રે મા!” કલ્યાણીએ આ પ્રમાણે ધાંટાધાંટ કરીને છોકરીના મ્હેંમાં આંગળી ધાલી,

છોકરી દાંત ખીટી દધને ગોળાને ચાવતી ચાવતી હસવા લાગી. પણ એટલામાં મ્હોં કડવું કડવું થઈ જતાં તેણે પોતાની મેળેજ મ્હોં પહોળું કર્યું, એટલે કલ્યાણીએ તેના મ્હોંડામાંથી ગોળા કાઢી લીધી અને દૂર ફેંકી દીધી. છોકરી રડવા લાગી.

કલ્યાણીએ હાંફળા ફાંફળા નદીમાં વચ્ચે ભીંજવી તેમાંથી પાણી નીચોવીને કન્યાતું મ્હોં લુછી નાંખ્યું. ગભરાટથી મહેન્દ્રને પૂછવા લાગી:—“ગોળા પેટમાં ગધ તો નથી ને?”

માખાપના મનમાં આવે વખતે હંમેશાં અમંગલ શંકાઓજ થયાં કરે છે. જે દેકાણે પ્રેમ ધણો હોય છે, ત્યાં લયતું જોર પણ ભારેજ રહે છે. “अति स्नेहः पापशङ्की” મહેન્દ્રે ગોળા પહેલાં કદી જોઈ નહતી. ગોળા કેટલી મોટી કે નાની છે, તેની તેને ખબર નહોતી. ગોળા હાથમાં લઈ, ઘણીવાર સુધી તેના તરફ ધારી-ધારીને જોયાં કરીયું. ત્યાર બાદ બેલી ઉઠ્યો:—“મને લાગે છે કે ધણો ભાગ ખાઈ ગયો છે.”

કલ્યાણીને પણ એ વાત ખરી લાગી. તે પણ ઘણી વાર લગી ગોળા હાથમાં લઈને ધારીધારીને જોવા લાગી. આણી તરફ છોકરીએ ધમપછાડ કરવા માંડી. થોડી વાર સુધી રજાં કરીયું. ત્યાર બાદ બેહોશ જેવી થઈને પડી. ત્યારે કલ્યાણી પતિને કહેવા લાગી:—“શું જોઈ રહ્યા છો? જે રસ્તે દેવતાઓએ બેસાવી, તે રસ્તે સુકુમારી ચાલી ગઈ—મારે પણ હવે જવું પડશે.”

એમ કહી કલ્યાણીએ ઝેરની ગોળા હાથમાં લઈ મ્હોંમાં મૂકી દીધી અને ક્ષણવારમાં ગળે ઉતારી દીધી.

મહેન્દ્રે રડતાં રડતાં કહ્યું:—“શું કર્યું? કલ્યાણી, આ શું કર્યું?”

કલ્યાણીએ કશોય જવાબ ન દેતાં પતિના પગની ધુળ માથા ઉપર ચઠાવતાં કહ્યું:—“પ્રભુ! વાંત કહેતાં વતેસર થઈ જશે. હું

નહિં છું.”

“કલ્યાણી ! આ શું કયું ?” એમ કહી મહેન્દ્ર છાટીફાટ રડવા કકળવા લાગ્યો. ઘણા ધીરા અવાજે કલ્યાણી કહેવા લાગી:— “મેં હીકજ કયું છે. સ્ત્રીની માયામાં ફસાદને દેવના કામમાં તમે ઢીલ કરતા હતા. જુઓની, હું પણ દેવ વાક્યનું ઉલ્લંઘન કરતી હતી તેથીજ મારી કન્યા ચાલી ગઈ. હવે પ્રમાદ કરું તો તમે પણ ચાલ્યા જાઓ.”

મહેન્દ્રે રદન કરતાં કરતાં કહ્યું:— “અરે, તને ગમે ત્યાં મૂકી આવત. માફ કાર્ય સિદ્ધ થતાં તારી સાથે પાછો સુખેથી રહેત. તું મારું સર્વસ્વ છે, કલ્યાણી ! તેં આવું શું કામ કયું ? જે હાથના જોર વડે હું તરવાર પકડતો હતો, તેજ હાથ તેં કાપી નાંખ્યો ! તારા વગર મારી શી સ્થિતિ થશે ?”

કલ્યાણી:— “તમે મને ક્યાં લઈ જાત ?-સ્થાનજ ક્યાં છે ? આ વિપત્તિના વસમા વખતમાં માળાપ, ભાઈભાંડુ વગેરે સઘળાંજ મરી પરવાયાં છે. કોના ઘરમાં સ્થાન મળત ? ક્યાં જવાનો રસ્તો રહ્યો છે ! મને ક્યાં લઈ જાત ? હું તો મોટી ઉપાધિ રૂપ હતી. હું મરી જઈ છું, તેજ સાફ થાય છે. મને એવો આશીર્વાદ આપો કે જેથી હું તેજ પ્રકાશમય લોકમાં જઈ, તમને પાછા જોઈ શકું.”

એમ કહી કલ્યાણીએ પાછી પતિના પગની ધૂળ લઈ માથા પર ચઢાવી. કશોય જવાળ દેવાની શક્તિ નહિ રહેલી હોવાથી મહેન્દ્ર રડવા લાગ્યો. કલ્યાણી ફરી બોલી ઉઠી-ઘણાજ મૃદુ, મધુર, સ્નેહમય અવાજે આ વખતે બોલવા લાગી:— “જુઓ, દેવતાની ઇચ્છાનું ઉલ્લંઘન કોનાથી થઈ શકે તેમ છે ? મને જવાની આજ્ઞા કરી હતી, મેં ધાર્યું હતું કે મારાથી રહી શકાશે-મારી મેજે મરી ન હત, તો નક્કી બીજું કોઈ મને મારી નાંખત. હું મરીને તમારું ભલુંજ કરી જઈ છું. તમે વ્રત લીધું છે, તે મન, વચન અને

કર્મથી સિદ્ધ કરો. ઘણું પુણ્ય લાગશે. મને પણ તેથી સ્વર્ગનો લાભ થશે. આપણે ખંને અનંતકાળ સુધી સાથે રહી સ્વર્ગના દિવ્ય ભોગો ભોગવીશું.”

આણી તરફ પેલી કન્યા પાછી સાવધ થવા લાગી. ઝેર ઘણાજ થોડા પ્રમાણમાં તેના પેટમાં ગયું હતું અને તેની અસર લયંકર નહોતી નીવડી. પરંતુ એ તરફ મહેન્દ્રનું ધ્યાન ખેંચાયું નહતું. તેણે કન્યાને કલ્યાણીની છાતી સાથે વળગાડી અને ખન્નેને ગાઢ આલિંગન કરી દુસકાંભેર રડવા લાગ્યો. તેજ વખતે વનમાં ધીમે પરંતુ મેઘના જેવો ગંભીર શબ્દ સંભળાવા લાગ્યો:—

“હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે
ગોપાલ ગોવિન્દ મુકુન્દ શૌરે”

કલ્યાણીને તે વખતે ઝેર શરીરમાં વ્યાપી ગયું હતું; ચેતન પણ કાંઈક અંશે ઓછું થઈ ગયું હતું—તે દિવસે વૈકુંઠમાં સંભળાએલો અદ્ભુત અંસીનાદ પાછો તેને ઉંડાણમાં સંભળાવા લાગ્યો:—

“હરે મુરારે મધુકૈટભા રે
ગોપાલ ગોવિન્દ મુકુન્દ શૌરે !”

ત્યારે અપ્સરાને લજવે એવા અવાજે કલ્યાણી મોહભરી ગાવા લાગી:—

“હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે ?”

મહેન્દ્રને કહ્યું “બોલો—

હરે મુરારે...”

વનમાંથી નીકળતા મધુર સ્વર અને કલ્યાણીના મધુર સ્વરથી મોહિત થઈ ધ્રુવતાં કંપતાં ઇશ્વરની સહાયની પ્રાર્થના કરતાં કરતાં મહેન્દ્રે પણ લલકાર્યું:—

“ હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે ! ”

ત્યારે ચારે દિશામાંથી અવાજ થવા લાગ્યો—

“ હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે ! ”

તે વખતે જાણે વૃક્ષ પરના પક્ષીઓ પણ પોકારવા લાગ્યાં:—

“ હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે ! ”

પાછો પડ્યો સંભળાઇ રહ્યો:—

“ હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે ! ”

તે વખતે મહેન્દ્ર શોક સંતાપ ભૂલી જઈ ઉન્મત્ત થઈ કલ્યાણીની સાથે આવેશમાં આવીને લલકારવા લાગ્યો:—

“ હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે ! ”

વનમાંથી તેમની સાથે સાથેજ પડ્યો પડી રહ્યો:—

“ હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે ! ”

કલ્યાણીની અવાજ તે વખતે ગળામાં ઉતરી જવા લાગ્યો હતો. છતાં તેણે પોકારવા માંડ્યું:—

“ હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે ! ”

ત્યાર પછી ધીમે ધીમે કલ્યાણીનો કંઠ રૂંધાઈ જવા લાગ્યો. કલ્યાણીના મ્હોંડામાંથી શબ્દ નીકળતો ન હતો, આંખો મીંચાઈ ગઈ હતી. મહેન્દ્ર સમજી ગયો કે, કલ્યાણી “હરે મુરારે” પોકારતી પોકારતી વૈકુંઠ ધામને વિષે ચાલી ગઈ છે. ત્યારે ગાંડા માણસની પેઠે મોટા અવાજે આખા વનને કંપાવી નાંખે, પણ પક્ષી વગેરેને ચોંકાવી નાંખે એવા સ્વરે મહેન્દ્ર બરાડવા લાગ્યો:—

“ હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે ! ”

તે વખતે કાઠક એકાએક ત્યાં આવીને તેને ગાઠ આલિંગન કરીને તેની સાથે એવાજ મોટા અવાજે પોકારવા લાગ્યું:—

“હરે મુરારે મધુ કૈટભા રૈ !”

ત્યાર પછી, તે અનન્તના મહિમાને લઇને, તે અનંત અરુણને વિષે અનન્ત માર્ગે ગમન કરનારીના શરીરની સામે બેસીને તે બંને જણા અનન્તના નામનો જયઘોષ કરવા લાગ્યા. પશુ પક્ષી શાન્ત હતાં, પૃથ્વી અપૂર્વ શોભા ભરી ભાસતી હતી—ન હોય જાણે આ અંતિમ ગીતનું ઉપયુક્ત મંદિર ! સત્યાનંદ મહેન્દ્રને હૃદયસરસો આંખીને બેસી રહ્યા.

પ્રકરણ ૧૩ ૨.

આણી તરફ કલકત્તા તરફના ધોરી રસ્તા ઉપર ભારે કાલાહલ મચી રહ્યો. સઘળે ખબર ફેલાઇ ગઇ કે, જેટલો ખબરનો કલકત્તા જતો હતો, તે બધોજ સંન્યાસીઓએ લૂંટી લીધો છે. એટલે બાદશાહના ફરમાનથી સંન્યાસીઓને પકડવા સિપાઇઓ અને બાલાવાળા સ્વારો ચોબેર છૂટ્યા. આવા ભયંકર દુકાળના વખતમાં તે વખતે એ પ્રદે-

શમાં ખરા સંન્યાસીઓ ઝાઝા નહતા. લોકો ખીચારાને પંડેજ ખાવાનું મળતું નહોતું, તો પછી સંન્યાસીને તેઓ શું આપવાના હતા ?

તેથી ઘણા ખરા સંન્યાસીઓ પેટની આગ હોલવવાને કાશી, પ્રયાગ વગેરે સ્થળોએ નાસી છૂટચા હતા—માત્ર સંતાનોજ ન્યારે ઇચ્છા હોય ત્યારે સંન્યાસી વેશ ધારણ કરતા, અને કામ પડતાં તેનો ત્યાગ પણ કરતા ! દેશ પર આવેલી આકૃત જોઈ ઘણાઓએ સંન્યાસી વેશ તજી દીધો હતો. રાજના ભૂખ્યા વરૂ જેવા સિપાઈ સપરાંઓ કોઈ ઠેકાણે સંન્યાસીઓનો પત્તો ન ખાધો ત્યારે ગૃહસ્થોનાં ઘરનાં હાંધાં ઠોખરાં ભાંગી પોતાનાં ખાલી પેટ અડધાં ભરીને પાછા ફર્યા. એકલા સત્યાનંદેજ પોતાનાં ભગવાં વસ્ત્ર તન્યાં નહિ.

x

x

x

x

તે નાનકડી નદીના કિનારા ઉપર તેજ રસ્તા ઉપર ઝાડ નીચે કલ્યાણીનું શય પડી રહ્યું હતું. મહેન્દ્ર અને સત્યાનંદ એક ખીજને વળગીને આંખમાં આંસુ લાવીને ઈશ્વરને પોકારી રહ્યા હતા, એવામાં જમાદાર નજીફ્દીન તથા તેના સિપાઇઓ તે જગોએ આવી પહોંચ્યા. સત્યાનંદને એકાએક ગળચીમાંથી પકડીને જમાદાર બોલી ઉઠ્યો:—“એમ હય સન્યાસી.”

ખીજ એક માણસે મહેન્દ્રને પકડ્યો—શા માટે ન પકડે ? સંન્યાસીનો સંગી પણ અવસ્ય સંન્યાસીજ હોવો જોઈએ. ત્રીજો એક બહાદુરખાં લીલાં ઘાસ ઉપર પડી રહેલા કલ્યાણીના શયને સુદ્ધાં પકડવા જવાની તૈયારી કરતો હતો, પરંતુ એટલામાં તેના જોવામાં આવ્યું કે આ તો કોઈ સ્ત્રીનું શય છે, અને એ કાંઈ સંન્યાસી હોઈ શકે નહિ. એમ ધારીને તેને પકડવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. કન્યાને પણ એવી જ સમજથી પડતી મૂકી. ત્યાર બાદ તેઓ કાંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વગર પેલા અન્દેને આંધીને લઇ ગયા. કલ્યાણીનું શય તથા તેની બાળક કન્યા પણ કોઈ રક્ષકના અભાવે ત્યાં આગળજ ઝાડ નીચે પડી રહ્યાં.

શરૂઆતમાં શોકાતુર તેમજ ધર્મપ્રેમને વિષે ઉન્મત્ત થઇ ગએલો હોવાથી, મહેન્દ્ર લગભગ ચેતનહીન જેવોજ થઈ ગયો હતો. શા બનાવ બની રહ્યો હતો, શી રીતે બનવા પામ્યો હતો તેનું એને કશું ભાન નહોતું. હાથ કડી નાંખતાં એણે કાંઈપણ ધમપછાડ કરી નહિ, પરંતુ એચાર કદમ દૂર ગયા પછી એને ભાન થયું કે મને બાંધીને લઇ જવામાં આવે છે. કલ્યાણીનું શબ્દ સંસ્કાર પામ્યા વગરનું એમનું એમ પડી રહ્યું છે. હવે તેને વનનાં કૂર પશુઓ ચુંથી નાંખશે, એવો વિચાર મનમાં સ્ફુરતાં વારને તેણે ખુબ જોરથી બંને હાથને પહોળા કર્યાં. એકજ ઝટકાની અંદર હાથકડી તૂટી ગઈ. ક્ષણવારમાં તેણે જમાદાર સાહેબને પગની લાત વતી ભોંય સરસા કરી દીધા અને એક સિપાઇને સજ્જડ ઠોક્યો.

એટલામાં ત્રણ બાજુએથી ત્રણ સિપાઇઓએ મહેન્દ્રના ઉપર ઓચિંતો હુમલો કરીને તેને હંફાવી નાંખ્યો અને પાછો પરહેજ કર્યો, ત્યારે દુઃખથી નિરાશ થઇ મહેન્દ્ર સત્યાનન્દને કહેવા લાગ્યો:— “તમે જો મને જરાક મદદ કરી હોત, તો હું આ પાંચેને પૂરો પડત.”

સત્યાનન્દ બોલ્યા:—“મારા આ ઘરડા શરીરમાં એટલું બળ ક્યાંથી હોય ? હું જેને પોકારી રહ્યો હતો, તેને પોકારવા સિવાય મારામાં વિશેષ બળ નથી—ભાવિને તાબે થાઓ, વિરૂદ્ધ આચરણ ન કરો. આપણે આ પાંચ જણાને કદીયે પૂરા પડી શકત નહિ. ચાલો, આપણને ક્યાં લઈ જાય છે, તે જોઈએ. જગદીશ્વર સર્વ ઠેકાણે આપણું રક્ષણ કરશેજ કરશે.”

પછી બંને જણા છુટવાનાં ફાંફાં માર્યા વગર સિપાઇઓની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. થોડેક દૂર ગયા બાદ સત્યાનન્દે સિપાઇઓને પૂછ્યું:—“બાપુ ! મને હરિ નામનું સ્મરણ કરવાની આદત છે—હરિનામનો ઉચ્ચાર કરવામાં કાંઈ હરકત છે ?”

સત્યાનંદ જમાદારને લલા માણસ જેવો લાગ્યો. તે બોલ્યો:-
 “લલે હરિનામ બોલો, અમે અટકાવ કરીશું નહિ. તમે ધરડા
 અહાર્યારી જણાવ્યો છો. તમારા છુટકારાનો હુકમ મળી જશે, પણ
 આ બદમાશ ફાંસીએ જશે.”

અહાર્યારી મૃદુ સ્વરે ગાવા લાગ્યા:—

“ધીર સમીરે તટિની તીરે વસતિ ઘને ઘરનારી
 માકુરુ ધનુર્ધર ગમનવિલંબનમતિ વિધુરા સુકુમારી ||
 ઇત્યાદિ.”

શહેરમાં પહોંચ્યા બાદ તેઓને કોટવાલની પાસે લઇ જવામાં
 આવ્યા. કોટવાલે પોતાના ઉપરી અધિકારી પર ચીઠ્ઠી મોકલી આપી.
 અહાર્યારી તથા મહેન્દ્રને જેલમાં મોકલી આપ્યા. તે કારાગાર ઘણું
 ભયંકર હતું, જે જતું તે ભાગ્યેજ ત્યાંથી પાછું ફરી શકતું. શેના
 ફરી શકે ? ઇન્સાફને વાળી ઝાડીને સાફ કરી નાંખવામાં આવ્યો
 હતો. નહતી તે વખતે ઇંગ્રેજ સરકારની જેલો કે ન હતી ઇંગ્રેજની
 અદલ ઇન્સાફી પદ્ધતિ. આજે નિયમ અને વ્યવસ્થાના દિવસો છે—
 તે વખતે અવ્યવસ્થાના અને અધાધુન્ધીના દિવસો હતા. કરો સર-
 ખામણી વ્યવસ્થા અને અવ્યવસ્થાના દિવસોની.

પ્રકરણ ૧૪ સુ.

રાત પડી હતી. કેદખાનામાં સત્યાનંદ મહેન્દ્રને કહેવા લાગ્યા:—
“આજે ધણા આનંદનો અવસર છે; કેમકે આપણે જેલમહેલમાં
સહેલ કરીએ છીએ. બોલો, હરે મુરારે!” મહેન્દ્ર ધીમા અવાજે
બોલ્યો:—“હરે મુરારે!”

સત્યાનંદ:—“આમ ઢીલા પોચા કેમ થઈ ગયા છો? તમે
આ મહાપ્રત લેત, ત્યારે સ્ત્રી તથા કન્યાને તો તજવાંજ પડત. કેાઈ
પ્રકારનો સંબંધ તમારાથી તેઓની સંગાથે રાખી શકાત નહિ.”

મહેન્દ્ર:—“ત્યાગ એ જૂદી વસ્તુ છે; જે શક્તિ વડે હું એ
પ્રત ગ્રહણ કરી શકત, તે શક્તિ પણ મારાં સ્ત્રી કન્યાની સાથે
ચાલી ગઈ છે.”

સત્યાનંદ:—“શક્તિ આવશે. હું શક્તિ પૂરી પાડીશ. મહા-
મન્ત્ર વડે દીક્ષિત થાઓ; મહાપ્રતની દીક્ષા લ્યો.”

મહેન્દ્ર નાસીપાસ થઈ બોલ્યો:—“મારાં સ્ત્રી કન્યાને શિયાળ
ફૂતરાં ખાતાં હશે—કેાઈ પ્રતની મારી આગળ વાત કરશે નહિ.”

સત્યાનંદ:—“એ બાબતમાં બેકીકર રહેજો. સંતાનોએ તમારી
સ્ત્રીને અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો છે. કન્યાને યોગ્ય સ્થાનમાં લઈ જઇને
રાખી છે.”

મહેન્દ્ર વિસ્મય પામ્યો. બરાબર વિશ્વાસ બેઠો નહિ હોવાથી

તે બોલી ઉઠ્યો: - “તમે તે કેમ કરીને જાણ્યું ? તમે તો અહિં મારી સાથેજ છો.

સત્યાનંદ:—“મહાપ્રતને વિષે હું દીક્ષિત થયો છું. દેવદેવતા-ઓની મારા ઉપર દયા છે. આજે રાત્રેજ તમને એ સમાચાર મળી જશે; આજે રાતનાજ તમે આ કેદખાનામાંથી છૂટા થઈ જશો.”

મહેન્દ્ર કાંધ પણ બોલ્યો નહિ. સત્યાનંદને લાગ્યું કે મહેન્દ્રને વિશ્વાસ એસતો નથી. ત્યારે સત્યાનંદ બોલ્યો:—“વિશ્વાસ કરતા નથી ? કસોટી કરી જોજો.” એમ કહી સત્યાનંદ કેદખાનાના દરવાજા લગી આવ્યા. ત્યાં જઈ શું કર્યું તે મહેન્દ્રે અંધારામાં દીકું નહિ. પાછા આવ્યા એટલે મહેન્દ્રે પ્રશ્ન કર્યો:—“કેવી કસોટી ?”

સત્યાનંદ:—“તમે આજેજ આ કારાગારમાંથી મુક્તિ મેળવશો.”

એટલું બોલતાંમાં તો કારાગારના દરવાજા એકાએક ઉઘડી ગયા; એક વ્યક્તિ ઓરડાની અંદર આવીને કહેવા લાગી:—મહેન્દ્રસિંહ કેતુ નામ ?”

મહેન્દ્ર બોલ્યો:—“મારું નામ.”

આવનાર માણસ બોલ્યો:—“તમને છૂટા કરવાનો હુકમ મળ્યો છે-તમે જઈ શકો છો.” મહેન્દ્રને પહેલાં આશ્ચર્ય ઉપજ્યું, ત્યાર બાદ તેને એ વાત અસત્ય લાગી. પણ પરીક્ષા કરી જોવાને તે બહાર નીકળ્યો. કોઈએ તેને જતાં રોક્યો નહિ. મહેન્દ્ર રાજ-માર્ગ સુધી ચાલ્યો ગયો.

એ વખતે આગ-તુક સત્યાનંદને કહેવા લાગ્યો: - “મહારાજ ! આપ પણ જાણતા નથી ? હું આપને મારેજ આવ્યો છું.”

સત્યાનંદ—“તમે કોણ છો ? ધીરાનંદ ગોંસાઈ કે ?”

ધીરાનંદ—“હા, મહારાજ !”

સત્યાનંદ—“પહેરેગીર બન્યા કેમ કરીને ?”

ધીરાનંદ:—“લવાનદે મને મોઢલ્યો હતો. શહેરમાં આવ્યા

બાદ, મારા સંબળવામાં આવ્યું કે આપને કારગારમાં પૂર્યા છે, તેથી ધંતૂરા વગેરે વનસ્પતિની જડીબુટ્ટીઓ લઇને હું અહિં આવી પહોંચ્યો. જે ખાનસાહેબ પહેરો ભરતા હતા, તેના પર ફેંકતાં વારને મૂઝ્યાં ખાઇને તે ભાઇસાહેબ જમીન પર પટકાઇ પડ્યા. આ સઘળો પોશાક મેં પહેર્યો છે તે એનોજ છે.”

સત્યાનંદ:—“તમે આ પોશાકમાંજ શહેરની બહાર ચાલ્યા જાઓ. હું આમ જઈ શકીશ નહિ.”

ધીરાનંદ:—“આજે સંતાનોની પરીક્ષા છે.” મહેન્દ્ર પાછો આવ્યો.

સત્યાનંદે પ્રશ્ન કર્યો:—“કેમ પાછા આવતા રહ્યા?”

મહેન્દ્ર:—“આપ નિઃસંદેહ સિદ્ધ પુરૂષ છો. પરંતુ હું આપનો સંગ છોડીને જઇ શકીશ નહિ.”

સત્યાનંદ:—“વાર, એમ કરો ત્યારે; આપણે બન્ને આજે રાત્રે બીજી રીતે છૂટા થઇ શકીશું.”

ધીરાનંદ બહાર ચાલ્યો ગયો. સત્યાનંદ અને મહેન્દ્ર કેદખાનામાંજ ગોંધાઈ રહ્યા.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

બ્રહ્મચારી મહારાજનું ગાયન ઘણાના સાંભળવામાં આવ્યું હતું. જીવાનંદ પણ તે માંહેનો એક હતો. મહેન્દ્રની વહારે ધાધ વળવાને એને ફરમાવવામાં આવ્યું હતું એ વાંચક વર્ગના લક્ષ બહાર નહિજ હોય. રસ્તા ઉપર કોઈ એક સ્ત્રીની સાથે તેની મુલાકાત થઈ. તે સ્ત્રી સાત દિવસ થયાં ખાધા વગર રસ્તા પર પડી રહી હતી. તેને ઉગારવાને જીવાનંદને લગભગ એક કલાક ત્યાં ખોટી થવું પડ્યું હતું. આમ બીખારણને ખચાવી (પોતાને ખોટી કરવા ખાતર) તેને ગાળો ભાંડતો ભાંડતો તે હવે આવતો હતો. જુએ છે તો પ્રભુને મુસલમાન સિપાઈઓ ગિરફતાર કરીને લઇને જાય છે—પ્રભુ ગાયન ગાતા ગાતા ચાલ્યા જાય છે.

જીવાનંદ મહાપ્રભુ સત્યાનંદનો સંકેત સધળો સમજી ગયો.

નદી કિનારા ઉપર કોઈ બીખારણ આ વખત પણ ખાધા વગરની પડી રહી હશે કે શું ? એમ વિચાર કરતો કરતો જીવાનંદ નદીને કિનારે કિનારે ચાલવા લાગ્યો. બ્રહ્મચારી મહારાજને પોતાને જ સિપાઈઓ લઈ જતા હતા, તે જીવાનંદના જોવામાં આવ્યું હતું. તો એ સ્થળે જઈને બ્રહ્મચારીનો ઉદ્ધાર કરવાની એની પ્રથમ ફરજ હતી. પરંતુ જીવાનંદ વિચારવા લાગ્યો:—“એ સંકેતનો એવો અર્થ ન હોઈ શકે. એમની જીંદગીનાં રક્ષણ કરતાંયે એમની જીંદ-

ગીનાં રક્ષણ કરતાંયે એમની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનું કામ વધારે મહત્વનું છે. એજ વાત હું એમની પાસેથી સૌથી પહેલી શીખ્યો છું. મારે એમની આજ્ઞાનુંજ પાલન કરવું જોઈએ.”

જીવાનન્દ નદીને કિનારે કિનારે ચાલવા લાગ્યો. ચાલતાં નદી કિનારા ઉપર એક ઝાડની નીચે કોઇ એક સ્ત્રીનું શય તથા જવતી હાલતમાં એક બાળક કન્યા પડી રહ્યાં છે, એવું તેના જોવામાં આવ્યું. વાંચકોના સ્મરણમાંજ હશે કે મહેન્દ્રનાં સ્ત્રી કન્યાને જીવાનન્દે અગાઉ કદિ પણ દીઠાં નહોતાં. તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો:—“મને લાગે છે કે આજ મહેન્દ્રનાં સ્ત્રી કન્યા હોવાં જોઈએ. કેમકે, પ્રભુની પાસે મહેન્દ્રને બેઠેલા જોયો હતો. ગમે તેમ હોય, માતા મરણ પામી છે, કન્યા જીવે છે; સૌથી પહેલાં એમનાં રક્ષણનો ઉપાય કરવો જોઈએ. નહિ તો વાધ વડે એમને ખાધ જશે. જીવાનન્દે ઠાકુર આટલામાંજ કોઇ ઠેકાણે છે, તે આ સ્ત્રીને અગ્નિ સંસ્કાર કરશે.” એમ વિચાર કરીને જીવાનન્દે કન્યાને ઉંચકી લઇને ચાલવા લાગ્યો.

છોકરીને ઉંચકીને જીવાનન્દે ગોંસાઇએ તે ઘાડા જંગલની અંદર પ્રવેશ કર્યો. જંગલ વટાવીને એક નાનકડા ગામડામાં તે દાખલ થયો. ગામનું નામ હતું ભૈરવીપુર. લોકો કહેતા ભઈરુપુર. ભઈરુપુરમાં થોડાક સાધારણ સ્થિતિના માણસો વસતા હતા. પડોશમાં કોઇ મોટું ગામ નહોતું. ગામ બહાર નીકળ્યા એટલેજ જંગલ આવતું. ચોમેર જંગલ આવી રહ્યું હતું. જંગલની અધવચમાં એ નાનું સરખું ગામડું હતું; પણ તે હતું ઘણું સુંદર. જમીન પણ ગાયને ચરવા લાયક કુમળાં ઘાસથી ઢંકાર્ધી ગઈ હતી. સુંદર, વિશાળ આંબાઓ, જાંબુડીઓ, જમરખ તથા તાડ વગેરેનાં ઝાડ વડે એ પ્રદેશ બગીચા જેવો રળિયામણો લાગતો હતો. તેની વચ્ચે ભૂરાં પાણીથી ભરપૂર સ્વચ્છ વાવ આવી રહી હતી. એ જળને

વિષે બગલાં, હંસ, કોયલ, ચક્રવાક વગેરે પક્ષીઓ કીડા કરી રહ્યાં હતાં; થોડેક દૂર મોર ઉંચે સાદે કેકાધ્વનિ કરી રહ્યો હતો. ઘેરઘેર ગાય બેંસ વગેરે ઢોર હતાં, અને ઘરની અંદર અનાજ ભરવાની મોટી કોડીઓ જણાતી હતી; પરંતુ હમણાં સખત દુકાળ હોવાથી અનાજનાં સાંસા હતા. કોઈના છાપરા પર એકાદ મેનાનું પાંજરું હતું, કોઈની દિવાલ ઉપર ચિત્રામણ કાઢેલાં હતાં.-કોઈનાં ખેતરમાં બકાલુ વાવ્યું હતું; પરંતુ બધાંજ માણસો દુકાળમાં શરીરે દુબળા, દુખીયારા હીનહીન થઈ ગયાં હતાં. તેમ છતાં આ ગામના લોકોનું એટલું સહભાગ્ય હતું કે તેમનાં ખેતરોમાં અનેક ફળફળાદિક થતાં હતાં, જે ખાઈને પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકતા હતા.

એક મોટા આંખાના વનમાં એક નાની સરખી વાડી આવી રહી હતી. ચોતરફ તેને કાંટાની વાડ કરી લેવામાં આવી હતી. ચારે બાજુએ ચાર ઘર આવી રહ્યાં હતાં. તેમાં ગાય બકરા વગેરે ઢોર હતાં, એક મોર હતો, એક મેના હતી, એક ઢેલ હતી; એક વાંદરો હતો, પરંતુ તેને ખાવાનું આપવાનું પરવડતું નહિ હોવાથી છોડી મૂકવામાં આવ્યો હતો. બગીચામાં જાતજાતના વૃક્ષ જોવામાં આવતાં હતાં. પરંતુ કોઈના ઉપર પણ પુષ્પ ફીસતાં નહોતાં. દરેક ઘરના ઓરડામાં એકેકો ચરખો હતો. પરંતુ ઘરમાં કોઈ મરદ જણાતા નહતા.

જીવાનંદ તે છોકરીને હાથમાં લઈને એ વાડીમાં ધુસ્યો. વાડીમાં પ્રવેશ કરતાં વારને તેણે એક ઓરડામાં ચરખાનો અવાજ સાંભળ્યો. તે બાળકીએ અગાઉ કદી ચરખાનો અવાજ સાંભળ્યો નહતો. ખાસ કરીને માથી વિખુટી પડી ત્યારની તે રડ્યાં કરતી હતી, તે ચરખાનો અવાજ સાંભળીને ચમકી ઉઠી અને મોટો અવાજ કાઢીને રડવા લાગી. તે વખતે ઓરડાની અંદરથી એક સત્તર આઠ વરસની સ્ત્રી બહાર આવી. તે બહાર આ-

પીને જમણા ગાલ પર જમણા હાથની આંગળી મૂકીને વાંકી ડોક રાખીને ઉભી રહી. એકાએક બોલી ઉઠી:—“આ શું કહેવાય ? આહ તમારી, રેંટીયો વળી કાઢને બચકાં ભરતો હશે ખરો ? છોકરી તમારી ક્યાં નાસી ગઈ ? દાદા ? દાદા, (ભાઈ) તમને વળી છોકરી થઈ છે કે શું ?—પણ લગન બગન કર્યાં છે ખરાં કે વાંદાજ છો ?”

જીવાનંદે તે છોકરીને લઈ આવીને પેલી બાઈના હાથમાં આપી અને તેને મુછી મારીને કહેવા લાગ્યો:—“વાંદરી ! સમજતી નથી ? એ મારી કન્યા છે. મને રેંછપેંછ જેવો સમજે છે ? ઘરમાં દૂધ હશે કે ?”

ત્યારે તે યુવતિ બોલી:—“દૂધ છે તો ખરું, પીશો ?”

જીવાનંદે કહ્યું:—“હા, પીશ.”

તે ઉપરથી તે યુવતિ હાંફળી ફાંફળી દૂધ ગરમ કરવાને ઘરમાં ગઈ. જીવાનંદે તેટલો વખત ધમ્મર ધમ્મર રેંટીયો ફેરવવા લાગ્યો. છોકરી પેલી બાઈના હાથમાં ગયા બાદ રડતી એકાએક બંધ થઈ ગઈ. તેણે શું ધાર્યું હશે તે તો કાણ જાણે. તેણે યુવતિને ખીલેલા કુસુમ જેવી સુંદર બોંધને પોતાની માજ ધારી હશે. સગડીની આંચ લાગવાથી છોકરી પાછી રડી ઉઠી. તેનાં રડવાનો અવાજ સાંભળતાં વારને જીવાનંદે બખાળી ઉઠ્યો:—

“ઓ નિમિ ! ઓ મ્હોંબળી, ઓ હરમાની ! તારું દૂધ હજી ગરમ થયું કે નહિ ?”

નિમિ બોલી:—“થાય છે.” એમ કહી પથરના વાડકામાં દૂધ રેડીને જીવાનંદની પાસે લાવી.

જીવાનંદે ગુસ્સાનો ડોળ કરીને બોલ્યો:—“મન તો એવું થાય છે કે આ ઉકળતા દૂધનો વાડકોજ તારા ડીલ પર ઢોળી દઉં—તારું હૈયું આમ કેમ ઉજળડ થઈ ગયું છે ? હું આવડો મોટો દૂધ પીશ

એમજ તું સમજ હતી, કેમ ?”

નિમિ પૂછવા લાગી:—“ત્યારે કોણ પીશે ?”

જીવાનંદ:—“આ છોકરી પીશે, દેખતી નથી ? આ છોકરીને દૂધ પીવડાવ.”

ત્યારે નિમિ પાટલા ઉપર એસી ગઇ. છોકરીને ખોળામાં સૂવાડી અને ઝારી વતી દૂધ પીવડાવવા લાગી. તેની આંખોમાંથી એકાએક આંસુની ધારા વહેવા લાગી. તેને એક છોકરો થઇને મરી ગયો હતો. તેનીજ એ ઝારી હતી. નિમિએ તેજ ક્ષણે હાથવતી આંખમાંના આંસુ લુછી નાંખી હસતાં હસતાં જીવાનંદને પૂછ્યું:—“હે, દાદા ! આ તમારી છોકરી ?”

જીવાનંદ બોલ્યો:—“તો મોંઘળી ! શું તારી છોકરી છે એ ?”

નિમિ બોલી ઉઠી:—“મને એ છોકરી સોંપશે ?”

જીવાનંદે કહ્યું:—“તું એને લઇને શું કરીશ ?”

નિમિ:—“હું છોકરીને દૂધ પીવડાવીશ, ખોળામાં સૂવાડીશ—એને ઉછેરીશ.” એટલું બોલતામાં તો એની આંખમાં ઝળઝળાયાં ભરાઈ આવ્યાં. વારંવાર હાથવતી લુછતી જાય અને રમાડતી જાય.

જીવાનંદ બોલ્યો:—“તું લઇને શું કરીશ ? તને કેટલાંય છોકરાછોકરી થશે તેનો કાંઈ ખ્યાલ છે ?”

નિમિ:—“છોને થાય—થવાનાં દશે તો થશે; પણ હમણાં તો એ છોકરી આપો, જોઈએ તો પછી પાછી લઈ જાને.”

જીવાનંદ:—“લે ત્યારે એને, મર. હું વારંવાર આવીને એની ખબર કાઢી જઈશ. એ કાયસ્થની કન્યા છે. હવે હું જાઉં છું.”

નિમિ:—“એમ કેમ, દાદા ! ખાશો ખરાને ? વખત થઇ ગઇ છે, મારું માથું કાં ખાઓ છો ? રોટલી ખાઇને જાઓ.”

જીવાનંદ:—“તારું માથું પણ ખાઉં અને રોટલી પણ ખાઉં ? બંને વનાં નહિ ખવાય હેં ! માથાંને બદલે રોટલી ને ભાત આપ.”

ત્યાર પછી નિમિ છોકરીને હાથમાં લઇને ભાતનું અધરણ મૂકવાને ઘરમાં ગઈ.

નિમિએ જોતજોતામાં સુંદર સ્વાદિષ્ટ રસોઇ બનાવી દીધી— મલ્લિકાના કુલસમો ઉજળો ફટક ભાત, પીળી ધમ્મક દાળ, પુલકા પુરી, તળાવનાં માછલાંનો સેરવો અને દૂધ વગેરે ચીજો જીવાનંદના હાથમાં પીરસી. જીવાનંદ જમવા બેસતાં બેસતાં કહેવા લાગ્યો:— “બહેન નિમાઇ, મન્વન્તર થાય છે એમ કોણ કહે છે? તારા શરીરનો તો મન્વન્તર થયો નથી. જીવ કાંઇ ધરડો થાય છે ખરો?”

નિમિ બોલી:— “મન્વન્તર આવશેતો, કેમ નહિ આવે? મોટો મન્વન્તર આવવાનો છે. અમે બે જણાં છીએ—અલો ને અલી; ઘરમાં જે કાંઈ હોય છે, તે લોકોને ખવડાવીએ છીએ અને અમે જાતે ખાઈએ છીએ. અમારા ગામમાં વરસાદ થયો હતો, તે શું તમારા ધ્યાનમાં નથી? અમારા ખેતરે થોડુંક અનાજ પાક્યું હતું—ખીજ બધાજ લોકો શહેરમાં વેચી આવ્યા હતા—અમે વેચ્યું નથી.”

જીવાનંદ પૂછવા લાગ્યો:— “બંનેવી ક્યાં છે?” નિમિ માથું નમાવી ચૂપ બેસી રહી. ત્યાર બાદ કહેવા લાગી:— “કોઇ ટેકાણે ખશર ત્રણશર ડાંગર વાવી છે. તેની ધમાલમાં પડ્યા છે.”

આણી તરફ જીવાનંદને આવા ઉત્તમ ખોરાકનાં ધણે દહાડે દર્શન થયાં હતાં. તેથી વાતચીતમાં વધારે ન રોકાતાં ગપગપ કેળીયા ભરવા લાગ્યો, અને થોડીજ વારમાં બધું ભરેલું ભાણું ખલાસ કરી નાંખ્યું! શ્રીમતી નિમાઇમણિએ હવે ફક્ત પોતાના જેટલું અને પતિને ખાવા જેટલુંજ રહેવા દીધું હતું, પોતાને માટે જે ભાત રહેવા દીધો હતો તે બધો દાદાને પીરસી દીધો. જીવાનંદનું ભાણું ફરી પાછું સફાચટ થઈ ગયેલું જોઈને, ધણીને માટે જે રહેવા દીધું હતું તે બધું લઇ આવીને તેના ભાણામાં ભડક કરતું

હાલવી દીધું. જીવાનંદે આંખના પલકારામાં તે બધુંય પેટના મોટા ખાડામાં ઠાંસવી દીધું. ત્યારે નિમાધમણિ કહેવા લાગી:—
“દાદા, હવે કાંઈ જોધએ છે?”

જીવાનંદ બોલ્યો:—“હવે બીજું કાંઈ છે?”

નિમાધમણિ બોલી:—“એક પાકું ફણસ છે.” નિમાધ તે પાકું ફણસ લઈ આવી. જીવાનંદ ગોસ્વામીએ ઝાઝી ગરબડ સરબડ કર્યા વગર તેને પણ પેલા સઘળું સ્વાહા કરી જનારા સર્વલક્ષી હુતાશન—પેટ નામના ધ્વંસપુરને સ્વાધીન કરી દીધું! ત્યારે નિમાધ હસતી હસતી કહેવા લાગી:—“દાદા! હવે કાંઈ રહ્યું નથી.”

દાદા બોલ્યા:—“ત્યારે જા, વળી કોઈ દિવસ આવીને ખાધશું.”

નિમાધએ તેને હાથ મ્હોં ધોવાને પાણી આપ્યું. પાણી આપતાં આપતાં નિમાધ બોલી:—“દાદા! મારી એક વાત માનશો?”

જીવાનંદ:—“શું છે?”

નિમાધ:—“મારી વિનંતિ સ્વીકારો.”

જીવાનંદ:—“પણ મ્હોંબળી! બોલતી શું છે તે.”

નિમાધ:—“વાત માનશો?”

જીવાનંદ:—“શું છે તે કહે એકવાર.”

નિમાધ:—“મારી વિનંતિ સ્વીકારો—હું આપને પગે લાગું છું.”

જીવાનંદ:—“તારી વિનંતિ પણ સ્વીકારું—તું પગે પણ પડજે—પરંતુ છે શું? તે તો બોલ.”

નિમાધ તે વખતે બે હાથનાં આંગળા એક બીજા સાથે બેરબી નીચી નજરે તેના તરફ નીરખી રહી. વળી પાછી જીવાનંદના તરફ તીરછી નજરે જોવા લાગી. ત્યાર બાદ શરમાતી શરમાતી બોલી ઉઠી:—એક વાર વહુને તેડાવશો?”

જીવાનંદ હાથ ધોવાનો લોટો ઉંચકીને નિમિના માથામાં મારવાને ઉભો થયો. પણ એકાએક તે વિચાર માંડી વાળીને

કહેવા લાગ્યો:—“મારી વહુની તારે શ્રી માંડવી છે? પડી રહેવા દેને ન્યાં પડી છે ત્યાં. તારાં દાળ ચોખા ખૂટાડ્યાં તે વળા એક દિવસ તને પાછાં આપી જઇશ. હૈયાકુટી! વાંદરી! શું બોલવું તેનું કશું લાનજ નથી! મગ અડદ સાથે ભરડી જાય છે.”

નિમાઈ બોલી:—“ભલે, એમ રાખો ત્યારે. હું વાંદરી, હું હૈયાકુટી. બધુંય હું છું, પણ એકવાર વહુને બોલાવો તો ખરા?”

જીવાનંદ:—“હું તો આ ચાલ્યો,” એમ કહી જીવાનંદ ધબધબ કરતો કે ચોરડાની બહાર જવા લાગ્યો, એટલે નિમાઈ જઇને ખારણાં આગળ ઉભી રહી; ખારણાંની સાંકળ વાસી દઇ, તે બોલી:—“પહેલાં મને મારી નાંખો, પછી તમે તમારે જાઓ. આજ તો વહુને મળ્યા વગર તમારાથી અહિંથી જઈ શકાશે નહિ.”

જીવાનંદ બોલ્યો:—“મેં કેટલાય માણસોને મારી નાંખ્યા છે, તે તું જાણતી નથી?”

આ વખતે નિમિ એકદમ છછળી પડી:—“બહુ ધાડ મારી મોટી!—સ્ત્રીને તજ દે, લોકોનાં ખૂન કરે તે બહાદુર માણસ! મને બહીવડાવો છો શેના? તમે જે બાપનાં સંતાન છો, તેજ બાપની હું પણ સંતાન છું—લોકોને મારવાથી જે તમારું ગૌરવ વધતું હોય તો ભલે, મને મારી નાંખો અને એ ગૌરવ વધારે દીપાવો.”

જીવાનંદ હસતો હસતો કહેવા લાગ્યો:—“જા બાપા જા, બોલાવી લાવ, તારે જે ડાકણને લઈ આવવી હોય, તેને લઇ આવ. તું કાંઈ એમ જાંપવાની છે? પણ આટલી વાતની શરત રાખજે. હવે પછીથી આ બાબત કદી પણ મારી આગળ છેડીશ નહિ. તને તો કાંઈ ઝાઝું કહેતો નથી—પણ જે કોઈ—ચમ્મરબંધનો સાજો પછી ક્યાં નહિ હોય?—આ વાતની વરાળ સરખી કાઢશે, તેનું માથું બોહું ટકોઈ જનાવી દઇ, અવળે ગધેડે બેસાડીને દેશપાર કરી દઇશ.”

“એમ થશે, તો હું તો મારે બચી જઈશ” એમ મનમાં ને મનમાં ગણુગણુતી અને હસતી હસતી નિમિ ત્યાં આગળથી બહાર ચાલી ગઇ. પડોશમાં આવેલી એક ઝુંપડીમાં જઇને ઉભી રહી. તે ઝુંપડીમાં સો દીંગડાંવાળું વસ્ત્ર પહેરી છુટા કેશ રાખીને એક યુવતિ બેઠી બેઠી રેંટીયો કાંતતી હતી. નિમાઈ તેની પાસે જઇને કહેવા લાગી:—

“વહુ, જલદી !”

વહુ બોલી:—“કેમ, જલદી શું છે? અમારા જમાધરાને તારાં હાડકાં ખોખરાં કરીને પૂજા કરી છે કે શું? ધા બા પર તેલ બેલ ચોપડાવવું છે?”

નિમિ:—“હારતો. ઘરમાં તેલબેલ છે ખરું ને?”

તે યુવતિ ખીચારી ઉતાવળી ઉતાવળી અંદરના ખંડમાંથી તેલની ખરણી લઇ આવી. નિમાઇએ ઝટઝટ તેમાંથી હાથના ખોખામાં તેલ લઇ વહુ રાણીના માથામાં ઘાલી દીધું. ઝટઝટ માથાની લટ ગુંથી દીધી. ત્યાર બાદ તેને એક લપડાક મારીને કહેવા લાગી:—
“તારી પેલી ઢાકાની સાડી ક્યાં મૂકી છે? બોલ.”

યુવતિ કાંઇક અચંબો પામીને જાણકો કરતી બોલી:—
“કેમ, કાંઈ ખરયું છે કે શું?”

નિમાઇએ તેના વાંસા પર ધબક કરતો ઢીકો ચોંટી કાઢીને કહ્યું:—“સાડી કાઢવી છે કે નહિ? બોલ?”

રંગ જમાવવા ખાતર યુવતિએ સાડી બહાર કાઢી. આટલા દુઃખમાં પણ ‘જાતિ સ્વભાવ ન જાયરે જીવડા’ એ કહેવત મુજબ તેની ટીખળ કરવાની ટેવ ભૂસાઇ ગઈ નહોતી. ખીલેલાં કમળસમું નવીન ચૌવનનું સૌન્દર્ય તેનાં પ્રત્યેક અંગને વિષે મ્હેંકી રહ્યું હતું. માથે તેજ ધ્રુપેલ નહિ મળે, કપડાં પણ ફાટાંવૂટાં ને સુગ ચઢે તેવાં, પેટપૂર ખાવાનાં ચે સાંસા - તેમ જતાંય એ લખલખતું અનુપમ

લાવણ્ય તેનાં સેંકડો કીંગડાંવાળાં કપડામાંથી પૂર જ્વરમાં પ્રકાશી રહ્યું હતું. “Beauty unadorned is adorned the best.”

કાલિદાસે કીકજ કહ્યું છે કે: —

“કમળ સર ઉગેલું રમ્ય સેવાળથીય,
મલિન હરણવાળો ચન્દ્ર શોભે ઘણુંય;
મનહર શી ! કૃશાંગી ખેરતાં વલ્કડોય !
મધુર રૂપ ભર્યાને શોભીતું શું ન થાય ?”

તેજસ્વી પદાર્થના ઓળાની પેઠે ચમકારા ભારતી શરીરની દિવ્ય કાંતિ, નયનને વિષે કાતીલ કટાક્ષ, અંધરમાં કામળગાર્હ હાસ્ય ખોરાક જૂજ અને ભાગ્યેજ લેતી છતાં નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય અડગ રહ્યું હતું. વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કર્યા નહોતા, તેમ છતાં એ સૌન્દર્ય પૂર ભપકાથી ખીલી રહ્યું હતું. વાદળમાં જેમ વીજળી ઢંકાઇ રહેલી હોય છે, મનને વિષે જેમ પ્રતિભા રહેલી છે, જગતના શબ્દમાં જેમ સંગીત સમાયું છે, મરણની અંદર પણ જેમ સુખ છુપાએલું હોય છે, તેજ પ્રમાણે એ રૂપરાશિને વિષે પણ શબ્દમાં ન વર્ણવી શકાય એવાં અજબ અનિર્વચનીય તત્ત્વ રહ્યાં હતાં; અનિર્વચનીય માધુર્ય, અનિર્વચનીય ઉન્નતભાવ, અનિર્વચનીય પ્રેમ, અનિર્વચનીય ભક્તિ. તેણે હસતાં હસતાં (એ હાસ્ય કોઇએ દીઠું નહિ) પેલી ઢાકાની સાડી બહાર કાઢી. અને કહેવા લાગી:—“લે બોલ, નિમિ ! હવે શું કરવું છે ?”

નિમિએ કહ્યું:—“તું પહેરી દે હવે, ખીજું શું ?”

તે બોલી:—“હું પહેરીશ, એટલે શું થશે ?” એટલે નિમા-
ઇએ તેના સુંદર નાજુક ગળાની આસપાસ પોતાના તેવાજ નાજુક
હાથ નાંખી દબને કહ્યું:—“દાદા આવ્યા છે, તને બોલાવે છે.”

તે બોલી:—“મને બોલાવે છે તો આ ઢાકાની સાડીનું શું

કામ છે ? ચાલની, આમજ આવું છું.” નિમાધએ તેના ગાલમાં લપડાક મારી-તેણે નિમાધને ખાંધે હડસેલો મારીને ઝુંપડીની બહાર કાઢી. અને બોલી ઉઠી:—“ચાલ ચાલ, આ ચીથરું પહેરીનેજ એમને મળવાને આવું છું.”

આમ જીદ કરીને પહેરેલું લુગડું બદલ્યું નહિ. નિમાધનો ઠપકો ઠેકાણે આવ્યો. નિમાધ તેને પોતાની સાથે લઇને, પોતાનાં મકાનનાં બારણાં સુધી ગઈ. તેને અંદરના ખંડમાં પ્રવેશ કરાવી બહારથી બારણું બંધ કરી પોતે ત્યાં આગળજ ઉભી થઈ રહી.

પ્રકરણ ૧૬ મું

તે યુવતિનું વય આશરે પચીસેક વર્ષનું હશે, પરંતુ દેખાવ પરથી નિમાધના કરતાં વધારે આઘેડ ઉમ્મરની લાગતી ન હતી. ફાટાંતૂટાં મેલાં કપડાં પહેરીને તેણે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે એકાએક જાણે આખા ઓરડામાં બધે અજવાળું અજવાળું થઈ રહ્યું. પાંદડાથી ઢંકાએલા કોઈ ઝાડ પર ઝુલતો ઝુમખો જાણે એકાએક

ખીલી ઉઠયો ના હોય એવો ભાસ થયો. ખૂચ વડે સજ્જડ દીધેલો ગુલાબજળનો શીશો જાણે આચીતો લાંગી જઈ મીઠી મોહક સુગંધ ફેલાવી રહ્યો ન હોય, એવું જાન થવા લાગ્યું. લગભગ હોલવાઈ ગયેલા અગ્નિમાં જાણે કોઈએ આચીતો સુગંધીદાર ગુગળ ફેંકી દીધો ન હોય, એવું તેના આગમનથી પ્રતીત થવા લાગ્યું.

તે રૂપવતીએ ધરમાં પ્રવેશ કરતાં વારને પોતાના સ્વામીને શોધવાને આમતેમ ફાંફાં મારવા માંડ્યા. પહેલાં તો પત્તોજ ભાગ્યો નહિ. ત્યાર બાદ તેના જોવામાં આવ્યું કે ધરના વાડામાં એક નાનકડો આંખો છે તે આંખાના થડ ઉપર માથું ટેકવીને જીવાનંદ રૂદન કરી રહ્યો છે. તે રૂપરૂપના અંખાર જેવીએ હળવે હળવે તેની સોડમાં ભરાઈને તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ લીધો. મોંઢેથી અક્ષર સરખો તેણે ઉચ્ચાર્યો નહિ. તેની આંખમાં ઝળઝળાયાં ભરાઈ આવ્યાં હતાં. પતિને જોતાં વારને તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું હતું, પરંતુ ધીમે ધીમે આંખમાં આંસુ ઉભરાવા લાગ્યાં. એ આંસુની ધારાને જો તેણે વહેવા દીધી હતી, તો તેણે જીવાનંદને પલાળી દીધો હોત; પરંતુ તેમ તેણે કયું નહિ.

જીવાનંદનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને પ્રેમપૂર્વક છાતી સરસો આંખીને તે મૃદુ સ્વરે કહેવા લાગી:—“જાઓ જાઓ, આમ થું કરતાં હશે? આમ કાંઈ રોવાય કે? હું જાણું છું કે તમે મારે ખાતર રડો છો. હું અભાગણી તમારા દુઃખ સંતાપનું કારણ થઈ પડી છું—મારા દુઃખે દુઃખી થશો નહિ; તમે જે પ્રકારે મને રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપી છે, તેમાં હું જીવી છું.”

જીવાનંદ માથું ઊંચું કરીને આંખ લૂછી નાંખી થોડીકવાર સુધી પત્નીની સામું એક્કીટસે જોઈ રહ્યો. પછી તે એકાએક ખોલી ઉઠયો:—“શાન્તિ! તારું આવું ફાટુટું મેલું વસ્ત્ર? તને અજ વસ્ત્ર વગેરેનો તો કાંઈ તોટો નથી!”

શાન્તિ બોલી:—“તમારું ધન તમારાજ ઉપયોગને વાસ્તે છે. નાણાં મારી પાસે રાખીને મારે શું કરવું છે? ન્યારે તમે આવશો, ન્યારે તમે મારો સ્વીકાર કરશો—”

જીવાનંદ:—“સ્વીકાર કરીશ?—શાન્તિ! એમ કેમ કહે છે? મેં ક્યાં તારો ત્યાગ કર્યો છે?”

શાન્તિ:—“ત્યાગની વાત નથી કરતી.—ન્યારે તમારું વ્રત પૂરું થશે, ન્યારે પાછા તમે મને ચાહતા થશો—”

જીવાનંદે શાન્તિના બોલ પૂરા થતા પહેલાંજ તેને ગાઢ આલિંગન કર્યું. તેના ખભા પર પોતાનું માથું ટેકવીને ક્યાં સુધી ગુપચુપ ઉભો થઈ રહ્યો. આખરે ઉંડો નિસાસો નાંખીને તે બોલ્યો:—
“આપણે મળતાં રહીશું!”

શાન્તિ:—“કેમ કરીને મળાશે?—તમારું વ્રત તો હજી અધૂરું છે—વ્રતનો ભંગ કંઈ થાય?”

જીવાનંદ:—“ભલે વ્રતનો ભંગ થાય—તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ છે; પણ તને એક વાર દીઠા પછી તો હું પાછો જઈ શકતો નથી. એટલા માટે મેં નિમાધને કહ્યું હતું કે મળવાની જરૂર નથી, એને એક વાર દીઠા પછી મારાથી પાછા ફરાશે નહિ. એક તરફ ધર્મ, અર્થ, કામ મોક્ષ વ્રત, હોમ, યાગ, યજ્ઞ વગેરે બીજી તરફ આખો સંસાર છે. મને જરાએ નથી સમજતું કે એથી કેાતું ખેંચાણ વધારે બળવાન નીવડે છે? દેશ તો શાન્ત છે, દેશનું મારે શું કામ છે? એજ દેશની જમીનનો નાનકડો ટુકડો મળતાં હું તને સાથે રાખીને મૃત્યુલોકમાંજ સ્વર્ગ ખડું કરી શકું છું. મારે દેશનો શો ખપ છે? દેશનાં લોકોને દુઃખ છે—પણ તારા જેવું સ્ત્રીરત્ન મેળવવા છતાં જે તેને તજી દે છે—તેના કરતાં વધારે કંગાલ દેશમાં બીજને કેાણ હોઈ શકે? મારા સર્વ ધર્મમાં મૂળ કારણરૂપ સહાયરૂપ તુંજ છે. ‘ક્રિયાણાં ચલુ ધર્મ્યાણાં સત્પત્ન્યો મૂલ

કારણમ ।’ એ સહાયને જે લાત મારે છે, તેની પાસે સનાતન ધર્મ ક્યાંથી રહી શકે ? કયા ધર્મને કાળે મારે દેશદેશ અને વનવન હાથમાં બન્દૂક લઈ ભટકતા ફરવું અને અનેક જીવોની હિંસા કરીને પાપનાં પોટલાં બાંધવા ? પૃથ્વી સંતાનોને તાબે થઈ શકશે કે કેમ તેની ખબર નથી; પરંતુ તું તો મારે તાબેજ છે, તું પૃથ્વી કરતાંયે વધારે મોટી છે, તુંજ મારું સ્વર્ગ છે. ચાલો ઘેર જઈએ-હવે મારે પાછા જવું નથી.”

થોડી વાર સુધી શાન્તિ કાંઈ કરતાં કાંઈજ બોલી શકી નહિ. ત્યાર બાદ તે કહેવા લાગી:—“આમ શું કહો છો ? તમે વીર છો. આ દુનિયામાં મારું મોટામાં મોટું સુખ-સહભાગ્ય એ છે કે હું એક વીરપુરુષની પત્ની છું. તમે શું એક અધમ સ્ત્રીને ખાતર તમારો વીરધર્મ તજી દેશો ? ભલે, તમે મને ના ચાહતા-નથી જોઈતું મારે એ સુખ. પરંતુ તમારા વીરધર્મનો તમે કદાપિ ત્યાગ કરશો નહિ. હવે જુઓ, મને એક વાત કહેતા જાઓ-આ વ્રતભંગનું પ્રાયશ્ચિત શું ?”

જીવાનંદ બોલ્યો:—“પ્રાયશ્ચિત ? દાન-ઉપવાસ-૧૨ ગૌદાન.”

શાન્તિ સહજ હસી. ત્યાર બાદ તે બોલી ઉઠી:—“પ્રાયશ્ચિત શું છે, તે હું સમજું છું. પણ એક અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત અને સેંકડો અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત-એ બન્નેય એકત્ર હોઈ શકે ખરાં ?”

જીવાનંદ વિસ્મય અને ખેદની લાગણીભરે પૂછ્યું:—“આ બધી વાત શું કરવા જોઈએ ?”

શાન્તિ:—“એક ભિક્ષા યાચવાની છે. મારી સાથે પાછો ફરી મેળાપ થયા વગર પ્રાયશ્ચિત કરશો નહિ.”

જીવાનંદ તે વખતે હસીને કહેવા લાગ્યો:—“એ વિષયમાં નિશ્ચિન્ત રહેજો. તને મળ્યા વગર હું મરવા માંગતો નથી. મરવાની એટલી ઉતાવળ નથી, હવે હું અહિં વધુ વખત રોકાઈ શકતો નથી,

પણ આંખ ધરાય ત્યાં લગી હું તને જોઈ શક્યો નથી, તેથી અવશ્ય એક દિવસ એ પ્રમાણે તને નીરખવા આવીશ; એક દિવસ અવશ્ય મારી એ મનકામના સફળ થશે. હું હવે જાઉં છું—પણ છેલ્લી મારે તને એક વિનંતિ કરવાની છે. મારા એ આગ્રહનો તું સ્વીકાર કરજે—આવો ચીંથરેલાલ જેવો પોશાક તું તજ દે અને મારા વડીલોપાજીત મકાનમાં જઈને નિવાસ કર.”

શાન્તિએ જણાસા કરી:—“હવે તમે ક્યાં જશો?”

જવાનંદ:—“હવે બ્રહ્મચારી મહારાજની શોધમાં મઠ તરફ જઈશ. એ જે હાલતમાં શહેર ગયા છે, તેથી કાંઈક ચટપટી થાય છે. દેવળમાં એમનો પત્તો નહિ ખાય તો પછી શહેરમાં (કલકત્તા) જઈશ.”

પ્રકરણ ૧૭ મું.

ભવાનંદ મઠની અંદર બેઠો બેઠો હરિ નામની ધુન લગાવી રહ્યો હતો એવામાં જ્ઞાનાનંદ નામનો એક તેજસ્વી સંતાન શોકાતુર ચહેરે ત્યાં આગળ આવીને ઉભો રહ્યો ભવાનંદ કહેવા લાગ્યો:—
“ગોંસાઘ ! કેમ આજે આવું ઉદાસ મુખ જણાય છે?”

જ્ઞાનાનંદ બોલ્યો:—“કાંઈકિ ગરબડ ઘોંટાળો જણાય છે. કાલીમાતાના પડદાને માટેજ ફક્ત આજે ભક્તો ભગવાં વસ્ત્ર જુએ છે અને ઝાલી રહ્યા છે. ખીજા બધાં સંતાનોએ આજે ભગવાં વસ્ત્ર તન્યાં છે. ફક્ત સત્યાનંદ પ્રભુજ એકલા ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીને શહેર તરફ સીધાવ્યા છે. ભોગજોગે મુસલમાનોને હાથ પડી જશે, તો શું થશે, તે સમજતું નથી.”

ભવાનંદ બોલ્યો:—“એમને ગિરફતાર કરે, એવો કોઈ મુસ્લમાન બંગાળામાં નથી. ધીરાનંદ એમની પાછળ પાછળ શોધ કરવાને ગયા છે, તે હું જાણું છું. તેમ છતાં હું પણ એક વાર નગર જઈ આવું છું, ત્યાં સુધી તમે અહિં મઠની દેખરેખ રાખજો.”

એમ કહી ભવાનંદે એક ખાનગી ઓરડામાં જઈ એકાદ મોટી પેટીમાંથી કેટલાંક કપડાં બહાર કાઢ્યાં. ભવાનંદે એકાએક પોતાનો વેશ બદલી નાંખ્યો. ભગવાં વસ્ત્રને ઠેકાણે સફેદ કડકડતો પાયજામેા, શરખતી મલમલતું પહેરણુ અને ઉપર સુંદર ડગલો,

માથા ઉપર સુશોભિત ફે'ટે વગેરે ચઢાવી દીધાં. કપાળ માંહેના ત્રિપુંડ વગેરે ચિહ્ન ભૂંસી નાંખ્યા. દાઢીમૂછને રવાબમેર આંકડા દીધા. દેખાવ એવો કરી દીધો કે એને જોતાં વારને તરત સમજાય કે કોઈ ફાંકડો મોગલવંશી જવાંમર્દ આવ્યો છે.

આવા મોગલ પોશાકમાં સજ્જ થઈ, હથિયાર ધારણ કરીને ભવાનંદ મઠની બહાર નીકળી પડ્યો. તે જગ્યાએથી આઠેક માઈલ ઉપર એ નાનકડા પહાડ આવી રહ્યા હતા. તે પહાડની ઉપર જંગલ હતું. એ બંને પહાડની વચ્ચે એક નિર્જન એકાન્ત સ્થળ હતું; તેમાં સંખ્યાબંધ ઘોડાઓને ઉછેરવામાં આવતા હતા. મઠવાસીઓની અશ્વશાળા પણ ત્યાંજ હતી. ભવાનંદે તે માંહેથી એક ઘોડો કાઢી લીધો અને પોતે તેની પીઠપર સ્વાર થઈ શહેરના રસ્તા તરફ પૂર વેગે જવા લાગ્યો.

જતાં જતાં રસ્તામાંજ તેને રોકાવું પડ્યું. રસ્તાની એક બાજુએ ખળખળ વહેતી નદીના કિનારા આગળ આકાશમાંથી ભૂલા પડેલા નક્ષત્ર સમી, વાદળોની હારમાંથી વિખૂટી પડેલી વીજળી જેવી તેજસ્વી સ્ત્રીની આકૃતિ પડી રહેલી તેના જોવામાં આવી. જુએ છે, તો ચેતનનાં લક્ષણો જરા પણ તેનામાં જણાતાં નથી—પરંતુ એરની શીશી ખાલી પડી રહી છે. ભવાનંદ ભય, ગભરાટ અને વિસ્મયથી વિદ્વલ થઈ ગયો. તેણે પણ મહેન્દ્રનાં સ્ત્રી કન્યાને અગાઉ કદી દીઠાં નહોતાં. મહેન્દ્રને સ્ત્રી કન્યા હોવાનો જીવાનંદને જે સંદેહ ઉપજ્યો, તેવો સંદેહ ભવાનંદને ઉપજવાનાં કારણો તેની પાસે નહતાં. તેણે બ્રહ્મચારી મહારાજ અને મહેન્દ્રને હાથકડી નાંખીને લઈ જતાં દીઠા નહોતા-બાળક કન્યા પણ ત્યાં આગળ નહતી. શીશી જોઈને તેણે અટકળ બાંધી કે કોઈ સ્ત્રી ઝેર ખાઈને મરી ગઈ હોય એમ જણાય છે.

ભવાનંદ તે શયની પાસે ઝેઠો; કપાળ ઉપર હાથ મૂકી

વિચાર કરવા લાગ્યો. માથા ઉપર, બગલમાં હાથ ઉપર, પાંસળાં ઉપર એ પ્રમાણે શરીરના બધા ભાગો ઉપર હાથ મૂકી નેઈ, અનેક પ્રકારે પરીક્ષા કરવા લાગ્યો. ત્યાર બાદ મનમાં ને મનમાં ગણગણ્યો:—“હજી પણ સમય છે; પરંતુ એને બચાવવાને મારે શું કરવું?”

એ પ્રમાણે ભવાનંદે ક્યાં સુધી વિચાર કર્યાં કીધો. ત્યાર બાદ વનમાં જઈ, એક ઝાડનાં થોડાંક પાંદડાં તોડી લઈ આવ્યો. પાંદડાં હાથવતી મસળીને તેનો રસ કાઢી પેલા શખના હોઠ દાંત પહોળા કરી પોતાની આંગળી વડે થોડોક રસ તેના મ્હોમાં રેડ્યો. પછી નાકની અંદર થોડોક રસ નાંખ્યો-આખા શરીરે તે રસ માલીસ કરવા લાગ્યો. વારંવાર એ પ્રમાણે કર્યાં કીધું. થોડી થોડી વારે નાક આગળ આંગળાં મૂકી શ્વાસ નીકળે છે કે નહિ, તે તપાસવા લાગ્યો. આરંભમાં તો તેને લાગ્યું કે પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે.

એ પ્રમાણે લાંબા સમય લગી પરીક્ષા કરતાં કરતાં ભવાનંદનું મુખ કાંઈક પ્રસન્ન થયું-થોડો અમથો શ્વાસોશ્વાસ નીકળતો હોય, એમ તેની આંગળીને અનુભવ થવા લાગ્યો. એટલે વધારે પાંદડાંનો રસ નીચેવી વિશેષ ખંતથી એનો એજ પ્રયોગ અજમાવવા મંડ્યો. થોડીવારમાં શ્વાસોશ્વાસ વધારે વેગમાં નીકળવા લાગ્યો. હાથવતી નાડી તપાસી જોતાં. ભવાનંદને લાગ્યું કે નાડીને ગતિ થઈ છે. છેવટે ધીમે ધીમે પૂર્વ દિશાના પ્રથમ પ્રકાશની સુરખિના વિકાસની માફક, પ્રભાત પક્ષ જાણે પહેલવહેલી વાર ઉઘડતું હોય તે પ્રમાણે, પ્રથમ પ્રેમના અનુભવની પેઠે કલ્યાણી આંખ ખોલવા લાગી. તે જોઈ ભવાનંદે તે અડધા જીવતા થએલા દેહને ઘોડા ઉપર ઝોઠવી પૂર વેગથી ઘોડો દોડાવી નગર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

સમીસાંજ પહેલાંજ સંતાનોનાં સઘળાં ટોળાંઓને એ વાતની જાણ થઈ ગઈ કે સત્યનાંદ બ્રહ્મચારી અને મહેન્દ્ર એ બંને જણાને કેદી બનાવીને કલકત્તાના કારાગારમાં પૂરવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરથી એકાએક, બપોળે દશ દશ, સો સો સંતાનોનાં ધાડાંનાં ધાડાં દેવાલય પાસેના અરણ્યમાં ઉભરાવાં લાગ્યાં. તેમનાં નેત્રને વિષે ક્રોધાગ્નિ ભલુકી રહ્યો હતો. અધરને વિષે આમરણાન્ત યુદ્ધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા હતી. સઘળાંજ શસ્ત્રાસ્ત્રથી સુસજ્જિત થયા હતા. આરંભમાં સો, પછી હજાર, ત્યાર બાદ બે હજારની ઉપર સંખ્યા વધી ગઈ. એ પ્રમાણે લોકોની મેદની તીડની પેઠે ઉભરાવા લાગી.

તે વખતે દરવાજા આગળ ઉભા રહી, હાથમાં તલવાર લઈને જ્ઞાનાનન્દ મોટે અવાજે કહેવા લાગ્યા:—“આપણે ધણા દિવસથી વિચાર કર્યો કરીએ છીએ કે આ પરદેશી ચવનોને અહિંથી હાંકી કાઢી એમની ચવનપુરીને બાળીને ભસ્મ કરી નાંખવી, અને તેની ભસ્મ નદીમાં પધરાવી દેવી. એ પાપીઓનાં ઝુંડને અગ્નિમાં હોમી દઈને માતા વસુમતીને એક વાર પાછી પવિત્ર બનાવીશું. બાઈ, એ દિવસ આજે આવી પહોંચ્યો છે. આપણા ગુરૂના ગુરૂ, પરમ ગુરૂ, જે અનન્ત જ્ઞાનમય હોઈ હર હંમેશ વિશુદ્ધ આચરણ ધરાવી રહ્યા છે, જે લોકહિતૈષી તેમજ દેશહિતૈષી છે, જેણે સનાતન ધર્મના

પુનઃ પ્રચારને કાળે દેહ અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે—જે આપણી મુક્તિના એક માત્ર ઉપાય હોવાથી, આપણે જેમને વિષ્ણુ ભગવાનના અવતાર રૂપ સમજીએ છીએ, તે આજે મુસલમાનના કારાગૃહમાં કેદ થયા છે. આપણી તરવારને શું ધાર નથી ?”

હાથ પ્રસારીને જ્ઞાનાનંદ બોલ્યો:—“આ બાહુને વિષે શું બળ નથી ?” છાતી ઠોકીને પાછો કહેવા લાગ્યો:—“આ હૃદયમાં શું સાહસ નથી ?—ભાઈ, બોલો. હરે મુરારે મધુકૈટભા રે !—જેણે મધુ અને કૈટભનો વિનાશ કર્યો, જેણે હિરણ્યકશિપુ, કંસ, દંત બક, શિશુપાલ વગેરે અનેક દુર્જય અસુરોનો સંહાર કર્યો—જેના સુદર્શન ચક્રના ધ્વજર અવાજથી મૃત્યુંજય શંભુ પણ ભયભીત થયા હતા—જે સ્વયમ્ અજેય હોઈ યુદ્ધમાં જય આપવાવાળા છે, તેના આપણે ઉપાસક છીએ. તેના બળના પ્રતાપે આપણા બાહુને વિષે અનંત બળ છે—તે ઈચ્છામય હોવાથી તેની ઈચ્છાથી—આશિષથી—અવસ્ય આપણે રણમાં જય થશે. ચાલો, આપણે તે યવનપુરીને જમીનદોસ્ત કરી નાંખીએ, હરે મુરારે મધુકૈટભા રે !”

તે વખતે તે જંગલમાંથી હજારો કાંઠામાંથી “હરે મુરારે મધુકૈટભા રે !” નો અત્યંત ભયાનક ગગનભેદી જયઘોષ થઈ રહ્યો. હજારો તલવારોનો એક સામટો ખણખણાટ થઈ રહ્યો. હજારો ભાલા ઉંચા ઉછળ્યા. હજારો બાહુના આસ્ફોટનથી વજ્ર સમો અવાજ થઈ રહ્યો. યોદ્ધાઓની પીઠ પાછળ હજારો ઢાલ જોરથી ગગડવા લાગ્યાં. તે ભયંકર કોલાહલથી પશુ માત્ર ભયથી છળી મરી તે વનમાંથી ઉભી પૂંછડીએ નાસભાગ કરવા લાગ્યાં. તે વખતે સેંકડો જયદુન્દુલિઓ ગાજી રહી—અને તેની સાથેજ “હરે મુરારે મધુકૈટભા રે !” બોલીને વનમાંથી સંતાનોનાં ટોળે ટોળાં નીકળવા લાગ્યાં.

ધીર ગંભીર પગલાં દેતાં, અને ગગનભેદી અવાજે હરિ નામનો પોકાર કરતા કરતા તેઓ તે અંધારી રાત્રે શહેરના રસ્તા તરફ

કૂચ કરવા લાગ્યા. વસ્ત્રનેા મર્મર શબ્દ, હથિયારોનેા ખડખડાટ, કંઠેનેા અસ્પૃશ્ય અવાજ અને વચ્ચે વચ્ચે હરિ નામનેા જયઘોષ થઇ રહ્યો. ધીરેધીરે પરંતુ ગંભીર પગલે તે સંતાનોનાં તેજસ્વી સૈન્યે દબ્બદબ્બાભેર શહેરમાં ઘુસી જઈ જોતજોતામાં તેને કંપાવી નાંખ્યું.

અકસ્માત આવેા ભયંકર વજ્રપાત જોધને નગરવાસી લોકોએ ભયના માર્યાં જીવે લઇને નાસી છુટવા માંડ્યું. નગરનું રક્ષણ કરનારા હાંફળા ફાંફળા થઈ મ્હોંડાં વકાસીને જોધ રહ્યા.

આણી તરફ સંતાનોએ સૌથી પહેલાં રાજતુરંગમાં જઈ, હુલ્હડ મચાવી દીધું. તુરંગ ભાંગી નાંખીને ત્યાંના પહેરેગીરોને ઠાર કરી દીધા. સત્યાનંદ તથા મહેન્દ્રને છૂટા કરી દધને, તેમને માથા ઉપર ખેસાડીને નાચવા લાગ્યા. તે વખતે “હરિ” નામની ધૂન મચી રહી. સત્યાનંદ અને મહેન્દ્રને મુક્ત કરીને, તેઓએ જેટલાં મુસલમાનોનાં મકાન દીઠાં, તેટલાંને આગ લગાડી. ત્યારે સત્યાનંદ કહેવા લાગ્યા:

“ચાલો, પાછા વળો હવે; નિરર્થક આવું તુકસાન કરવાની જરૂર નથી.”

સંતાનોના આવા હુમલાની ખબર થતાંવારને રાજ્યના અમલદારોએ તેમને સજા કરવાને મોટી ફેાજ મોકલી આપી. તેમાં બન્નૂકેા ઉપરાંત એક મોટી તોપ પણ હતી. મેગલ ફેાજ આવી પહોંચ્યાની ખબર મળતાં વારને આનંદવનમાંથી સંતાનો તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાને મેદાનમાં પડ્યા. પરંતુ મેગલોની તોપની આગળ તેમની પાંચ પચીશ બન્નૂક, તરવાર વગેરેનું શું ચાલે ? ! સંતાનોનું ટાળું હારી જઈ મુઢી વાળીને નાસી ગયું.

આનંદમઠ.

ખંડ ૨ જો.

પ્રકરણ ૧ લું.

શાન્તિને ઘણી નાની વયમાંજ માતાનો વિયોગ થયો હતો. જે સર્વ કારણોને લઈને શાન્તિનું ચરિત્ર ગઠિત થયું હતું, તે બધામાં એ સહુથી મુખ્ય કારણ હતું. તેનો પિતા શિક્ષક હતો. તેના ઘરમાં બીજું કોઈ બાઈ માણસ નહોતું.

તેથી શાન્તિનો બાપ બ્યારે નિશાળમાં વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતો, તે વખતે શાન્તિ પણ તેની પાસે જઈને બેસતી. નિશાળમાં કેટલાક છોકરાઓ રાત દિવસ પડી રહેતા; ધુરસદની વખતે શાન્તિ તેઓની સાથે બેસીને રમત કરતી, તેઓની ખાંધ પર ચઢી જતી. તેઓ પણ શાન્તિનું સાચું માન રાખતા.

આ પ્રમાણે બાલ્યાવસ્થામાં પુરૂષ વર્ગના સમાગમમાં આવ્યાનું પ્રથમ ફળ એ ઉપજ્યું કે શાન્તિ બૈરાંની પેઠે લુગડું પહેરતાં શીખી નહિ. અથવા તો આવડતું હોવા છતાં તેમ કરતાં કંટાળતી. છોકરાઓની માફક કછોટો મારીને તેણે લુગડું પહેરવા માંડ્યું. કોઈ

તેને બૈરાશાઈ લુગડું પહેરાવી દેતું તો તે ગુસ્સાભરે પાશુ બોલી નાંખતી અને ફરીથી કછોટો મારીને પહેરતી. નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ ચોટલી ગુંથતા નહિ, તેથી શાન્તિ પણ કોઈ દહાડો પોતાના વાળ ગુંથતી નહિ કે અંબોડો વાળતી નહિ અને તેને અંબોડો ગુંથી આપે એવું પણ કોણ હતું ? શાન્તિના વાળનાં ઝટોરાં તેની પીઠ પર, ખાંધ પર તથા ગાલ પર ઝૂલ્યાં કરતાં. છોકરાઓ દીલાં ટપકાં કરતાં, ચંદન લગાવતા. શાન્તિ પણ તેઓની પેઠે દીલાં ટપકાં કરતી, ચંદન ચોપડતી; જનોઈ પહેરવા મળતું નહિ તે વાતનો શાન્તિને ભારે સંતાપ હતો. તે જનોઈ પહેરવાને જીદ કરતી અને ખળીયાણુ મચાવી મૂકતી. વિદ્યાર્થીઓ ન્યારે સન્ધ્યા વગેરે ધર્મક્રિયા કરતા ત્યારે શાન્તિ તેસની પાસે બેસીને તેઓની નકલ કરવા ચૂકતી નહિ; શિક્ષકની ગેરહાજરીમાં વિદ્યાર્થીઓ બેચા-રેક અશ્લીલ શ્લોકોની ચર્ચા કરી ઢોલીયાખાજી કરતા-પોપટની પેઠે શાન્તિ પણ તે અશ્લીલ સંસ્કૃત શ્લોકો બરાબર બોલતી-પોપટની પેઠે બોલતી હોવાથી અલખત તેનો અર્થ શું થતો હશે, તેનું એને ભાન નહોતું.

બીજું કળ એ નીપજ્યું કે શાન્તિ જરાક મોટી થઈ ત્યારે છોકરાઓ જે લખતા, તે શાન્તિ પણ તેઓની સંગાથે બેસીને લખવા લાગી. વ્યાકરણનો એક હરફ સરખો જાણતી નહોતી, પરંતુ ભટ્ટી, રધુ, કુમાર, નૈષધાદિ મહાકાવ્યોના શ્લોકો તેણે વ્યાખ્યા સહિત મોઢે કરવા માંડ્યા હતા. તે જોઈ શાન્તિના પિતાએ “**यद् भविष्यति तद् भविष्यति**” અર્થાત્ જે થવાકાળ હોય તે ભલે થાય, એમ ધારી શાન્તિને મુગ્ધબોધનો આરંભ કરાવ્યો. શાન્તિ કુશાત્ર યુદ્ધિવાળી હોવાથી ઝટઝટ શીખવા લાગી. શિક્ષક પિતા છક થઈ ગયો. વ્યાકરણની સાથે સાથે તેને સાહિત્યના પણ એકાદ બે ગ્રંથો શીખવ્યા. ત્યારબાદ ગદ્યગોષ્ઠી થઈ ગયો; તેના પિતા એકાએક

સ્વર્ગવાસી થયા.

શાન્તિ તે વખતે આશ્રય વગરની થઈ ગઈ. નિશાળ ઉડી ગઈ. વિદ્યાર્થીઓ ચાલ્યા ગયા પણ શાન્તિને તેઓ ચાહતા-શાન્તિનો પરિત્યાગ કરીને ચાલ્યા જતાં તેમનું મન માનવું નહોતું. વિદ્યાર્થી વર્ગમાંથી એકે તેનો તોડ કાઢ્યો. શાન્તિની નિરાધાર સ્થિતિની દયા લાવી તે એને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. એણેજ પાછળથી સંતાન-સંગ્રહાયમાં દાખલ થઈ, જીવાનંદ નામ ધારણ કર્યું હતું. આપણે તેને જીવાનંદ એ નામથીજ ઓળખીશું.

તે વખતે જીવાનંદનાં માતાપિતા હયાત હતાં. જીવાનંદે એ કન્યાનો તેઓને સવિશેષ પરિચય કરાવી દીધો. પિતા માતા કહેવા લાગ્યા:—“હવે એનાં વેવિશાળની ખટપટ કોણ કરશે?” જીવાનંદ બોલ્યો:—“હું એને, લઈ આવ્યો છું અને હુંજ એ સઘળી જીભેદારી માથે લેવા તૈયાર છું.”

તેનાં માઆપ બોલી ઉઠ્યાં—“ઘણું સાફ!”

જીવાનંદ અવિવાહિત હતો—શાન્તિનો વિવાહકાળ પણ થઈ ગયો હતો. તેથી જીવાનંદે વધારે આથે જવાની તસ્દી ન લેતાં ‘હાથે તે સાથે’ કરી દીધું. પોતેજ શાન્તિ સાથે ઢેઢે કરી નાંખ્યું!

લગ્ન થયા બાદ સઘળાંજ સંતાપ કરવા લાગ્યાં. બધાંજ સમજી ગયાં કે “આ કામ કાંઈ સાફ થયું નહિ.”

શાન્તિ બૈરાંની માફક કદી પણ લુગડું પહેરતી નહિ. અંબોડો વાળતી નહિ. ઘર ખૂણે બેસી રહેવું તેને કદી ગમતું નહિ; પાડા-પડોશીના છોકરાઓની સાથે રમ્યાં કરતી. જીવાનંદના મકાનની પાસેજ જંગલ આવેલું હતું. શાન્તિ જંગલમાં એકલીજ જઈને કોઈ કોઈ સ્થાનમાંથી ફલફુલાદિક ભેગાં કરી આખો દિવસ એ કારભારમાંજ ગુમાવી નાંખતી. સાસુ સસરા આરંભમાં મના કરવા લાગ્યાં, ત્યાર બાદ મેણું ઓઠાંનો ઝડીમાર વરસાવના અને પછી મારફૂદ

સુદ્ધાં કરતાં. આખરે થાકીને તેઓએ ધરમાં સાંકળ દબને એને ગાંધી રાખવા માંડી. એ દડપશાહી જુલમ શાન્તિને અસહ્ય થઈ પડ્યો. એક દિવસ ધરનું બારણું અકસ્માત ઉઘાડું જોઈ, કાઢને પણ કહ્યા કારવ્યા વગર, તે ધરમાંથી ગુપચુપ સટકી ગઈ.

શાન્તિએ જંગલમાં જઈ, ત્યાંથી કુલો વીણી વીણીને ભેગાં કર્યાં. પછી તે કુલો વડે પોતાનાં કપડાં ભગવાં રંગનાં બનાવી દઈ, સંન્યાસીનો વેશ ધારણ કર્યો. તે વખતે સંન્યાસીઓનાં ટોળેટોળાં બંગાળામાં જ્યાં ત્યાં રખડતાં ફરતાં. શાન્તિ ભિક્ષાત્ર પર નિર્વાહ કરતી કરતી જંગનાથ ક્ષેત્રના રસ્તા ઉપર આવીને ઉભી રહી. થોડા વખતમાંજ સંન્યાસીઓનું એક ટોળું ત્યાં આવી ચઢ્યું. શાન્તિ તેઓની સાથે ભળી ગઈ.

તે વખતના સંન્યાસીઓમાં હાલના સંન્યાસીઓના જેવા મત મતાંતર નહતા. તેઓ દલબદ્ધ સુશિક્ષિત, બળવાન, યુદ્ધવિશારદ તેમજ બીજા અનેક સદ્ગુણોને લીધે શોભી રહ્યા હતા. તેઓ એક પ્રકારે કદા રાજકોહી હતા—રાગનું રાજકીય દ્રવ્ય લાંટીને તે ઉપરજ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા. બળવાન બાળક નજરે પડતાં, તેને સુશિક્ષિત બનાવી, પોતાના સંપ્રદાયમાં દાખલ કરી દેતા.

બાળક સંન્યાસીના વેશમાં શાન્તિ એવાજ એક સંપ્રદાયની અંદર સામેલ થઈ. પ્રથમ તો તેઓ એનું સુકોમલ શરીર જોઈને તેને પોતાના સંપ્રદાયમાં લેવાને રાજી નહોતા. પરંતુ શાન્તિની બુદ્ધિની વિશાળતા, ચાતુર્ય તેમજ કર્મકુશળતા જોઈને, તેઓએ આખરે એને પોતાના સંપ્રદાયની દીક્ષા આપી. તેઓનાં મંડળમાં જોડાઈને શાન્તિ કસરત કરતી, અસ્ત્રવિદ્યા શીખતી. આથી તે શ્રમસહિષ્ણુ પણ થઈ શકી. તેઓના સહવાસમાં રહીને, તેણે અનેક દેશદેશાન્તરની મુસાફરી કરી હતી, અનેક લડાઈઓ જોઈ હતી, તથા અસ્ત્ર વિદ્યાનું સાફ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું.

ધીરે ધીરે તેનામાં યૌવનનાં લક્ષણો જણાવા લાગ્યાં. અનેક સંન્યાસીઓ એ વાતનો ભેદ પામી ગયા કે બનાવટી પુરૂષના પોશાકમાં આ વાસ્તવિક સ્ત્રીજ છે. પરંતુ સંન્યાસીઓ શુતેન્દ્રિય હતા. તેથી કાંઈ કશું ખોલ્યા નહિ.

એ સંન્યાસીઓમાં અનેક વિદ્વાન પંડિતો હતા. શાન્તિને સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિનું સારું જ્ઞાન છે, એવું જાણવામાં આવતાં એક વિદ્વાન સંન્યાસી તેને જાણાવવા લાગ્યો. સંન્યાસીઓ શુતેન્દ્રિય હતા એમ કહ્યું છે, પરંતુ બધાજ કાંઈ તેવા હોઈ શકતા નથી. આ પંડિત પણ “પ્રકટે કામ પંડિતાઈ પળમાં ચાલી જાય છે” એ સૂત્રનુંજ દષ્ટાંત પૂરું પાડતો હતો. નવીન યૌવનથી વિકસિત થઈ રહેલું શાન્તિનું અનુપમ લાવણ્ય નીહાળીને તે પંડિત મોહિત થઈ જઈ દેહભાન ભૂલી જવા લાગ્યો. શિષ્યને શૃંગાર પ્રચુર રસભર્યાં કાવ્યો શીખવવા લાગ્યો, તેમજ તે કવિતાઓ ઉપર રચેલી, નહિ સાંભળવા જોગ ટીકા સુદ્ધાં સંભળાવવા લાગ્યો. તેનાથી શાન્તિને કશોય અપકાર થવાને બદલે ઉલટો ઉપકારજ થયો. લગ્ન કેને કહે છે, તે શાન્તિ શીખી ન હતી; તેને હવે સ્ત્રી સ્વભાવને ઉચિત તથા સુલભ એવી લગ્ન આપોઆપ ઉત્પન્ન થવા લાગી. પૌરૂષ ચરિત્રના ઉપર સ્ત્રીચરિત્રની અપૂર્વ પ્રભા પથરાઈ રહેતાં શાન્તિના સર્વ ઉમદા ગુણો ઉત્તમ રીતે ઝળહળી રહ્યા.

શાન્તિએ જાણવાનું છોડી દીધું.

શિકારી જે પ્રમાણે હરણનો પીછો પકડે છે, તેજ પ્રમાણે શાન્તિનો શિક્ષક પણ તેને જોતાં વારને તેની પાછળ લટકુ બનવા લાગ્યો. પણ શાન્તિએ અંગકસરત વગેરે વડે પુરૂષને પણ દુર્લભ એવું શારીરિક બળ સંપાદન કર્યું હતું. અધ્યાપક છેડછાડ કરવા પાસે આવતાં વારને ગદડાપાટુની પુખ્તખલિ વડે તે એની યથોચિત પૂજા કરતી. એક દિવસ તે સંન્યાસી પંડિતે શાન્તિને એકાન્તમાં

એકેલી જોઇ. ધર્યાધર્યા એની પાસે જઇ તેણે શાન્તિનો હાથ જોરથી પકડી લીધો. પરંતુ સંન્યાસીના કમનશીએ તે શાન્તિનો ડાબો હાથ હતો. જમણા હાથ વતી શાન્તિએ એટલા જોરથી તેના કપાળમાં મુક્કો માર્યો કે સંન્યાસી મૂર્છા ખાઇને ભોંય પર પડ્યો. શાન્તિ તે સંન્યાસી સંપ્રદાયનો ત્યાગ કરીને તે જગ્યાએથી અગીયારા ગણી ગઈ.

શાન્તિ નિડર હતી. પોતાને વતન જવાને તે એકલીજ નીકળી પડી. સાહસ તેમજ બાહુબળના જોરે તે નિર્વિધને મુસાફરી કરવા લાગી. ભિક્ષા માંગીને અથવા વનમાં ફળો ઉપર પોતાનું ભરણપોષણ કરતી કરતી તેમજ અનેક મારામારીમાં ફતેહમંદ નીવડીને તે આખરે પોતાને સાસરે આવી પહોંચી. ત્યાં આવીને જુએ છે તો સસરા સ્વર્ગવાસી થયા છે, પરંતુ સાસુજી મહા મનજરમાન હોવાથી તેને ઘરમાં રહેવા દેવા રાજી નહોતાં. તે કહેવા લાગ્યાં: “આમ રખડી રઝળીને આવેલીને મારા ઘરમાં સંઘર્ષ તો હું ન્યાતબહાર મૂકાઈ જઈ.” તે ઉપરથી શાન્તિ ફરી પાછી ઘર બહાર નીકળી પડી.

જીવાનંદ ઘરમાંજ હતો. તે ઝટ કરતો કે શાન્તિની પાછળ નીકળી પડ્યો. જોતજોતાંમાં તેને રસ્તા ઉપરજ પકડી પાડી, અને પૂછવા લાગ્યો:—“તું મારું ઘર તજીને કેમ ચાલી ગઈ હતી? આટલા દિવસ ક્યાં હતી?” શાન્તિએ સઘળી હકીકત સાચેસાચી કહી દીધી. જીવાનંદમાં ખરા ખોટાની તુલના કરવાની શક્તિ હતી. શાન્તિનું કથન તેને સત્ય બાસ્તું.

અપ્સરાઓનાં બ્રુવિજ્ઞાસભર્યાં નેત્ર કટાક્ષનું કારમું તેજ લઇને મહા મહેનતે નિર્માણ કરેલાં પોતાનાં સંમોહનશરને પુષ્પધન્વા કામદેવે એ પરણેલાં દંપતી ઉપર સફળતાથી ફેંક્યું. તે નિરર્થક નીવડ્યું નહિ. અંગ્રેજ લોકો પુનેમની રાત્રે ધોરી રસ્તા ઉપર ગેસના દીવા બાજે છે; સહાયની જરૂર વગરનાને પણ બંગાળીઓ સહાય કરે છે; મનુષ્યની વાત અલગ રાખીએ તો અંદ્રદેવ સૂર્યદેવના પછી

કોઈ કોઈ વાર આકાશમાં ઉદય પામે છે; ઇન્દ્ર સાગરને વિષે વૃષ્ટિ કરે છે; જે તીજ્જેરી ભરેલી હોય છે તેમાં કુબેર વારંવાર નાણાં ઠાલવ્યો જાય છે; ચમદેવે જેના લગભગ બધાજ સગાંઓના પ્રાણ લઈ લેવા છે, તે બાકી રહેલાનાં પણ જીવ લેવા ચૂકતો નથી. એક માત્ર રતિપતિ કામદેવનું કામ એવું મંદબુદ્ધિવાળું જણાતું નથી. જ્યાં કોકડું ગુંચવાઈ ગયું હોય છે, તેવા સ્થાનમાં તે ઝાઝો પરિશ્રમ લેતોજ નથી. પ્રજાપતિને માથે સઘળો ભાર નાંખી દઈ, જેના હૃદયનું લોહી ચૂસી શકાય તેમ હોય છે, તેવા સ્થાનનેજ તે પોતાના શરનું લક્ષ્યબિન્દુ બનાવે છે.

પરંતુ આજે પુષ્પધન્વાનું કાંઈ કામ નહતું. વિનાકારણ તેણે પોતાનાં પુષ્પબાણોનો વ્યર્થ ઉપયોગ કર્યો! એક બાણ આશિંતું છૂટીને આવ્યું જીવાનંદના પર, અને તેના હૃદયને ભેદી નાંખ્યું. એક બાણ આવીને પડ્યું શાન્તિની નાજીક છાતી પર. શાન્તિને પહેલવહેલી વારજ આ વાતનો અનુભવ થયો કે ઐરાની છાતી એ ઘણી નરમ વસ્તુ છે. નવીન વાદળાંમાંથી ટપકેલા પાણીના પહેલા બિન્દુથી ભીંજાયેલી કુલની કળીની પેઠે શાન્તિની કળી પણ એકાએક ખીલી અને તે એકીટસે જીવાનંદના મુખ સામું તાકી રહી.

જીવાનંદ: - “હું તને તજી દેવાનો નથી. જ્યાં સુધી હું પાછો ફરું નહિ, ત્યાં સુધી તું ઉભી રહેજે.”

શાન્તિએ કહ્યું:—“તમે પાછા આવશો ખરા?”

જીવાનંદે કશાય જવાબ દીધા વગર, ખીજ કોઈ દિશા તરફ નજર કર્યા વગર, રસ્તા પરની નાળીયેરીના શીતળ છાંયડામાં શાન્તિના અંધર સાથે પોતાનો અંધર જોડી દઈ, પોતે સુધાપાન કર્યું છે, એમ માની લીધું. પછી ત્યાંથી ઘેર માની પાસે આવ્યો.

માને સમજાવી જીવાનંદ માની પાસેથી વિદાય લઈ આવ્યો. ભૈરવીપુરમાં હાલ તેની જાહેન નિમાધને પરણાવી હતી; બનેલીની

સાથે જીવાનંદને સારી એખલાસ હતી. તેથી શાન્તિને લઇને જીવાનંદ તે જગોએ ગયો. બનેલીએ તેને થોડી સરખી જમીન આપી. જીવાનંદે તેના પર એક પર્ણકુટી તૈયાર કરી દીધી; શાન્તિની સાથે પછી તે એ જગ્યાએ સુખચ્છેદનમાં રહેવા લાગ્યો. સ્વામીના સહવાસને લીધે શાન્તિના ચરિત્રમાં રહેલું પુષ્પપાણું દિવસે દિવસે બૂસાઇ જવા લાગ્યું. રમણીના રમણીચરિત્રનો નિત્ય નવો નવો વિકાસ થવા લાગ્યો. સુખનાં સ્વપ્ન સમું તેઓનું જીવન પસાર થવા લાગ્યું.

પરંતુ એટલામાં એકાએક તે સુખ-સ્વપ્ન ભાંગી પડ્યું. જીવાનંદે સત્યાનંદના હાથમાં પડી જઇ સન્તાન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો અને શાન્તિનો પરિત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો. એ પ્રમાણે શાન્તિને તજી જતા રહ્યા પછી, તેઓનો પહેલવહેલી વારનો જે મેળાપ નિમાર્ધના નૈપુણ્યે કરાવ્યો હતો. તેનું વર્ણન આગલા પ્રકરણમાં થએલું છે.

પ્રકરણ ૨ બું.

જીવાનંદ જતો રહ્યા બાદ શાન્તિ ઘરમાં જઇને બેઠી. નિમાઇ છોકરીને હાથવતી ઉચકીને તેની પાસે આવી. શાન્તિની આંખમાં હવે આસુ નહોતાં જણાતાં. શાન્તિએ આંખો

લુછી નાંખીને મોં પ્રકૃત્સ્થિત કર્યું છે, કોઇ કોઈ વાર હસે છે પણ ખરી, તેમ છતાં ચિન્તાયુક્ત ગંભીરતાની છાયા તેના મુખ પરથી ખસતી નહોતી. નિમાધ તે સમજી જઇને પૂછવા લાગી:—“કેમ સારે મેળાપ તો થયો ને?”

શાન્તિ કશોય જવાબ દીધા વગર ચૂપચાપ બેસી રહી. નિમાધએ જોયું કે શાન્તિ પોતાના મનનો ગલ આપતી નથી. શાન્તિને હૃદયનો ઉભરો કાઢવાનું પસંદ નહોતું એ વાત નિમાધને કાંઈ અગ્નણી ન હતી. તેથી નિમાધએ જાણી જોઇને બીજી વાત છેડી:—તે બોલી ઉઠી:—“જુઓ, જુઓ ભાભી! આ છોકરી કેવી સરસ છે!”

શાન્તિ બોલી:—“છોકરી ક્યાંથી મળી આવી? તને ક્યારની છોકરી સાંપડી છે?”

નિમાધ:—“મોતના સોદા. બીજું શું? મુઝાં તમે; એટલુંએ જાણતા નથી? એ તો દાદાની છોકરી છે.”

નિમાધએ શાન્તિને ચીડવવાને એ વાત કહી નહોતી. ‘દાદાની છોકરી’ એટલે દાદાની પાસેથી જે છોકરી મળા છે તે. શાન્તિ તે અર્થ સમજી નહિ; તેને લાગ્યું કે નિમાધ ટીખલ કરે છે તેથી શાન્તિએ જવાબ દીધો:—“હું છોકરીના આપની વાત પૂછતી નથી. એની મા કોણ છે તેજ પૂછું છું.”

યોગ્ય સજ્જ પામ્યાથી નિમાધ વહીલી પડી ગઈ. તે કહેવા લાગી:—“કોની છોકરી તે તો હું શું જાણું ભાઈ? દાદા કોઈ ઠેકણેથી એને લઈ આવ્યા છે, પણ પૂછપરછ કરવા જેટલો અવકાશ નહોતો. તેમાં હમણાં વળી આવો ખારીક સમય ચાલે છે—કેટ-કેટલા લોકો પોતાનાં જીયાં છોકરાંને રસ્તા ઉપર નાંખીને ચાલ્યા જાય છે. મારી પાસે પણ કેટલાયે જૈરાં છોકરાં વેચવા આવ્યાં હતાં. પણ પારકાંના છોકરાં કોણ લે?”

નિમિત્તે આંખમાં ઝળઝળાયાં ભરાઈ આવ્યાં—આંખનાં

આંસુ લુછી નાંખીને તે પછી કહેવા લાગી — “છોકરીને કુટડી ફટક, ચન્દ્રમાના બિંબ જેવી ગોળમટોળ ગણુડા જેવી જોધનેજ મેં દાદા પાસેથી લઇ લીધી છે.”

ત્યાર પછી શાન્તિએ ક્યાં લગી નિમાઈની સાથે કાંઈ કાંઈ ગપ્પાંસપ્પાં હાંક્યાં. નિમાઈનો પતિ ઘેર આવ્યો, ત્યારે તે ઉડી. પોતાની ઝુંપડીમાં જઈ, ખારણાં અડકાવી સગડીમાં થોડીક રાખોડી બહાર કાઢી. બાકી રહેલી રાખ ઉપર પોતાને સાડ રાંધેલો ભાત પડી રહ્યો હતો. તે ભાત તેણે બહાર ફેંકી દીધો. ત્યાર બાદ ઉભી ઉભી ક્યાં સુધી વિચાર વમળમાં ગરક થઈ ગઈ. આખરે મન સાથે ગણુગણુવા લાગી:—“આટલા દિવસથી જે ધાયું હતું, તે આજે કરીશ. જે આશા આટલા દિવસ રાખી હતી, તે આજે સફળ થઈ છે. સફળ શું ને નિષ્ફળ શું? આ જીવન નિષ્ફળજ છે-સદા સમાન છે બસ. સંકલ્પ કયો છે, તેજ આજે અમલમાં મૂકીશ.”

એ વિચારથી શાન્તિએ ભાતને રાખોડીના ટગલામાં ફેંકી દીધો. વનમાંથી ઝાડનાં ફળ તોડી લઈ આવી અન્નને ઠેકાણે તેનુંજ ભક્ષણ કર્યું. ત્યારબાદ જે ઢાકાની સાડી પર નિમાઈનો ડોળો હતો, તે બહાર કાઢીને તેની કોર ફાડી નાંખી. કોર વગરના ભાગને ગેરૂઆ રંગથી રંગી નાંખ્યો. વસ્ત્ર રંગતાં અને સૂકવતાં સાંજ પડી ગઈ.

સાંજ પડતાં ખારણાં બંધ કરીને શાન્તિ ચમત્કારભર્યા વ્યાપારમાં ગુંથાઈ. માથાની લટ ગુંથીને જટા બનાવી. ત્યાર બાદ પેલાં ભગવાં વસ્ત્રને અડધું ફાડીને શાન્તિએ તેને પોતાના શરીરની આસપાસ વીંટાળી દીધું. બાકી રહેલા અડધા ભાગને છાતીની આસપાસ ઓઢી લીધો. ઘરમાં એક આરસી હતી, તે શાન્તિએ ઘણે દહાડે આજે બહાર કાઢી. આરસી હાથમાં લઇને તે પોતાનું મોં

જોવા લાગી. તરતજ તે બોલી ઉઠી:—“હાય હાય! આ શું મેં કર્યું?”

પછી તેણે આરસી ફેંકી દઈ, માથાના વાળ થોડાક કાપી કાઢીને તેના વતી દાઢીમૂછ તૈયાર કર્યાં. પણ તેનાથી તે પહેરી શકાયાં નહિ. પાછી વિચાર કરવા લાગી:—“નહિ પહેરી શકાય તોએ શી હરકત છે? પડશે તેવા દેવાશે. ખપ પડશે, ત્યારે સહુ પહેરી લેવાશે. માટે પાસે રાખ્યાં કામનાં.” શાન્તિએ એ પ્રમાણે વિચાર કરીને એ દાઢીમૂછને પોતાના કપડામાં બાંધી રાખ્યાં. ત્યાર બાદ ઘરમાંથી એક મોટું મૃગચર્મ બહાર કાઢી ગળા ઉપર તેની ગાંઠ બાંધી દઈ તેને ગળાથી બાંધ સુધી ઓઢી દીધું. આવા પોશાકમાં સૂજી થઈને એ નવીન સંન્યાસી ધીરેધીરે ઘરની ચારે દિશા તરફ નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો.

થોડા સમય પછી રાત્રિનો બીજો પ્રહર થતાંજ શાન્તિએ તે સંન્યાસી વેશમાંજ બારણાં ઉઘાડી અંધારી રાત્રે એકત્રાં દ્વાર અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો.

પ્રકરણ ૩ નું.

ખીજે દિવસે આનંદમહાના એક એકાન્ત ઓરડામાં બેસીને ત્રણ આગેવાનો ઉત્સાહભંગ થઈ વાત્તાલાપ કરી રહ્યા હતા. જીવાનંદે સત્યાનંદને પ્રશ્ન કર્યો:—“મહારાજ ! દેવતા આપણા ઉપર કેમ આટલા અપ્રસન્ન હશે ? કયા દોષને લઈને આપણે મુસલમાનોને હાથે પરાજય પામ્યા ?”

સત્યાનંદ બોલ્યા:—“દેવતા આપણા પર અપ્રસન્ન નથી, યુદ્ધમાં જય અને પરાજય બંને હોય છે. તે દિવસે આપણી જીત થઈ હતી, આજે હાર ખાધી છે, છેવટે વિજય થઈ રહેશે. મને અડગ શ્રદ્ધા છે કે જેણે આટલા દિવસ આપણા પ્રત્યે દયા કરી છે, તે શંખચક્રગદાપદ્મધારી વનમાળી ફરીથી દયા કરશેજ કરશે. તેનાં ચરણની રજ લઈને, જે મહાવ્રતનું આપણે અનુષ્ઠાન કરવા માંડ્યું છે, તે વ્રત અવશ્ય આપણે સંપૂર્ણ કરવું જોઈએ. પાણી પાની કર્યાંથી આપણે અનંત નરકના ભાગી થઈશું. ભવિષ્યમાં આપણું શ્રેય થશે, એ વિષયમાં કોઈ પ્રકારનો સંદેહ નથી. પરંતુ દૈવાનુગ્રહ વિના જેમ કોઈ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, તેજ પ્રમાણે પુરુષાર્થની પણ અનિવાર્ય અપેક્ષા રહે છે. આપણે પરાજય પામ્યા, તેનું કારણ તો એટલુંજ છે કે આપણે હથિયાર વિનાના છીએ. તોપ ગોળા બંદુક આગળ તરવાર, ભાલા, લાડી વગેરેનું શું ચાલે? આપણા પુરુષાર્થમાં ઉણપ હતી તેથીજ આપણે છક્કડ ખાધી. એ

હથિયારોની ખામી દૂર થવી જોઈએ.

જીવાનંદ:—“તેજ કામ કંઈ પણ છે.”

સત્યાનંદ:—“કંઈ પણ કામ ? તું સંતાન થઈ આવ્યા શબ્દો કેમ મ્હોંડામાંથી કાઢે છે ? સંતાનને માટે કોઈ પણ કામ કંઈ પણ હોઈ શકે ખરું કે ?”

જીવાનંદ:—“ એ હથિયારોનો શી રીતે સંગ્રહ કરવો, તે કરમાવો.”

સત્યાનંદ:—“ સંગ્રહ કરવા વાસ્તેજ હું આજે રાતના તીર્થ યાત્રાએ નીકળી પડું છું. ત્યાં સુધી હું પાછો ફરું નહિ, ત્યાં સુધી તમે કોઈ મોટું કાર્ય હાથ પર ધરશો નહિ. પરંતુ સંતાનોનું ઐક્ય જળવાઈ રહે તેની કાળજી રાખજો, તેમના ખાવાપીવાનો અંદોષસ્ત રાખજો, અને ભારતમાતાનો રણમાં વિજય થાય, તેટલા માટે ખજાનામાં યોગ્ય ભરતી કરજો. એ વાતની જોખમદારી તમારે બંનેને શિર રહે છે.”

જીવાનંદ:—“તીર્થયાત્રા કરીને આપ હથિયારોનો શી રીતે સંગ્રહ કરી શકશો ? કારતુસ, ગોળા, બન્દૂક, તોપ વગેરે ખરીદતાં જખરો ઘોંટાળો થઈ જશે, અને એ બધું મળશે પણ ક્યાંથી ? વેચતું પણ કોણ હશે ? અને લાવશે પણ કોણ ?”

સત્યાનંદ:—“ખરીદી લાવવાનું કામ અશક્ય છે. હું કારીગરને મોકલી આપીશ, તે આ જગ્યાએ સંધળું તૈયાર કરશે.”

જીવાનંદ:—“ તે વળી ક્યાં ? અહિં આનંદમઠમાં ?”

સત્યાનંદ:—“ તે પણ કેમ કરીને થઈ શકે ? એના ઉપાયની મને બહુ દિવસથી ચિન્તા થયાં કરતી. ઇશ્વરે આજે તેનો સુયોગ મેળવી આપ્યો છે. તમે કહેતા હતા કે ભગવાન પ્રતિકૂલ છે, પરંતુ મને લાગે છે કે તે અતુકૂલજ છે.”

જીવાનંદ:—“ કારખાનું ક્યાં રહેશે ?”

સત્યાનંદ:—“પદ્મચિહ્નમાં.”

જીવાનંદ:—“તે કેવી રીતે? ત્યાં કેમ કરીને ફાવશે?”

સત્યાનંદ:—“નહિ તો મહેન્દ્રસિંહને આ વ્રત લેવડાવવાનો આટલો બધો આગ્રહ શું કરવા કરે?”

ભવાનંદ:—“મહેન્દ્રે શું વ્રત લીધું ખરું?”

સત્યાનંદ:—“વ્રત લીધું નથી, પણ લેશે. આજે રાત્રેજ તેને દીક્ષિત કરી દઇશું.”

જીવાનંદ:—“ક્યાં? ક્યારે? મહેન્દ્રસિંહને વ્રત લેવડાવવાનો શો આગ્રહ થયો હતો, તે હું કાંઈ જાણતો નથી. એનાં સ્ત્રી કન્યાનું શું થયું? તેઓને ક્યાં રાખ્યાં છે? આજે નદી કિનારે એક બાળક કન્યા મારા જેવામાં આવતાં, હું તેને મારી ખેંચી પાસે મૂકી આવ્યો છું. એજ કન્યાની પડોશમાં એક સુંદર સ્ત્રીનું શબ પડેલું હતું; એ તો મહેન્દ્રનાં સ્ત્રી-કન્યા નહિ હોય? મને તો એમજ ભાર્યું હતું.”

સત્યાનંદ:—“એજ મહેન્દ્રનાં સ્ત્રી-કન્યા.”

ભવાનંદ ચોંકી ઉઠ્યો. તે તરતજ સમજી ગયો કે, જે બાંધને તેણે ઔષધિના બળે સજીવન કરી હતી, તેજ મહેન્દ્રની સ્ત્રી કલ્યાણી. પરંતુ અત્યારે કોઈ વાતની ચોળાચોળ કરવી તેને જરૂરની જણાઇ નહિ.

જીવાનંદ:—“મહેન્દ્રની સ્ત્રી મરી શાથી ગઇ?”

સત્યાનંદ:—“ભગવાને તેને પ્રાણત્યાગ કરવાની સ્વપ્નમાં આજ્ઞા કરી હતી.”

ભવાનંદ:—“એ સ્વપ્નમાં કરેલી આજ્ઞાની નેમ શું સંતાનોનાં કાર્યનો ઉદ્ધાર કરવાની હતી?”

સત્યાનંદ:—“મહેન્દ્રને મોંઘે એમજ સાંભળ્યું હતું. અત્યારે સાયંકાળ થયો છે; હવે હું સંધ્યા વગેરે કર્મ આટોપી લઉં છું.”

ત્યારઆદ નવા સંતાનેને દીક્ષા આપવાની વિધિ કરીશું.”

ભવાનંદ:—“સંતાનેને ? કેમ, મહેન્દ્ર સિવાય ખીજે કાંઈ નવો શિષ્ય આપણા સંપ્રદાયમાં જોડાવાની ઇચ્છા ધરાવે છે કે ?”

સત્યાનંદ:—“હા, એક ખીજે નવો માણસ આવ્યો છે. મેં તેને અગાઉ કદી જોયો નથી. આજે પહેલવહેલોજ મારી પાસે આવ્યો છે. તે અત્યંત તરણ વયનો યુવક છે. હું તેના દેદાર અને વાતચીત કરવાની ઢાળ ઉપરથી ઘણો રાગ થયો છું. તે સો ટચનું સોનું નીવડશે એમ મને લાગે છે. એને સંતાનના ધર્મ સંબંધી સમજ પાડવાનો બોજો જીવાનંદના ઉપર નાંખ્યો છે. અને તે યોગ્ય જ થઈ પડશે; લોકોના મગજ ઉપર અસરકારક છાપ પાડવાની કળામાં જીવાનંદ ઘણો કુશળ છે. હું હવે જાઉં છું; તમને એક વાત ઉપર ઉપદેશ આપવાનો બાકી રહી જાય છે. તે એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળો.”

બન્ને જણા હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યા:—“આજ્ઞા ફરમાવો.”

સત્યાનંદ બોલ્યા:—“તમારા બે જણાને હાથે કદાચ કાંઈ અપરાધ થઈ જાય. અથવા મારા પાછા ફરતાં પહેલાં એવું કાંઈક અનુચિત આચરણ થઈ જાય, તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત અવશ્ય કરવું પડશે.”

એમ કહી સત્યાનંદ પોતાના સ્થાન પર ચાલ્યા ગયા. ભવાનંદ અને જીવાનંદ બન્ને જણા ચકિત થઈ એક ખીજની સામું તાકી રહ્યા.

ભવાનંદ બોલ્યો:—“આ તમારા ઉપર કહ્યું ?”

જીવાનંદ:—“એમજ જણાય છે. બહેનને ત્યાં મહેન્દ્રની કન્યાને હું મૂકવા ગયો હતો.”

ભવાનંદ:—“એમાં શું ખોટું કયું ? એ તો કાંઈ નિષિદ્ધાચરણ ન કહી શકાય. તમારી પત્નીની મુલાકાત પણ લઈ આવ્યા

છે ને ?”

જીવાનંદઃ—“મને લાગે છે કે ગુરુદેવના મનમાં એજ વાત હોવી જોઈએ.”

સન્ધ્યા કર્મ સમાપ્ત કર્યા બાદ, મહેન્દ્રને બોલાવીને સત્યાનંદે કહ્યુંઃ—“તારી કન્યા જીવે છે.”

મહેન્દ્રઃ—“ક્યાં મહારાજ ?”

સત્યાનંદઃ—“તું મને મહારાજ કેમ કહે છે વાર ?”

મહેન્દ્રઃ—“સઘળાજ કહે છે, તેથી. મહના અધિકારીઓને રાજ કહીનેજ સંબોધવામાં આવે છે. મારી કન્યા ક્યાં આગળ છે, મહારાજ ?”

સત્યાનંદઃ—“તે સાંભળતાં પહેલાં એક વાતનો ખરાખર ખુલાસો કર. સંતાનધર્મનો તું સ્વીકાર કરી શકીશ ?”

“મહેન્દ્રઃ—“મેં તેનો નિશ્ચયપૂર્વક સંકલ્પ કર્યો છે.”

સત્યાનંદઃ—“ત્યારે કન્યા ક્યાં છે, તે સાંભળવાની ખાએશ રાખીશ નહિ.”

મહેન્દ્રઃ—એમ કેમ મહારાજ ?”

સત્યાનંદઃ—“જે આ વ્રત ગ્રહણ કરે, તેનાથી સ્ત્રી પુત્ર, કન્યા, સગાં સંબંધી વગેરે કોઇનીજ સાથે સંબંધ રાખી શકાય નહિ. સ્ત્રી, પુત્ર કન્યા વગેરેનું મેં જોવાથી પણ પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે. જ્યાં સુધી તમારી ઈષ્ટસિદ્ધિ થાય નહિ, ત્યાં સુધી તમારાથી કન્યાનું મુખ જોઈ શકાશે નહિ. તેથી કરીને જો તમારો સંતાન ધર્મ સ્વીકારવાનો સ્થિર સંકલ્પજ હોય, તો કન્યાની બોળ કાઢીને તમારે શું કરવું છે ? તમારાથી બાંહેધર તેને મળી શકાવાનું છે ?”

મહેન્દ્રઃ—“આટલો બધો કડક નિયમ શા માટે, પ્રભુ ?”

સત્યાનંદઃ—“સંતાનનો ધર્મ કઠોર કર્તવ્ય પાલનનો છે. જે સર્વત્યાગી હોય તેના સિવાય બીજા કોઈ પણ એ કર્તવ્ય કર્મ બળ-

વવાને યોગ્ય નથી. માયારજીને વિષે જેતું ચિત્ત અંધાધ ગયું છે, તે દોરડાથી બાંધેલી ઘોડીની પેઠે કદી પણ સ્વર્ગે જઈ શકતો નથી.”

મહેન્દ્ર:—“મહારાજ! વાત બરાબર નહિ સમજાઈ. જે સ્ત્રી પુત્રનું મોં જુએ, તે શું કોઈ મહાન કાર્ય કરવાને અધિકારી નથી, એમ ?”

સત્યાનંદ:—“પુત્ર કલત્રનાં મોં જેવાથી આપણે દેવતાનું કામ ભૂલી જઈએ છીએ. સંતાન ધર્મનો નિયમ એવો છે કે જે દિવસે ખપ પડે, તે દિવસે સંતાને પોતાનો પ્રાણ સુદ્ધાં અર્પણ કરી દેવો. તમારી કન્યાનું મોં નજર આગળ રમ્યાં કરતું હશે, તો શું તેને મૂકીને તમારાથી મરી શકાશે ખરું ?”

મહેન્દ્ર:—“તો શું નહિ જેવાથી કન્યાને વિસારી શકાશે ખરી ?”

સત્યાનંદ:—“વિસારી શકતા ન હો, તો આ વ્રત લેશો નહિ.”

મહેન્દ્ર:—“સઘળાંજ સંતાનોએ શું આ પ્રમાણે ઐરાં છોકરાંને વીસરી જઈને વ્રત લીધું છે ? એમ હોય, તો સંતાનોની સંખ્યા ઘણીજ ઓછી હોવી જોઈએ.”

સત્યાનંદ:—“સંતાન બે પ્રકારના હોય છે; દીક્ષિત એટલે દીક્ષા પામેલા અને અદીક્ષિત અર્થાત્ દીક્ષા નહિ પામેલા. જેઓ અદીક્ષિત છે, તેઓ ક્યાં તો સંસારી છે કે ભીખારી છે. તેઓ ફક્ત યુદ્ધને સમયે આવીને હાજર થાય છે અને લૂંટનો ભાગઅગર બીજું ઈનામ લઈને ચાલ્યા જાય છે. જેઓ દીક્ષિત છે, તેઓ સર્વત્યાગી છે. તેઓજ સંપ્રદાયના કર્તા-નેતા-છે. હું તમને અદીક્ષિત સંતાન થવાની ભલામણ કરતો નથી. યુદ્ધને માટે તીરકામઠાં-વાળા, લાડીવાળા અનેક છે. દીક્ષા પામ્યા વગર સંપ્રદાયના કોઈ પણ મહાન કાર્યને માટે તમે અધિકારી થઈ શકશો નહિ.”

મહેન્દ્ર:—“દીક્ષા કય ? દીક્ષિત થવું પડે શા માટે ? મેં તો અત્યાર આગમ્ય મન્ત્ર લીધો છે.”

સત્યાનંદ:—“તે મંત્રનો ત્યાગ કરવો પડશે. મારી પાસેથી બીજી વાર મંત્ર લેવો પડશે.”

મહેન્દ્ર:—“મંત્રનો ત્યાગ શી રીતે કરી શકાશે ?”

સત્યાનંદ:—“હું તે પદ્ધતિ સમજાવી દઉં છું.”

મહેન્દ્ર:—“નવો મંત્ર શા માટે લેવો પડશે ?”

સત્યાનંદ:—“સંતાનો વૈષ્ણવ છે.”

મહેન્દ્ર:—“એ સમજાતું નથી. સંતાનો વૈષ્ણવ કેવી રીતે ? વૈષ્ણવોનો તો અહિંસા એજ પરમ ધર્મ છે.”

સત્યાનંદ:—“તે ચૈતન્ય દેવતા વૈષ્ણવ છે. નાસ્તિક બૌદ્ધ ધર્મનાં અનુકરણથી જે પ્રકૃત વૈષ્ણવોની ઉત્પત્તિ થઇ હતી, તેજ ચૈતન્યના સંપ્રદાયનું લક્ષણ છે. વૈષ્ણવ ધર્મનું યથાર્થ લક્ષણ દુષ્ટોનું દમન કરીને ધરિત્રીનો ઉદ્ધાર કરવાનું છે. એમ હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? વિષ્ણુ પોતેજ સંસારનું પાત્રન કરનારા છે. દશ વાર શરીર ધારણ કરીને, એમણે પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. કેશી, હિરણ્યકશિપુ, મધુકૈટભ, મૂર, નરક વગેરે દૈત્યોનો, રાવણાદિ રાક્ષસ સમુદાયનો, તેમજ કંસ, શિશુપાલ ઇત્યાદિ રાજાઓનો તેમણેજ યુદ્ધમાં સંહાર કર્યો હતો. એજ વિજેતા હોઇ, વિજય આપવાવાળા છે. પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરનારા છે, અને સંતાનોના ઇષ્ટ દેવતા છે. ચૈતન્ય દેવનો વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રકૃત વૈષ્ણવ ધર્મ નથી—એ તો માત્ર અર્ધોજ ધર્મ છે. ચૈતન્ય દેવનો વિષ્ણુ પ્રેમમય છે, પરંતુ ભગવાન કેવળ પ્રેમમય નથી—એ તો અનંત શક્તિમય છે. ચૈતન્ય દેવના વિષ્ણુ કેવળ પ્રેમમય છે—સંતાનના વિષ્ણુ શુદ્ધ શક્તિમય છે. આપણે બન્નેય વૈષ્ણવ છીએ—પરંતુ બન્નેય અર્ધા વૈષ્ણવ છીએ. હવે વાત સમજાઈ ?”

મહેન્દ્ર:—“ના, આ કેવી નવી નવી વાતો મારા સાંભળવામાં આવે છે ? કાંસિમજાનરમાં એક પાદરીની સાથે મારે મુલાકાત થઇ

હતી—તે પણ બધી આવીજ વાતો કરતો હતો—અર્થાત્ ઇશ્વર પ્રેમ-મય છે—તમે ઇસુના પર પ્રેમ કરો—આ પણ કાંઈક એવી જ વાત છે.”

સત્યાનંદ:—“અમારા ચૌદ પુરૂષો જે પ્રમાણે વાત સમજતા આવ્યા છે, તેજ પ્રકારે વાત મેં તમને સમજાવી છે. ઇશ્વર ત્રિગુણાત્મક છે, તે તમે સાંભળ્યું છે?”

મહેન્દ્ર:—“હા; સત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એજ ત્રણ ગુણને?”

સત્યાનંદ:—“અરાબર. એ ત્રણે ગુણની જૂદી જૂદી ઉપાસના છે. સત્વગુણમાંથી એનાં કર્ણા, કૌશલ્ય વગેરેની ઉત્પત્તિ થાય છે, એ ગુણની ઉપાસના ભક્તિ વડે કરવી. ચૈતન્યનો સંપ્રદાય તેજ કરી રહ્યો છે. રજોગુણમાંથી તેની શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે; એ ગુણની ઉપાસના યુદ્ધ વડે—દેવલોકોનો દ્વેષ કરનારાઓના વિનાશથી થાય છે. આપણે તેજ ઉપાસના કરીએ છીએ. અને તમે ગુણમાંથી ભગવાને ચતુર્ભુજ વગેરે સ્વરૂપવાળું અવતારી શરીર ઇચ્છાનુસાર ધારણ કર્યું છે. ચન્દન, પુષ્પ વગેરે અર્પણ કરીને એ ગુણનું પૂજન કરવામાં આવે છે—સર્વ સાધારણ તેમજ કરે છે. હવે સમજ પડી?”

મહેન્દ્ર:—“હા, સમજાયું. ત્યારે શું સંતાનોનો કેવળ ઉપાસક સંપ્રદાયજ છે, કેમ ?”

સત્યાનંદ:—“હા, એમજ છે. અમારે રાજ્ય જોઇતું નથી. મુસલમાનો, ભગવાનનો વિદ્વેષ કરનારા છે, એટલા માટેજ અમે તેમનો ખૂબ વિરોધ કરીએ છીએ.”

પ્રરકણ પ મું.

વાર્તાલાપ કરી રહ્યા બાદ, સત્યાનંદ મહેન્દ્રની સંગાથે તે દેવાલયના અંદરના ભાગમાં—જ્યાં પેલી અપૂર્વ શોભામય મોટી પ્રચંડ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ વિરાજી રહી હતી તેમાં દાખલ થયો. તે વખતે એ જગ્યાની શોભા ધણીજ રળિયામણી લાગતી હતી. સોના, રૂપા અને રત્નના મહેલા જાતજાતના દીવા ત્યાં ઝળહળી રહ્યા હતા. સુંદર સુવાસિત પુષ્પોના મોટા મોટા ઢગ મન્દિરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરીને સર્વત્ર સુગંધ પ્રસરાવી રહ્યા હતા. મન્દિરમાં બીજો એક મનુષ્ય બેઠો બેઠો હળવે હળવે “હરે મુરારે” શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી રહ્યો હતો. સત્યાનંદે મન્દિરમાં પ્રવેશ કરતાં વારને તેણે ઉભા થઇને પ્રણામ કર્યા. અલ્પચારી મહારાજે પ્રશ્ન કર્યો:—“તમે દીક્ષા લઈ શકશો ?”

તેણે જવાબ દીધો:—“મારા પર એટલી દયા કરો.” તે ઉપરથી એને તેમજ મહેન્દ્રને સંબોધીને સત્યાનંદે કહ્યું:—“તમે વિધિ-પૂર્વક ઉપવાસ, ર્નાન, સંયમ કર્યા છે ?”

જવાબ મળ્યો:—“હા, કર્યા છે.”

સત્યાનંદ:—“તમે આ ભગવાનની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરો. સંતાન ધર્મના નિયમ સઘળા પાળશો ?”

બંને:—“પાળીશું.”

સત્યાનંદઃ—“જેટલા દિવસ માતાનો ઉદ્ધાર ન થાય, તેટલા દિવસ ગૃહસ્થ ધર્મનો પરિત્યાગ કરશો ?”

અનેઃ—“કરીશું.”

સત્યાનંદઃ—“માતાપિતાનો ત્યાગ કરશો ?”

અનેઃ—“કરીશું.”

સત્યાનંદઃ—“ભાઈ જહેનનો પણ ?”

અનેઃ—“ત્યાગ કરીશું.”

સત્યાનંદઃ—“સ્ત્રી પુત્રાદિકનો સુદ્ધાં ?”

અનેઃ—“ત્યાગ કરીશું.”

સત્યાનંદઃ—“પોતીકાં સગાં સંબંધી ? દાસ દાસીઓ સુદ્ધાં ?”

અનેઃ—“એ બધાંયનો ત્યાગ કરીશું.”

સત્યાનંદઃ—“ધન-સંપત્તિ-વૈભવ ?”

અનેઃ—“એ બધુંય તજી દઈશું.”

સત્યાનંદઃ—“ ઇન્દ્રિયોના પર જય મેળવશો ? બૈરાં સાથે કદી એકાન્તમાં બેસશો નહિને ?”

અનેઃ—“ નહિ બેસીએ. ઇન્દ્રિયોને જીતીશું.”

સત્યાનંદઃ—આ ભગવાનની ભૂતિની આગળ પ્રતિજ્ઞા લ્યો કે અમારે માટે અથવા અમારા સગાં સંબંધીને ખાતર દ્રવ્યસંચય નહિ કરીએ. જે કાંઈ પણ મેળવીશું, તે વૈષ્ણવ મંદિરના ખજાનામાં અર્પણ કરીશું.”

અનેઃ—“અર્પણ કરીશું.”

સત્યાનંદઃ—“સનાતન ધર્મને કાળે સ્વયમ્ હાથમાં હથિયાર લઈને યુદ્ધ કરશો ?”

અનેઃ—“કરીશું.”

સત્યાનંદઃ—“યુદ્ધમાં પાછી પાતી કરશો નહિ ને ?”

અનેઃ—“ના.”

સત્યાનંદ:—“એ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય તો ?”

બંને:—“સળગતી ચિતામાં પ્રવેશ કરીને, અથવા વિષપાન કરીને પ્રાણત્યાગ કરીશું.”

સત્યાનંદ:—“ખીજ એક વાત હવે જાતિની છે. તમે કંઈ જાતિના છો ? મહેન્દ્ર કાયસ્થ છે. ખીજ સંતાનની કંઈ જાતિ છે ?”

ખીજ વ્યક્તિએ કહ્યું:—“હું બ્રાહ્મણ કુમાર છું.”

સત્યાનંદ:—“ઉત્તમ. તમે જાતિનો ત્યાગ કરી શકશો ? સંતાન માત્ર એકસરખી જાતિના ગણાય છે. આ મહાત્મતમાં બ્રાહ્મણ શ્દ્ર વગેરે ભેદદષ્ટિને સ્થાન નથી. તમે શું જવાબ દો છો ?”

બંને:—“અમે એ ભેદભાવ નહિ રાખીએ; અમે સઘળાજ એક ભારત માતાનાં સંતાન છીએ.”

સત્યાનંદ:—“ત્યારે તમને દીક્ષિત કરીશું. તમે જે જે પ્રતિજ્ઞા કરી, તેનો કદાપિ ભંગ કરશો નહિ. મુરારિ સ્વયમ્ તેના સાક્ષી છે. રાવણ, કંસ, હિરણ્યકશિપુ, જરાસન્ધ, શિશુપાલ વગેરેનાં વિનાશમાં જે કારણરૂપ છે, જે સર્વાન્તર્યામી, સર્વવિજ્યા, સર્વનિયન્તા છે, જે ઈન્દ્રના વજ્રને વિષે તેમજ ખીલાડીના નખમાં એક સરખી રીતે વાસ કરી રહ્યા છે, તે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરનારાનો વિનાશ કરીને તેને અનંત નરકમાં ગબડાવી પાડશે.”

બંને:—“તથાસ્તુ.”

સત્યાનંદ:—“તમે બંને ‘વન્દેમાતરમ્’ ગાઓ.”

બંનેએ તે એકાન્ત મંદિરમાં ભારત દેવીનું સ્તોત્ર ગાયું. ત્યાર પછી બ્રહ્મચારી મહારાજે એ બંનેને વિધિપૂર્વક દીક્ષા આપી.

પ્રકરણ ૬૪.

દીક્ષા આપવાનું કામ ખલાસ થયા પછી સત્યાનંદ મહેન્દ્રને તદ્દન એકાન્ત સ્થાનમાં લઈ ગયા. એક પોતપોતાના સ્થાન પર બેસી ગયા. સત્યાનંદ કહેવા લાગ્યો:—“જો વત્સ! આ મહાવ્રતની તેં જો દીક્ષા લીધી છે, તેના પ્રત્યે મારા ઉપાસ્ય ઇષ્ટ દેવે અનુકૂલ મત દર્શાવ્યો છે. તારી સહાય વડે ભારત માતાનું મહાન કાર્ય સધાશે. મારી આજ્ઞાને સાવધ રહી લક્ષમાં રાખજો. જીવાનંદ કે ભવાનંદની સાથે વનવન રખડીને યુદ્ધ કરવાનું હું તને કહેતો નથી. તું પદચિન્હ પાછો જા. તારા વતનમાં રહીને તારે સંન્યાસ ધર્મ પાળવો પડશે.”

મહેન્દ્રને તે સાંભળીને અચંખાભેર અસંતોષ ઉપજ્યો, પણ તે કશું બોલ્યો નહિ. બ્રહ્મચારી કહેવા લાગ્યા:—“આ સ્થાનમાં આપણને સલામતીભર્યો આશ્રય નથી; પ્રબળ સૈન્ય આવીને આપણા ઉપર ઔચિત્તો હુમલો કરે, તો આપણે ખોરાકની સામગ્રી લઈ બારણાં વાસીને દશ દિવસ નિર્વિધને રહી શકીએ એવું આપણી પાસે કિલ્લાનું સાધન નથી. તમારો રાજમહેલ છે, તમારું ગામ છે, ત્યાં તમારી સત્તા છે. મારી ઇચ્છા એ જગ્યાએ એક કિલ્લો બાંધવાની છે. ચોતરફ ફરતી ખાઘ અને વાડ પદચિન્હ ગામની આસપાસ બાંધી દઈ મજબૂત બાંધકામ કરી મોટા યુરજ ઉપર તોપો ગોઠ-

વાવી દઈશું એટલે ઉત્તમ કિલ્લો બની જશે. તમે ઘેર જમને રહેજો; બેહજર સંતાનો ત્યાં આગળ તમારી સેવામાં હાજર થશે. તેઓની મદદથી કિલ્લાનું એ સઘળું બાંધકામ તાકીદે તૈયાર થઈ જશે. તમે તે જગ્યાએ એક લોખંડનું મજબુત મકાન બંધાવી દેજો. તેમાં સંતાનોના ઉપયોગને સારૂ દ્રવ્યનો ખર્ચનો રહેશે. સોનાની ભરેલી બધી પેટીઓ તમારા ઉપર એક પછી એક મોકલતા રહીશું. તમે એ ધનની સહાયથી આ બધાંય કાર્યની યોજના કરી દેજો. અને હું હવે જૂદા જૂદા સ્થળોએથી કીસખી કારીગરો તમને મોકલી આપું છું. કારીગરો બધા આવી ગયા પછી તમે પદચિન્હમાં કારખાનું ખોલજો. એ કારખાનામાં તોપ, ગોળા, બન્દૂક વગેરે સર્વ લડાયક હથિયારો તૈયાર થશે. એટલા માટેજ હું તમને ઘેર જવા કહું છું.”

મહેન્દે તેમ કરવા કબુલ કર્યું.

પ્રકરણ ૭ અ

સત્યાનંદ મહારાજને પગે પડીને મહેન્દ્ર વિદાય થઇ ગયો; ત્યાર બાદ જે બીજા શિષ્યે દીક્ષા લીધી હતી, તેણે આવીને સત્યાનંદને પ્રણામ કર્યો. સત્યાનંદે તેને આશીર્વાદ આપી મૃગચર્મ ઉપર બેસવા ફરમાવ્યું. આડીઅવળી બીજી કેટલીક વાતો થયા પછી, સત્યાનંદે પૂછ્યું:—“કૃષ્ણને વિષે તમારી ગાઢ ભક્તિ છે કે નહિ?”

શિષ્ય બોલ્યો:—“તે હું શી રીતે કહું? હું જેને ભક્તિ સમજું છું, તે ઠગાઇ પણ ન હોવી જોઇએ, તેમજ આત્મવંચના પણ ન હોવી જોઇએ.”

સત્યાનંદ સંતોષ પામીને બોલ્યા:—“યોગ્ય વિવેચન કર્યું છે. તમે દિવસે દિવસે જેનાથી ભક્તિ વધારે પ્રગાઢ થાય, એવું એવું અનુદાન કરતા રહેજો. મારો આશીર્વાદ છે કે તમારો યત્ન સફળ નીવડે. કેમકે, ઉમ્મરમાં તમે ઘણા નાના છો. વત્સ! મારે તમને શું કહીને બોલાવવા, તે હજી સુધી મેં તમને પૂછ્યું નથી.”

નૂતન સંતાન બોલ્યો:—“આપને જેમ રૂચે તેમ; હું તો વૈષ્ણવનો દાસાનુદાસ છું.”

સત્યાનંદ:—“તમારી નવીન યુવાવસ્થા જોઇને તમને નવીનાનંદ કહેવાનું મન થાય છે—એટલા માટે એજ નામ તમે ધારણ કરજો. પરંતુ એક બીજી વાત તમને પૂછું છું. તમારું પહેલાંનું નામ શું

હતું ? કહેવાની હરકત હોય તો પણ બેઘડકે કહી દેજો. મારી આગળ જાહેર કર્યાથી બીજા કોઇને કાને નહિ જાય. સંતાન ધર્મનું રહસ્ય એવું છે કે, ન કહેવાય એવી જાની વાત હોય તે પણ ગુરને કહેવી જોઈએ. કહ્યાથી કશી હાનિ થતી નથી.”

શિષ્ય:—“મારું નામ શાન્તિરામ શર્મા.”

સત્યાનંદ:—“તારું નામ શાન્તિમણિ પાપિષ્ઠ હોવું જોઈએ.”

એમ કહી સત્યાનંદે તેની કાળી કચકડા જેવી દોઢ હાથ લાંબી દાઢી પોતાના ડાબા હાથ વતી જોરથી ઝાલીને એક આંચકો માર્યો. બનાવટી દાઢી તેજ ક્ષણે નીકળી પડી. સત્યાનંદે બોલી ઉઠ્યા:—“છટ્છટ્ બેટા! આ શું ? મારી સાથે પણ આવી ઠગાઈ ?—અને મને, મનેજ ઠગવો હોય, તો આટલી નાની વયમાં આવી મોટી દોઢ હાથ લાંબી દાઢી શા માટે ? દાઢી ટુંકી રાખી હત તો પણ શું ગળાનો મૃદુ અવાજ—અને આંખની દૃષ્ટિ એ બંને છુપાં રહેત ? એવો હું બોથડ ભોટ જેવોજ હત, તો આવું મહાન કાર્ય કેમ કરીને હાથ પર લઈ શકત ?”

શાન્તિ તે વખતે અંખવાણી પડી ગઈ. પોતાના બંને હાથ વતી આંખ ઢાંકી દબને, નીચું ધાલીને બેસી રહી. થોડીવાર પછી વૃદ્ધ મહારાજ પ્રત્યે વિલોલ કટાક્ષ ફેંકીને કહેવા લાગી:—“પ્રભુ ! એમાં ગુન્હો પણ મેં શો કર્યો છે ? સ્ત્રીના હાથમાં કદી બળ નથી હોતું, એમ ?”

સત્યાનંદ:—“ગાયત્રી ખરીમાં પાણી રહે છે તેટલુંજ.”

શાન્તિ:—“સન્તાનોનાં બાહુબળની આપે કદી પરીક્ષા કરી જોઈ છે ?”

સત્યાનંદ:—“કરી છે.”

એમ કહી સત્યાનંદે એક પ્રચંડ ધનુષ અને લોઢાના કેટલાક તાર લાવીને કહ્યું:—“આ ધનુષ્યને આ લોઢાના તારની દોરી બાંધ-

વાની છે. દોરીનું માપ બે હાથ જેટલું છે, દોરી બાંધતાં બાંધતાં ધનુષ હાથમાંથી છટકી જાય છે અને દોરી બાંધનારને ક્યાંના ક્યાં ગબડાવી પાડે છે. જે બરાબર ગુણ ચઢાવી શકે, તેજ બરો બળવાન સાબીત થાય છે.”

શાન્તિએ ધનુષ અને તીરની બરાબર પરીક્ષા કરીને કહ્યું:—
“બધાજ સંતાનો શું આ પરીક્ષામાં પસાર થયા છે ?”

સત્યાનંદ:—“ના, એ રીતે તેઓના બળની ફક્ત કસોટીજ કરી છે.”

શાન્તિ:—“એ પરીક્ષામાં કોઈજ નિષ્ફળ નીવડ્યું નથી ?”

સત્યાનંદ:—“ફક્ત ચારજ જણ.”

શાન્તિ:—“જાસા કરવાનું સાહસ કરી શકું કે એ ચાર તે કોણ કોણ ?”

સત્યાનંદ:—“નિષેધ કાંઈ નથી. એક તો હું.”

શાન્તિ:—“અને બીજા ?”

સત્યાનંદ:—“જીવાનંદ, ભવાનંદ, જ્ઞાનાનંદ.”

શાન્તિએ ધનુષ લીધું, તાર લીધા, ઝપાટામાં ધનુષને પણુજ ચઢાવી દીધી અને સત્યાનંદના પગ આગળ પાછું ધનુષ મૂકી દીધું.

સત્યાનંદ, વિસ્મયભર્યા ભયથી સડકજ થઇ ગયા. થોડીકવાર પછી બોલી ઉઠ્યા:—“આ હું શું જોઉં છું ? તું તે દેવી છે કે માનવી ?”

શાન્તિ હાથ જોડીને બોલી:—“હું સામાન્ય માનવી છું, પણ હું બ્રહ્મચારિણી છું.”

સત્યાનંદ:—“તે પણ કેમ હોઇ શકે ? તું બાળવિધવા છે ? બાળવિધવાઓમાં પણ આટલું બળ હોતું નથી, કેમકે તેઓ એકજ વાર જન્મે છે.”

શાન્તિ:—“હું સધવા છું.”

સત્યાનંદ:—“તારા સ્વામીની આજ્ઞા લીધી છે?”

શાન્તિ:—“લીધી છે; એમને ખાતર તો આવી છું.”

મેઘમાંથી નીકળી આવતા તડકાની પેઠે સ્મરણશક્તિ સત્યાનંદના ચિત્ત ઉપર પ્રકાશી રહી. તે બોલી ઉઠ્યા:—“હવે સ્મરણ થાય છે. જીવાનંદની સ્ત્રીનું નામ શાન્તિ હતું. તમે જીવાનંદનાંજ સહધર્મિણી કે?”

નવીનાનંદે એકાએક પોતાનું મોં જટા વતી ઢાંકી દીધું. સત્યાનંદ કહેવા લાગ્યા:—“અહીં પાપકર્મ કરવાને આવી છે કેમ?”

શાન્તિએ એકદમ માથા પરની જટાને એક બાજુએ ખસેડી નાંખીને કહ્યું:—“એમાં પાપકર્મ શેનું? પત્ની સ્વામીને અનુસરે તે કાંઈ પાપકર્મ કહેવાય પ્રભુ? સંતાનધર્મનું શાસ્ત્ર જો એને પાપ કર્મ કહેતું હોય, તો સંતાનધર્મજ અધર્મ છે. હું એમની પત્ની-સહધર્મિણી-છું; એ ધર્માચરણને વિષે પ્રવૃત્ત થયા છે; હું એમની સંગાથે ધર્માચરણ કરવાને આવી છું.”

શાન્તિની તેજસ્વી વાણી સાંભળીને તેમજ એની ઉંચી ગરદન, આવેશને લીધે ઉછળતી છાતી, ધ્રુજતા હોઠ તથા ઉજળી અને આંસુભરી આંખો જોઈને સત્યાનંદ ખુશ થયા, અને કહેવા લાગ્યા:—“તું સાધ્વી છે, પણ જોજો બેટા-પત્ની કેવળ ગૃહધર્મમાંજ સહધર્મિણી છે-વીરધર્મમાં રમણી કાંઈ વીસાતમાં નથી.”

શાન્તિ:—“કયો મહાવીર પત્ની વગર વીર થઈ શક્યો છે? સીતા નહિ હત, તો રામ કદી પણ વીર થઈ શક્યા હત કે? અર્જુને કેટલીવાર લગ્ન કર્યાં હતાં, તે ગણી જુઓ. ભીમનું બળ જોટલું અગાધ હતું તેટલીજ તેને પત્નીઓ હતી. વધારે દૃષ્ટાંત બીજાં કેટલાં આપું? આપ સરખાને વિશેષ કહેવાનું હોયજ નહિ.”

સત્યાનંદ:—“વાત સાચી છે, પરંતુ રણક્ષેત્રમાં કયો પુરુષ પોતાની પત્નીને સાથે લઈ જાય છે?”

શાન્તિ:—“અજીને જે વખતે અન્તરિક્ષમાંથી યાદવી સેના સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું, તે વખતે એનો રથ કોણ ચલાવતું હતું ? દ્રૌપદીને સાથે રાખી ન હોત, તો પાણ્ડવો શું કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં ઝુઝી શકત ? ”

સત્યાનંદ—“તે હશે. સામાન્ય મનુષ્યોનાં મન સ્ત્રીઓને વિષે આસક્ત થતાં સાધનામાં ખલેલ પડે છે અને કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. એટલા મારેજ સંતાનોનું વ્રત એવા પ્રકારનું છે કે કોઈ પણ સ્ત્રીની સાથે એકાન્ત સેવવો નહિ, તેમજ એક આસન ઉપર બેસવું નહિ. જીવનંદ મારો જમણો હાથ છે. શું તું મારો જમણો હાથ ભાંગી નાંખવાને સારૂ આવી છે ? ”

શાન્તિ:—“હું આપના જમણા હાથને વિષે બલ વધારવા ખાતર આવી છું. બ્રહ્મચારિણી છું, પ્રભુની પાસે પણ બ્રહ્મચારિણીજ રહીશ. હું કેવળ ધર્માચરણને કાળે આવી છું; સ્વામીને મળવા ખાતર નથી આવી. એમના વિરહથી હું કાંઈ વ્યાકુળ થતી નથી. મારા પતિએ જે ધર્મ સ્વીકાર્યો છે, તેમાં હું તેમની સહધર્મિણી હોવા છતાં ભાગીદાર કેમ નહિ થાઉં ? હું એજ હેતુથી આવી છું.”

સત્યાનંદ:—“બહુ સારું, થોડા દિવસ તારૂં પારખું જોઈશ.”

શાન્તિ:—“આનંદમઠમાં મારાથી રહી શકાશે કે ? ”

સત્યાનંદ:—“ નહિ તો આજે બીજે ક્યાં જવાની હતી ? ”

શાન્તિ:—“ ઠીક. બીજું કંઈ ? ”

સત્યાનંદ:—“ભવાની માતાની પેઠે તારા કપાળમાં પણ આગ ભભુકે છે! જોજે અમારા સંતાન સંપ્રદાયને બાળી ન નાંખતી હો ! ”

એમ કહી સત્યાનંદે શાન્તિને આશીર્વાદ આપીને ત્યાં આગળથી વિદાય કરી.

શાન્તિ મનમાં ને મનમાં ફફડવા લાગી:—“ઓય મારો વ્હાલો! બુદ્ધો જણાય છે ને તું તો ? મારા કપાળમાં આગ ભભુકે

છે, એમ ? હું કપાળબળા ! ના, તારી મા કપાળબળા !! ”

વસ્તુતઃ સત્યાનંદનો એવો અભિપ્રાય ન હતો—નેત્રમાં વિદ્યુત સમા ચમકારોને ઉદ્દેશીને તેણે એ મુજબ કહ્યું હતું, પરંતુ એ વાત કાંઈ એનાથી આવડી ધરડી ઉમ્મરે નાદાન યુવતિને કહી શકાય ?

પ્રકરણ ૮

તે રાત્રે શાન્તિને મઠમાં રહેવાની પરવાનગી મળી. એથી તે ઓરડો જોવા જવાને તૈયાર થઈ. ઘણાએ ખાલી પડી રહ્યા હતા. ગોવર્ધન નામે એક નોકર-હલકા દરબજીનો સંતાન—હતો, તે હાથમાં ફાનસ લઈને ઓરડા દેખાડવા આવ્યો. શાન્તિને કોઈ કરતાં કોઈ પણ ઓરડી પસંદ પડી નહિ. હતાશ થઈ ગોવર્ધન શાન્તિને સત્યાનંદ પાસે પાછી લઈ આવતો હતો. શાન્તિ કહેવા લાગી:— “ભાઈ સંતાન ! આ દિશામાં કેટલાક ઓરડા આવેલા છે, તે તો આપણે જોયાજ નહિ ! ”

ગોવર્ધન બોલ્યો:—“એ ઓરડીઓ છે ઘણી સારી, પરંતુ એ બધીયમાં લોકો રહે છે.”

શાન્તિ:—“કાણુ કાણુ રહે છે ?”

ગોવર્ધન:—“મોટા મોટા સેનાપતિઓ રહે છે.”

શાન્તિ:—“કયા મોટા મોટા સેનાપતિઓ ?”

ગોવર્ધન:—“ભવાનંદ, જીવાનંદ, ધીરાનંદ, જ્ઞાનાનંદ, આનંદ આનંદમય છે.

શાન્તિ:—ચાલો, એ ધરો એક વાર જોઈ આવીએ તો ખરાં.”

ગોવર્ધન પ્રથમ શાન્તિને ધીરાનંદને ઘેર લઈ ગયો. ધીરાનંદ મહાભારતનું દ્રોણ પર્વ વાંચતા હતા. અભિમન્યુ સપ્તરથીઓની સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો, તેમાં એનું મન ગરક થઈ ગયું હતું. શાન્તિ ત્યાંથી કાંઈ પણ બોલ્યા વગર ચાલી ગઈ.

ત્યાર બાદ શાન્તિ ભવાનંદના ઘરમાં દાખલ થઈ. ભવાનંદ તે વખતે ઊંચી નજરે એક ચહેરાનું ચિત્રને વિષે ચિન્તન કરી રહ્યા હતા. તે ચહેરો કોનો હશે. તેની શી ખબર! પરંતુ ચહેરો ઘણો કારમો, કામળુગારો હતો. શામળા સુવાસિત કેશ તે ચહેરાનાં કાન સુધી પ્રસરી રહેલા ભવાં ઉપર વિખરાઈ રહ્યા હતા. વચ્ચે ત્રિકોણાકારવાળું લલાટ મૃત્યુની કરાલ કાલછાયામાં ડૂબી રહ્યું હતું. મૃત્યુ અને મૃત્યુંજય જાણે તે સ્થળ પર દંડ યુદ્ધ ન કરી રહ્યા હોય, એવો ભાસ થતો હતો. આંખો મીંચાયલી, ભવાં સ્થિર, હોઠ ભૂરા રંગનાં, કપાળ પીળું ધમ્મક, નાક ઠંડુ ખરક સમું, છાતી ઊંચી થઈ રહી હતી. વાયુ વસ્ત્રને કંપાવી રહ્યો હતો.

વાદળામાં ઢંકાએલો ચન્દ્રમા જેમ ધીમે ધીમે સઘળા મેઘ પંક્તિને પ્રકાશિત કરીને, પોતાના સૌન્દર્યને વિકસાવે છે; પ્રભાતનો પ્રભાકર જેમ તરંગાકાર મેઘમાલાને ધીરે ધીરે સુવર્ણરંગી બનાવીને પોત પ્રકાશે છે અને દશે દિશાઓને અજવાળે છે, સ્થળ, જળ, કીટ, પતંગાદિને પ્રકાશાવે છે, તેજ પ્રમાણે તે શખના દેહને વિષે જીવનની શોભાનો સંચાર થઈ રહ્યો હતો. અહા કેવી તે શોભા!

જીવાનંદના મનમાં તેનાજ વિચારો ઘોળાયા કરતા હોવાથી, તે પણ કશુંયે બોલ્યો નહિ. કલ્યાણીના રૂપમાં તેનું હૃદય તલ્લીન થઇ ગયું હતું; શાન્તિના રૂપ તરફ તેણે નજર સરખી કરી નહિ.

શાન્તિ ત્યાં આગળથી ખીજે ઠેકાણે ગઈ. અને પૂછવા લાગી:—“આ કોનું ઘર?”

ગોવર્ધન બોલ્યો:—“જીવાનંદ ઠાકુરનું.”

શાન્તિ:—“તે વળી કોણ છે? ક્યાં છે? અહિં તો કોઇએ જણાવું નથી.”

ગોવર્ધન:—“કોઇ ઠેકાણે ગયા હશે, હમણાં આવશે,”

શાન્તિ:—“આ ઘર ખીજાં બધાં કરતાં સરસ છે.”

ગોવર્ધન:—“પણ આ ઘર તો કામમાં નહિ આવે.”

શાન્તિ:—“કેમ વાર?”

ગોવર્ધન:—“જીવાનંદ ઠાકુર અહિં રહે છે.”

શાન્તિ:—“તો આ ઘર માંહેનોજ એકાદ ભાગ પસંદ કરીએ.”

ગોવર્ધન:—“તે કેમ થઇ શકે? જે આ ઘરમાં રહે છે, તેજ એનો માલીક છે; તે જે કરે તેજ થાય.”

શાન્તિ:—“વાર ત્યારે, તમે તમારે જાઓ. મને કોઇ સ્થાન નહિ મળે, તો હું મારે જાડ નીચેજ પડી રહીશ.”

એમ કહી ગોવર્ધનને વિદાય કરીને શાન્તિએ તે ઘરની અંદર પ્રવેશ કર્યો. અંદરના ખંડમાં જઇને જીવાનંદને બેસવાનું મૃગચર્મ ત્યાં પડ્યું હતું તે પાથરી દીધું. દીવો વધારે સતેજ કર્યો અને જીવાનંદનું એકાદ પુસ્તક લઇને વાંચવા મંડી.

થોડીક વારમાં જીવાનંદ ત્યાં આગળ આવીને ઉભો. શાન્તિ મરદના પોશાકમાં હોવા છતાં, એને જોતાં વારજ તેણે ઓળખી કાઢી. તે બોલી ઉઠ્યો:—“આ કોણ? શાન્તિ?”

ધીરે ધીરે પુસ્તકનાં પાનાં ફેરવતાં ફેરવતાં શાન્તિએ જીવાનં-
દના પ્રત્યે દષ્ટિપાત કરીને કહ્યું:—“શાન્તિ કાણુ છે, મહાશય ?”

જીવાનંદ મ્હાત થઇ ગયો-આખરે કહેવા લાગ્યો:—“શાન્તિ
કાણુ છે મહાશય ? કેમ, તું કાણુ છે ત્યારે ? તું શાન્તિ નથી ?”

શાન્તિએ સ્વાખભેર કહ્યું:—“હું નવીનાનંદ ગોસ્વામી છું.”
એમ કહી તે પાછી પુસ્તક વાંચવા મંડી ગઈ.

જીવાનંદ ખડખડ હસી પડ્યો. તે બોલ્યો:—“આ કાંઈ નવો
રંગ ઝામે છે ! વાર ત્યારે, નવીનાનંદ અહિં કયા કાર્યાર્થે
આવ્યો છે ?”

શાન્તિ બોલી:—“શિષ્ટ સમાજમાં સમ્યક્તાની રીત એવી છે
કે, પ્રથમ સંભાષણના પ્રસંગે ‘આપ’ ‘મહાશય’ વગેરે શબ્દો વડેજ
સંબોધવામાં આવે. મેં પણ આપનું અસન્માન કર્યું નથી.
તેમ છતાં આપ ‘તું તું’ કરીને તોછેડાધથી કેમ મારી સાથે
વહે છો ?”

“જેવી આજ્ઞા” એમ કહી ગળા પરના વસ્ત્રનો છેડો ઠીકઠીક
કરી, જીવાનંદે બેઠે હાથ જોડીને કહ્યું:—“આ ક્ષણે સેવકની વિનય-
નત્ર પ્રાર્થના એટલીજ છે કે શા હેતુથી આપ મહાશયનું ભઠર-
પુરથી આ દીનના નિવાસસ્થાન તરફ શુભ આગમન થયું છે, તે
ફરમાવો.”

શાન્તિએ એકદમ ગંભીર થઇ જઇને કહ્યું:—“વ્યંગનું પણ
મને કાંઈ પ્રયોજન જણાતું નથી. ભઠરપુરની મને ખબર નથી.
સંતાન ધર્મનો સ્વીકાર કરવાને મારું આવડું થયું છે. મેં આજેજ
દીક્ષા લીધી છે.”

જીવાનંદ:—“આખરે સર્વ નાશ ! કેમ, ખરેખર કે ?”

શાન્તિ:—“સર્વનાશ શા માટે ? તમે પણ દીક્ષિતજ છો ને ?”

જીવાનંદ:—“તું તો આઈ માણસ છે.”

શાન્તિ:—“તેથી શું? એવી વાત વળી ક્યાંથી લઈ આવ્યા?”

જીવાનંદ:—“મને એવી ખાતરી હતી કે મારી વહુ નારી જાતિની છે.”

શાન્તિ:—“વહુ? વહુ વળી કેવી?”

જીવાનંદ:—“હતી એમ તો જાણું છું.”

શાન્તિ:—“તમને ખાતરી છે ને કે હું તમારી વહુ છું?”

જીવાનંદ ફરી પાછો હાથ જોડીને ગળા પર વસ્ત્રનો છેડો નાંખીને નમ્રતાથી બોલ્યો:—“જેવી આગા, હા મહાશય.”

શાન્તિ:—“આવી ઠંઠા મસ્કરીનીજ વાતો જો આપના મનમાં સ્પ્રુચો કરે, તો પછી આપનું કર્તવ્ય કેવુંક હોય શકે, બોલો જોઈએ!”

જીવાનંદ:—“આપનાં શરીરને ઢાંકી દેનારા પદાર્થોને સંજ્ઞા કબજે કરી લઇને અધરામૃતનું પાન કરવાનું.”

શાન્તિ:—“એ આપની દુષ્ટ બુદ્ધિ અગર તાડીખાના પ્રત્યેની અસાધારણ ભક્તિનોજ માત્ર પરિચય કરાવે છે. દીક્ષા લેતી વખતે સ્ત્રીની સાથે એક આસન ઉપર નહિ બેસવાની આપે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. આપને જો મારા પ્રત્યે કેવળ સ્ત્રી બુદ્ધિ હોવાનીજ ખાતરી હોય—તો આપે જૂદા આસન ઉપરજ બેસવું ઉચિત છે. મારી સાથે વાર્તાલાપ કરવો, એ પણ આપનું કર્તવ્ય નથી.”

એમ કહી શાન્તિએ ફરીથી પુસ્તકને વિષે ચિત્ત ચોંટાડ્યું. જીવાનંદે હારી થાકીને દૂર પથારી પાથરીને તેના ઉપર શયન કર્યું.

આનંદમઠ.

ખંડ ૩ જો.

પ્રથમ પરિચ્છેદ

ધશ્વરકૃપાથી ૭૬ નું સાલ પૂર્ણ થયું. બંગાળાની વસ્તીના રૂપીએ છ આના જેટલા ભાગને-કોણ જાણે કેટલાયે કરોડ મનુષ્યોને-યમલોકમાં મોકલ્યા પછી એ કમનસીબ વરસ પોતે કાળ-મુખમાં ઝડપાયું. ૭૭ ની સાલ બેડી. પ્રભુ પ્રસન્ન થયા હોય એમ લાગ્યું. વૃષ્ટિ સારી થઇ. ધરતી પર લીલોતરી પથરાઇ. ગયા વર્ષના કાળમુખા જડબામાંથી જેઓ બચ્યા હતા તેમને હવે પેટપૂર ખાવાનું મળવા લાગ્યું. ગયે વરસે, કેટલાંકો કડાકા કરીને અગર અડધે પેટે મંગળવાર કરીને માંદા પડ્યા હતા. પેટ ભરીને કોઇને ખાવા મળતું નહોતું. ઘણા માણસો તેથી મરણને શરણ થયા. પૃથ્વી ઉપર ખેતરો હતાં. પણ લોકો નહતા. ગામેગામ મકાનો ખાલી પડી જઈ તેમાં પશુઓ આરામ લેવા લાગ્યાં હતા.

ગામેગામ જમીન સવળી ઉકરડા જેવી થઇ ગઈ. ખેડૂતો કેંઈ રહ્યા નહતા. જમીનને ખેડે પણ કોણ ? બધેજ સફાવટ મેદાન થઈ ગયું હતું. દેશમાં જંગલો વધી ગયાં. જે જગ્યાએ હાલમાં

શામળી લીલોતરી વિરાજતી હતી, ન્યાં અંસખ્ય ગાય ભેંસો ચરતી હતી, જે સઘળો બગીચા જેવો પ્રદેશ યુવક યુવતીઓની આનંદભૂમિ સમો હતો, તે જગ્યાએ મનુષ્યનાં માંસને માટે તલસી રહેલા વાઘ આવીને હરણુ વગેરે ઉપર બેઘડક તરાપ મારી રહ્યા હતા. જે ઠેકાણે સુંદરીઓનાં ટોળેટોળાં અળતાથી રંગેલા પગ વડે નૂપુર ઝંકાર કરતાં કરતાં, સમોવડી સાહેલીઓ સંગાથે ઠંડા મશ્કરી કરતાં કલ્લોલ કરતાં જતાં હતાં, તે જગ્યાએ રીંછ પોતાનું રહેઠાણ બનાવીને પોતાનાં અચ્ચાંઓને ઉછેરવા લાગ્યા. જે જગ્યાએ સઘળાં ભુલકાંઓ નવીન વયમાં સાંજ વેળાએ મહિલકા કુસુમ સમાં ખીલી રહી હૃદયને બહેલાવનારું હાર્ય હસતાં, તે જગ્યાએ આજે જંગલી હાથીઓનાં ટોળેટોળાં મદોન્મત્ત થઈને વૃક્ષનાં ડાળાં પાંખડાં વિદારી નાંખવા લાગ્યાં. જે ઠેકાણે દુર્ગોત્સવ થતો હતો, તે જગ્યાએ આજે શિયાળોની ગુફાઓ બની રહી છે. છપ્પરખાટો ઉપર ધ્રુવડો પોઢી રહ્યાં છે, નાટ્યમન્દિરમાં દિવસના વખતે પણ ઝેરી સાપ દેડકાની શોધમાં દોડદોડ કરી રહ્યા છે. અંગાળામાં ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ ખાનારા માણસો નથી; વેચવાલાયક વસ્તુઓ નીપજે છે, પણ ખરીદનારા શોધ્યા જડતા નથી; ખેડૂતો ખેતી કરે છે, પણ ખેતર પાણી પામતા નથી.—જગીરદારોને મહેસુલ ભરી શકતા નથી. રાજાએ જગીરદારોની સઘળી જરજમીન કબજે કરી લીધાથી તેઓ ખીયારા અલ્લા એક બદામ થઈ ગયા ! પૃથ્વી ધાન્ય ઉત્પન્ન કરી રહી હતી, પરંતુ ધન કેમ ઠેકાણે પાકતું નહોતું. સઘળાનીજ ખાધ બેસી ગઈ હતી. જેને લાથ જે કાંઈ આવતું, તે તે સ્વાદા કરી જતું. ચોર હુંદારા બદમાશોનાં માથાં ઉંચાં થયાં; સાધુઓ ખીયારા લયભીત થઈ ઘરની અંદર ભરાઈ રહેવા લાગ્યા.

આજી તરફ સંતાન સંપ્રદાય હરહમેશ ચંદન પુષ્પ તુલસી વગેરેથી વિખળુના પાદપદ્મનું પૂજન કરતો; જેનાં ઘરમાં બન્દુક,

પિસ્તોલ જોવામાં આવતાં, તે તેઓ ખેંચી લાવતા. ભવાનંદે ચોખ્ખો ખુલાસો કરી દીધો હતો:—“ભાઈઓ ! એક તરફ એક ધરમાં મણિ માણિક મોતી હીરા વગેરે નજરે પડે, અને બીજી બાજુએ એકાદ ભાંગેલી તૂટેલી ખંદુક જોવામાં આવે, તો પેલા મણિ માણિક મોતી હીરા વગેરેને વેગળા કરીને ખંદુકજ તાણી લાવવી.”

ત્યારબાદ તેઓ ગામેગામ પોતાના દૂત મોકલવા લાગ્યા. એ દૂતો ગામમાં જઈ હિન્દુ નજરે પડતાં વારને તેને ઉપદેશ આપીને પૃછતા:—“ભાઈ ! વિષ્ણુ પૂજા કરશો ?” એમ કહી ૨૦-૨૫ માણસોનું ટોળું ભેગું કરીને મુસલમાનના ગામ પર હુમલો કરતા અને મુસલમાનોનાં મકાનો સળગાવી મૂકતા. મુસલમાનોને જાન માલની સલામતીને છેલ્લી સલામ કરી દેવી પડતી; સંતાનો તેમનું સર્વસ્વ લૂંટી લઈને નૂતન વિષ્ણુ ભક્તોને વહેંચી આપતા. લૂંટનો ભાગ મળતાં ગામના લોકો ખુશ ખુશ થઈ જતા. સંતાનો તેઓને વિષ્ણુ મંદિરમાં લઈ જઈને મૂર્તિની ચરણસ્પર્શ કરાવીને તેઓને સંતાન બનાવતા.

લોકોને લાગ્યું કે સંતાન થવામાં લાલ છે. ખાસ કરીને મુસલમાન રાજ્યના જુદામી અમલ અને અંધાધૂંધીથી રૈયત સવળીજ મુસલમાનો ઉપર નારાજ થઈ હતી. હિન્દુ ધર્મની શિથિલતા જોઈને ઘણાંય હિન્દુઓને હિન્દુત્વનું સંગઠન કરવાનો અત્યંત ઉત્સાહ હતો. એ કારણોને લઈને સંતાનોની સંખ્યામાં દિવસે દિવસે વધારો થવા લાગ્યો. દિવસના સો સો અને મહિને દહાડે હજારો સંતાનો આવીને ભવાનંદ જીવાનંદનાં ચરણમાં શિર ઝુકાવીને દેશ-ભરનાં મુસલમાનોની ખબર લઈ નાંખવાને ટોળેટોળાં નીકળી પડવા લાગ્યા. જ્યાં જ્યાં બાદશાહના અમલદારો જોવામાં આવતા, તેમને કબજે કરતા. મારપીટ કરતા અને કોઈ કોઈ વાર તો તેમનો જીવ

સુધ્ધાં લેતા. જે જે સ્થળોએ સરકારી નાણાં મળી આવતાં, તે લૂંટી ઘેર લઇ આવતા. જ્યાં મુસલમાનોનાં ગામ જણાતાં કે તરતજ તેમની હોળી કરતા.

આદશાહના મુઆય્યોએ તે ઉપરથી સંતાનોને સજ્જ કરવાને પુષ્કળ સૈન્ય મોકલવા માંડ્યું; પરંતુ હવે સંતાનો સંજ્ઞા ઝામી ગયા હતા. તેઓના ઝપાટા આગળ મુસલમાનોની ફેજનું વળતું નહિ. સંતાનો એ ફેજ ઉપર તૂટી પડીને તેમની રેવડી દાણાદાણુ કરી નાંખતા અને હરિ નામની ગર્જના કરતા. યવનોની ફેજ કદાચ સંતાનોની એકાદ ટુકડીને હંફાવતી તો કહીં કહીંથી તેઓની બીજી બીજી ટુકડીઓ એકાએક નીકળી આવીને યવનોના ઉપર છાપો ભારતી અને હરિ હરિના પોકાર કરીને તેઓનો કચ્ચરધાણુ કરી નાંખીને પાછી ચાલી જતી.

એ વખતે ભારતના અંગ્રેજ કુલના પ્રાતઃસૂર્યસમા વોરન હેસ્ટિંગ્સ હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ હતા. કલકત્તામાં આસપાસ ફરતો લોઢાનો કોટ ચણાવી દઇ, તેણે ધાયુર્નું હતું કે આ કોટ વડે હવે હું આખા ભારત દેશને સમુદ્ર સહિત બાંધી દર્શાવ. એક દિવસ જગદીશ્વર પરમાત્માએ સિંહાસન ઉપર બેસીને નિઃસંદેહ તેને “ તથાસ્તુ ” કહીને પુષ્ટિ આપી હતી. પરંતુ આજકાલ તો સંતાનોનાં ભયાનક હરિશ્વનિથી વોરન હેસ્ટિંગ્સ સુધ્ધાં થરથરી ઉઠતા.

શરૂઆતમાં વોરન હેસ્ટિંગ્સે ફેજદારી સૈન્યની સહાય વડે બળવો શમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ ફેજદારી સૈન્યની બહાદૂરી એવી ભારે હતી કે કોઈ વૃદ્ધ બાઇ માણસને મ્હોંડે પાણુ હરિ નામની ગર્જના સાંભળતાં વારને તે સૈન્ય ઉભી પૂંછડીએ નાસવા માંડતું.

તેથી આખરે લાચાર થઇ વોરન હેસ્ટિંગ્સે બળવાની શાન્તિને કાળે કેપ્ટન ટોમસ નામના એક ચાલાક સરદારની આગેવાની

હેઠળ કંપનીનું સૈન્ય મોકલી આપ્યું.

કેપ્ટન ટોમસે આવતાં વારને બળવો શાન્ત પાડવાને જોઇએ તેવો બંદોબસ્ત કરવા માંડ્યો. બાદશાહી ફોજે ચુંટી કાઢેલું જમીનદારનું સૈન્ય ભેગું કરીને, તેને કંપની સરકારનાં સુશિક્ષિત, શસ્ત્રાસ્ત્રથી સુસજ્જીત, અત્યંત પરાક્રમી દેશી વિદેશી સૈન્યની સાથે ભેળી દીધું. પછી તે ભેગા કરેલા સૈન્યને જૂદી જૂદી ટુકડીઓમાં વહેંચી દઇને દરેક ટુકડીને યોગ્ય રીતે દોરવવાને એકેકે સેનાપતિ નીમી દીધો. એવી દશ ટુકડીઓના દશે સેનાપતિઓને જૂદે જૂદે સ્થળે મોકલી આપી બળવાખોરો ઉપર હુમલો કરવા કહ્યું. કંપનીના સિપાઇઓ ગાંજે પુકીને, કેટલાક દારૂ પીને ખાંધે બન્દૂક ચઢાવી સંતાનોનો વધ કરવાને દોડવા લાગ્યા. પરંતુ સંતાનો એટલા તો અસંખ્ય અને અજોય હતા કે કેપ્ટન ટોમસનું લશ્કર તેમને હાથે ઘાસની માફક કપાઈ જવા લાગ્યું.

હરિહરિની ગર્જનાથી કેપ્ટન ટોમસના કાન ખૂદેર મારી ગયા.

પ્રકરણ ૨ જી.

તે વખતે કંપની સરકારની અનેક રેશમની કોડીઓ હતી. સિવગામમાં પણ એવી એક કોડી હતી. ઉનવર્થ સાહેબ તે કોડીના મેનેજર હતા. કોડીઓનાં રક્ષણની સારી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવતી. એથી ઉનવર્થ સાહેબે પણ પોતાના રક્ષણને માટે ઉત્તમ પ્રકારની સગવડ કરી હતી. પરંતુ તેમનાં સ્ત્રી કન્યા વગેરેને કલકત્તા મોકલવાનું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. સંતાનોનું સૈન્ય તેમને પોતાનેજ હેરાન કરી રહ્યું હતું.

એ પ્રદેશમાં તે વખતે કંપની સરકારના કેપ્ટન ટોમસ સાહેબે ફોજની બેચાર ટુકડીઓ સાથે પડાવ નાંખ્યો હતો. ત્યાં બીલ, કોળી, વાઘરી જેવી પહાડી જંગલી જતો સંતાનોનો ઉત્સાહ જોઈને ધાડ પાડવા લાગી હતી. તેમણે કેપ્ટન ટોમસના રસાલા ઉપર ઓચિંતો હુમલો કર્યો. કેપ્ટન ટોમસના લશ્કરને સારૂ ઘી, આટો, મુરઘી, ચોખા વગેરે ઉત્તમ ખોરાકનાં ગાડેગાડાં જતાં હતાં. આ જંગલી જતોનાં ટોળેટોળાં એ ખોરાકીનાં ભર્યાં ગાડાંની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યાં, પરંતુ કેપ્ટન ટોમસના સિપાઈઓની ખંદૂકમાંથી બેચાર ગોળાઓ છૂટતાં વાર તેઓ મુડી વાળીને નાસી ગયા. તેજ ક્ષણે કેપ્ટન બહાદુરે કલકત્તા રીપોર્ટ મોકલી આપ્યો કે, આજે ૧૫૧ સિપાઈઓની ફોજ લઈને ૧૪૦૦૦ બળવા-

ખોરોને હમોએ શીકરત આપી છે. બળવાખોરોના ૨૧૫૩ માણસ માર્યા ગયા છે, ૧૨૨૩ ધાયલ થયા છે, અને એક કેદ પકડાયો છે. છેક છેવટનું કથન માત્ર તે હતું. આથી કેપ્ટન ટોમસ પોતે જાણે બીજી બ્લેનહીમ કે રઝવાકની લડાઈમાં વિજય મેળવ્યો હોય તેવું મ્હોં રાખી ડનવર્થ સાહેબને સલાહ આપવા લાગ્યા કે, હવે બળવો શાન્ત થઈ ગયો છે, સ્ત્રી પુત્રાદિકને લઈને તમે નીરાંતે કલકત્તા આવો.

ડનવર્થ સાહેબે કહ્યું:—“તે બનવાનું જ છે, છતાં આપ હજી બીજા દશ દિવસ અહિં રોકાઈ જાઓ, દેશને હજી વધારે શાન્ત પડવા દો, ત્યાર બાદ સ્ત્રી પુત્રાદિકને લઈને જઈશું.” ડનવર્થ સાહેબને ઘેર મટન, મુરઘી વગેરે ફક્કડ ફક્કડ ખાવાતું, નાના પ્રકારનાં વનનાં પક્ષીઓ પણ તેના ટેબલને શોભાવી રહ્યાં હતાં. મૂછાળા બાણુની ચીટી એ તો જાણે બીજી દ્રૌપદી! ઝટ કરતા કેપ્ટન ટોમસ સાહેબ તે જગોએ કુચ્છ કરી ગયા.

આણી તરફ ભવાનંદ પોતાના મનમાં તે મનમાં જ મોતીના ચોક પૂરી રહ્યા છે. ક્યારે આ કેપ્ટન ટોમસ સાહેબ બહાદૂરનું માથું કાપીને, બીજાજ સોમવારે માતાને તેનું બલિદાન આપી દેવાય! અંગ્રેજો ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર કરવાને આવ્યા છે, તે વાતનું એ સંતાનોને તે સમયે ભાન * નહતું. ક્યાંથી હોઈ શકે? કેપ્ટન ટોમસ સાહેબને પોતાને તેમજ એમના સમકાલીન અંગ્રેજ સેનાનીઓને સુદ્ધાં તેનો ખ્યાલ સરખો નહોતો. કેવળ વિદ્યાતાના મનમાં તે વખતે એ વાત છૂપાઈ રહી હતી. ભવાનંદ વિચાર કરવા લાગ્યા:—આ અસુરના વંશનો એક દિવસ વિનાશ કરી નાંખીશું; એ બધાને એક સામટા ભેગા થવા દેવા, અને પછી તેમની ગફલતીનો લાભ લેવો. હમણાં આપણે અલગ રહેવું. એ વિચારથી સંતાનો બધાજ અલગ રહ્યા. કેપ્ટન ટોમસ સાહેબ નિષ્કંટક થઈ

* એ કે બંગાળીની બધીથે બોમ્બ અળવળ આ ચોપડી બહાર પડ્યા પછીજ જાગી હતી.

યથેષ્ટ વિહાર કરવા લાગ્યા.

સાહેબ બહાદૂરને શીકારનો ભારે શોખ હતો; વારંવાર સિવ-ગામની પાસેના જંગલમાં શીકાર કરવા ઉપડતા. એક દિવસ 'ડનવર્થ' સાહેબની સાથે કેટલાક ઘોડેસ્વાર શીકારીઓને લઇને કેપ્ટન ટોમસ સાહેબની સ્વારી શીકાર કરવાને નીકળી હતી. કહેવાતું કે ટોમસ સાહેબ વિરલ સાહસિક હોવા ઉપરાંત તે વખતના અંગ્રેજોમાં શરીરબળ અને પરાક્રમમાં અદ્વિતીય હતા. વાઘ, વર, રીંછ વગેરેથી તે ધાડું જંગલ ખીલામાંણું બની રહ્યું હતું. ઘણે દૂર આવ્યા બાદ શીકારીઓ વધારે આગળ જવાને આનાકાની કરવા લાગ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા:—“અંદર રસ્તો નથી, અમારાથી હવે વધારે દૂર જઈ શકાશે નહિ..” ડનવર્થ સાહેબને પણ તે વનમાં એક ભયાનક બાધનો ભેટો થઈ ગયો હતો, તેથી તે પણ વધારે આગે જવાને રાજી નહતા. તેઓ સઘળાજ પાછા ફરવા માંગતા હતા.

પણ ટોમસ સાહેબે કહ્યું:—“તમારે જવું હોય તો જાઓ; હું પાછો ફરતો નથી.” એમ કહી કેપ્ટને ઘોર અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો.

અહીં જોતાં તે અરણ્યમાં રસ્તોજ ન હતો. ઘોડો પણ તેની અંદર પેસી શકતો નહિ. પરંતુ સાહેબે ઘોડાને છૂટો મુકી દઈ, ખાંધ પર બંદુક ચઢાવી અરણ્યમાં એકલા પ્રવેશ કર્યો. અંદર ઘુસી જઈને આમ તેમ વાઘની શોધમાં ફાંફાં મારવા માંડ્યાં, પણ વાઘ તો જણાયો નહિ. ત્યારે શું નજરે પડ્યું? એક મોટા વૃક્ષ નીચે ખીલેલાં પુલોના વેલાઓને અટલીને આ કોણ ઉભું છે? એક નવીન સંન્યાસી, જેનાં રૂપથી આખું વન પ્રકાશી રહ્યું છે. ખીલેલાં પુલ જાણે એ સ્વર્ગીય દેહના સંસર્ગથી વધારે સુગંધયુક્ત થઈ ઉઠ્યાં છે. કેપ્ટન ટોમસ સાહેબ અજ્ઞયબ થયા, અજ્ઞયબી બાદ તેમને કોઈ ઉપજ્યો. કેપ્ટન સાહેબને દેશી ભાપાતું વિલક્ષણ જ્ઞાન હતું. તે બોલી ઉઠ્યા:—

“ટુમ કેન ?”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“હું સંન્યાસી.”

કેપ્ટન:—“ટુમ બળવાખોર.”

સંન્યાસી:—“તે શું ?”

કેપ્ટન:—“હું તમને ગોળી વતી ઠાર કરીશ.”

સંન્યાસી:—“મારો.”

કેપ્ટન મનમાં તર્કવિતર્ક કરતો હતો કે ગોળી મારવી કે નહિ. એવામાં તે નવીન સંન્યાસીએ ઓચિંતાં તેના ઉપર ધસી જઈને હાથ માંહેથી બંદુક ઝુટવી લીધી. સંન્યાસીએ શરીર પરની કંકની ઉતારી નાંખી. જોતજોતામાં માથા પરની જટા પણ કાઢી નાંખી, કેપ્ટન સાહેબ જુએ છે, તો એક અપૂર્વ સ્ત્રીમૂર્તિ સામે ખડી થઈ રહી છે. સુંદરી હસતાં હસતાં કહેવા લાગી:—“સાહેબ, હું બાઈ માણસ છું. કોઈ ને પણ કશી ઇજા કરતી નથી. તમને એક વાત પૂછવાની હિંમત કરું છું. હિન્દુ મુસલમાનોમાં માંહે-માંહે મારામારી થાય છે, તમે વચ્ચે શા માટે આવો છો ? તમારે ઘેર ચાલ્યા જાઓ પાછા.”

સાહેબ:—“તમે કાણ છો ?”

શાન્તિ:—“જુઓ છો ને ? સંન્યાસિની; જેમની સાથે લડાઈ કરવાને આવ્યા છો, તેઓમાંના એકાદની સ્ત્રી.”

સાહેબ:—“તમે હમારા ઘરે રહેશો ?”

શાન્તિ:—“શું ? તમારી ઉપપત્ની તરીકે ?”

સાહેબ:—“ ઇંગ્લીની પેઠે રહી શકશો, પન શાદી નહિ થશે.”

શાન્તિ:—“મારી એક જીજ્ઞાસા છે. હમારે ઘેર એક કુટુંબ ફટક વાંદરો હતો, તે તો અત્યારે મરણ પામ્યો છે; પાંજરું ખાલી પડી રહ્યું છે. કમ્મરે સાંકળ બાંધીશું; તમે તે પાંજરામાં રહી શકશો ? હમારા બગીચામાં બહુ સરસ મોટાં કેળાં થાય છે.”

સાહેબ:—“તમે ઘણાં હિંમતખાજ જણાઓ છો. તમારી બહાદુરીએ હમ ખૂશી થતા છે. તુમ હમારા ઘરે ચાલો. હમારા સ્વામી લડાઇમાં મરી જશે ત્યારે તમારો શું થશે?”

શાન્તિ:—“એમ હોય, તો મારે એક વાત કહેવાની છે; બે ચાર દિવસમાં લડાઈ તો થશેજ. જો તમે જીતશો, તો હું તમારી ઉપપત્ની થવાને બંધાઉં છું. અને જો હમારી જીત થાય, તો તમે આવીને હમારા પાંજરામાં વાંદર બનીને કેળાં ખાશો?”

સાહેબ:—“કેળાં-એ તો ખાવાની ઉત્તમ વસ્તુ છે. અત્યારે છે?”

શાન્તિ:—“લે તારી બંદુક લઈ લે. આવી જંગલી જાત સાથે વાત પણ કેળુ કરે?”

એટલું કહીને શાન્તિ બંદુક ફેંકી દધ હસતી હસતી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૩ જી.

શાન્તિ સાહેબનો ત્યાગ કરીને દરણી સમાં ઉતાવળાં પગલે વનમાં કેળુ જાણે ક્યાં ભરાઇ ગઈ. થોડીકવાર પછી સાહેબને કાને

અવાજ આપ્યો—સ્ત્રી કંઠેગીત ગવાઈ રહ્યું છે:—

“ રોકે કોણુ આ યૌવન જલતરંગ !
હરે મુરારે ! હરે મુરારે ! ”

સારંગીના મધુર સ્વરમાં પાણું વાગવા માંડ્યું:—

“ રોકે કોણુ આ યૌવન જલતરંગ !
હરે મુરારે ! હરે મુરારે ! ”

તેની સાથે પુરુષનો કંઠ ભળી જતાં ફરીથી ગવાવા લાગ્યું:—

“ રોકે કોણુ આ યૌવન જલતરંગ !
હરે મુરારે ! હરે મુરારે ! ”

ત્રણે અવાજ એક સરખા સાથે મળી જઈને વનની સમગ્રી લતાઓને કંપાવી નાંખવા લાગ્યા. શાન્તિ જુસ્સાભેર ગાવા લાગી:—

“ રોકે કોણુ આ યૌવન જલતરંગ !
હરે મુરારે ! હરે મુરારે !
જલમાં થાયે છે તોફાન,
નૂતન નૌકા તરશે સુખે,
ચકાની હાથ ધરે ચકાન.
હરે મુરારે ! હરે મુરારે ! ”

ભાંગી ગયા રેતીના પૂલ, પૂરાયા સહુ મનના કોડ;
ગંગા જળમાં જુવાળ આવે, રોકે કોણુ ! રોકે કોણુ !
હરે મુરારે ! હરે મુરારે ! ”

સારંગીમાં પાણું વાગી રહ્યું:—

“ ગંગા જળમાં જુવાળ આવે, રોકે કોણુ ! રોકે કોણુ ! ”

એક જગોએ ઘીચોધીય ઝાડીઓથી વન ઉભરાઇ જતું હતું. અંદર શું છે તે બહાર રહ્યાં રહ્યાં દેખાતું ન હતું. શાન્તિ તે વનમાં ધુસી ગઈ. તેમાં વચ્ચેવચ્ચ ઝાડનાં ડાળાં પાંખડાંથી ઢંકા-એલી એક નાનકડી ઝુપડી હતી. ડાળાં પાંખડાંનીજ તે બનાવેલી હતી, પાંદડાંથી છાઈ લીધી હતી. થાંભલા લાકડાના હતા અને મટોડીથી લોપી લીધી હતી. વેલાઓનું ઢાંકણ ખસેડીને શાન્તિ તેની અંદર દાખલ થઇ. તે જગ્યાએ જીવાનંદ બેઠાબેઠા સારંગી વગાડતા હતા.

શાન્તિને જોઇને જીવાનંદે જણાસા કરી:—“આટલે બધે દહાડે પણ હજી ગંગાના જળમાં જીવાળની છોળ ઉછળે છે ખરી કે?”

શાન્તિએ હસીને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો:—“નહેર ડૂબી નય, એટલે ગંગામાં જીવાળની છોળ ઉછળેસ્તો!” જીવાનંદે ઉદાસ થઇને કહેવા લાગ્યો:—“જો શાન્તિ ! મહારા વ્રતમાંથી હું એક દિવસ ચૂક્યોજ છું, અને તેથી આ પ્રાણનું બલિદાન તો મારે આપવાનુંજ છે. પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત હંમેશાં કરવુંજ પડે. આટલા દિવસ આગમય એ પ્રાયશ્ચિત્ત મેં કયું હત; કેવળ તારા આગ્રહને લીધેજ તેમ કયું નથી. પરંતુ હવે એકાદ બીપણ દારણુ યુદ્ધને ઝાઝો વિલંબ નથી. એ યુદ્ધના મેદાનમાંજ મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઇ જશે. આ પ્રાણ તજવાજ પડશે. મારા મરવાનો દિવસ—”

શાન્તિએ તેને વધારે બોલવા ન દેતાં અટકાવીને કહ્યું:—“હું તમારી ધર્મપત્ની-જીવન સહચરી-સહધર્મિણી-હોઇ, તમને ધર્મ-કાર્યમાં સહાય કરવાનો મારો ધર્મ છે. તમે અતિશય પવિત્ર ધર્મ સ્વીકાર્યો છે. એજ ધર્મમાં સહાય કરવા સાફ હું ધર તજીને આપની પાસે આવી છું. બન્ને જણા સાથે રહીને તેજ ધર્મ આચરીશું, એ હેતુથીજ હું આપની સાથે વનમાં નિવાસ કરી રહી છું. તમારા ધર્મમાં વૃદ્ધિ કરીશ. ધર્મપત્ની હોવા છતાં હું તમારા

ધર્મમાં વિદ્ય ક્રમ નાંખી શકું ? લગ્ન આ લોકનાં કાર્યો કરવા માટે છે, તેમજ પેલી દુનિયાનાં શ્રેયનાં સાધનો સંપાદન કરવા સાર છે. આ દુનિયાનાં સુખ ભોગવવાનો લગ્નનો જ એક ઉદ્દેશ હોય છે, તે ઉદ્દેશ સાધી શકે એવું આપણું લગ્ન નીવડ્યું નથી. આપણું લગ્ન કેવળ પરલોકનું શ્રેય સાધવા પૂરતું છે. મરણ બાદ આપણને ખમણું સુખ મળશે. પરંતુ પ્રાયશ્ચિત્તની વાત શામાટે કરો છો ? તમે એવું શું પાપ કર્યું છે ? સ્ત્રીઓની સાથે એક આસન ઉપર નહિ બેસવું એવી તમારી પ્રતિજ્ઞા છે. અને આપણે કાંઈ પણ દહાડો એક આસન પર બેઠા નથી ! પછી પ્રાયશ્ચિત્ત શાનું ? હાય પ્રભુ ! તમે મારા ગુરૂ છો. મારે શું તમને ધર્મ શીખવવાનો ? તમે વીર છો, મારે શું તમને વીર વ્રત શીખવવાનું ?”

જીવાનંદ અત્યંત પ્રસન્ન થઈ ગળગળા સાદે બોલ્યો:—“તે શીખવ્યું તો ખરું !”

શાન્તિ પ્રસન્ન ચિત્તે કહેવા લાગી:—“અને જુઓ ગોંસાઈ ! આ લોકની દૃષ્ટિએ પણ શું આપણું લગ્ન નિષ્ફળ નીવડ્યું છે ? તમે મને ચ્હાઓ છો, હું તમને ચ્હાઉં છું. એ ઉપરાંત ખીજું કયું વિશેષ ફળ જોઈએ ? બોલો, વન્દેમાતરમ્.”

ત્યાર પછી બંને જણાએ સાથે મળીને “વન્દેમાતરમ્” ગાયું.

પ્રકરણ ૪ થું

ભવાનંદ ગોસ્વામી એક વખત કલકત્તા જઈ ચઢ્યા. વિશાળ રાજભાગ તો દૃષ્ટને તેમણે એક અંધારી ગલીમાં પ્રવેશ કર્યો. ગલીની બન્ને બાજુએ ઉંચી ઉંચી હવેલીઓની હાર આવી રહી હતી; ખરે ખરે એકાદ વખતજ સૂર્યદેવ તે ગલીમાં ડોકીયું કરતા હશે. ત્યાર બાદ અધિકરનીજ સત્તા ત્યાં છવાઈ રહેતી.

ગલીની પાસે બે માળવાળા એક મકાનમાં ભવાનંદ ઠાકુર ધુસી ગયા. પરસાળ પાસેના એક ચોરડામાં ન્યાં એક આઘેડ વયની બાઈ રસોઈ કરતી હતી તે જગ્યાએ જઈને ભવાનંદ મહાપ્રભુએ દર્શન દીધાં. બાઈ લાંબી સોટા જેવી, મેસ ધુટેલા કાળા રંગની, ધુંટણ સુધીના સાદા સફેદ પોશાકમાં સજ્જ થયેલી, કપાળ પર પ્રભુની તમ મુદ્રાથી અંકિત થયેલી હતી, અને ચોટલાની જગ્યાએ ટુંકડા વાળ ગુંચળા આકારમાં શેભી રહ્યા હતા. તપેલી માંહેનો ભાત ખદખદ કરીને ઉકળી રહ્યો હતો; બાઈનાં લડીયાં પવનમાં ફૂકફૂ ઉડી રહ્યાં હતાં. ગુણુગુણુ અવાજે ડોસી કાંઈ ગુણુગુણી રહી હતી. તે દરમ્યાન ભવાનંદ મહાપ્રભુએ ત્યાં આગળ જઈને કહ્યું:—

“ધરડાં માજી, નમસ્કાર !”

ધરડાં માજીએ ભવાનંદને જોતાંવાર હાંફળાંફાંફળાં પહેરેલાં કપડાં ઠીકઠીક કરવા માંડ્યાં, માથા પરના વાળ સંકેરવાની ઇચ્છા

તો બહુએ હતી, પરંતુ સગવડ મળી નહિ, હાથ અજીઠા હતા. વચ્ચના છેડાથી માથું ઢાંકી દેવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તેમ થઇ શક્યું નહિ. માથાએ પાંચ હાથનું કપડું પહેર્યું હતું! પેટના ઉપર જેમ તેમ પથરાઈ રહેતાં તે ટચુકડું લુગડું ખતમ થઇ જતું હતું. તે ઉપરાંત કનાસ્તર જેવી છાતીની લાજ રાખવી પડતી હતી. ઠેઠમાં ઠેઠ છેવટે ગરદન સુધી પહોંચીને તે લુગડું વધારે આધે જવાની ના પાડતું હતું. શરમાતાં શરમાતાં માથાએ મહા પરાણે કાન સુધી ઓઢી લઈ ભવિષ્યમાં આઠ હાથ લાંબું કપડું પહેરવાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા મન સંગાથે કરીને કહ્યું:—“કેમ ગોંસાઈ મહારાજ! આવો, આવો! મારા જેવીને નમસ્કાર કેવા, ભાઈ?”

ભવાનંદ:—“તમે મોટાં ને, માથા?”

ગૌરી:—“મ્હોં સંભાળીને બોલો બોલવું હોય તો. તમે ગોંસાઈ મહારાજ-દેવતા જેવા કહેવાઓ. તે જેમ કરતા હો તેમ કર્યા કરો અને જીવતા રહો. ગમે તેમ, પણ હું તમારા કરતાં ઉમ્મરમાં મોટી હોં?”

ખરૂં જોતાં ભવાનંદના કરતાં ગૌરીદેવી પચ્ચીશ વર્ષે મોટાં હતાં, પણ ભવાનંદ કાચો નહતો. તેણે તરતજ રોકડો જવાબ પધરાવ્યો:—“એમ કેમ? મોટાં માથા કહું છું. નહિતર બરાબર દિસાવ કરીએ, તો તમે મારાં કરતાં છ વરસે નાનાં છો. કેમ ભૂલી જાઓ છો? હમને વૈષ્ણવોને કાંઈ કાચા ન સમજતા. મારો વિચાર તો એવો છે કે હમારા મઠના બ્રહ્મચારીની સાથે તમારૂં ધધરણું કરાવી દેવું! એ ચોકડું બેસાડવાના હેતુથી તો હું અહિં આવ્યો છું.”

ગૌરી:—“વાત શી કરો છો? મારા જેવી રાંડીરાંડને કાંઈ આવી વાત કરતું હશે કે?”

ભવાનંદ:—“ત્યારે ધધરણું કરશોને?”

ગૌરી:—“તે ભાઈ, જે જાણતા હો તે કરો. તમે રહ્યા પંડિત, અમે ઐરાં માણસ-અમારી બુદ્ધિ પાનીએ. તમે કહો છો, તેમ ક્યારે થશે?”

ભવાનંદ મહા કથવાટે હસવું રોકી રાખીને કહેવા લાગ્યો:—
“તે બ્રહ્મચારીની સાથે તમારો એક વાર ભેટો થયા બાદ બધું બને હા, પણ હવે પેલીને કેમ છે?”

ગૌરી દીક્ષગીર થઈ. મનમાં ફાળભરી શંકા ઘોળાઘોળ થવા લાગી—બ્રધરણીની વાત તો ઠકા મસ્કરીજ દેખું! મોટેથી બોલી:—
“છે વળી, જેમ છે તેમ ને તેમરતો.”

પછી ભવાનંદે તે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

ભવાનંદ:—કેમ કલ્યાણી! શરીરે કુશળ તો છોને?”

કલ્યાણી:—“એ પ્રશ્નને આપે વેગજોજ રાખવો નેહએ. મારા શરીરે કુશળ હોય કે ન હોય, તેમાં તમારે શું અને મારેયે શું?”

ભવાનંદ:—“વૃક્ષને જે વાવે છે, તે નિત્ય તેમાં જલ સીંચે છે. ઝાડ વધ્યાથીજ તેને સુખ થાય છે. તમારા મરી ગએલા દેહને વિષે મેં જીવનનું વાવેતર કયું હતું; હવે એ બરાબર પોષાય છે કે નહિ તેની જાણાસા મારે શામાટે ન કરવી?”

કલ્યાણી:—“વિષવૃક્ષનો શું કદી ક્ષય થાય છે?”

ભવાનંદ:—“જીવન એ શું વિષ છે?”

કલ્યાણી:—“નહિતર અમૃતને ઢોળી દધને, હું તેનો નાશ કરવાનું શું કરવા પસંદ કરત?”

ભવાનંદ:—“ઘણા દિવસથી એ જાણવાની ઇચ્છા હતી, પણ સાહસ કરીને પૂછી શકાયું નહિ. તમારું જીવન વિષમય કેણે કરી દીધું?”

કલ્યાણીએ મક્કમપણે જવાબ દીધો:—“મારું જીવન કાષ્ટએ

વિષમય કરી નાંખ્યું નથી. જીવનજ વિષમય છે; સધળાનું જીવન વિષમય છે.”

ભવાનંદ:—“ખરેખર કલ્યાણી ! મારું જીવન વિષમયજ છે.— તમે વ્યાકરણ પૂરું ભણ્યાં છો ?”

કલ્યાણી:—“ના.”

ભવાનંદ:—“કેમ ?”

કલ્યાણી:—“સારું લાગતું નથી.”

ભવાનંદ:—“વિદ્યા મેળવવાનો તમારો આગ્રહ મેં દીઠો હતો. હવે આવડી અગ્રહા કેમ ?”

કલ્યાણી:—“આપ સરખા પંડિતોજ ન્યારે મહા પાપી હોય છે, ત્યારે એનાં કરતાં તો ન ભણવું એજ જહેતર છે. મારા પતિના કાંઈ ખર્ચર અંતર, પ્રભુ ?”

ભવાનંદ:—“વારંવાર એ સમાચાર શા માટે પૂછો છો ? તમારી સમજમાં તો એ મરણ પામ્યા છે.”

કલ્યાણી:—“હું એમની દષ્ટિએ મરણ પામી છું. મારી દષ્ટિએ એ મરણ પામ્યા નથી.”

ભવાનંદ:—“તમારી સમજ મુજબ એ મર્યા જેવાજ નીવડશે, એટલા માટે તો તમે મરી ગયાં હતાં; તેમ છતાં વારંવાર એ વાત શા માટે કાઢો છો, કલ્યાણી ?”

કલ્યાણી:—“મરી જવાથી ઓછોજ કાંઈ દાંપત્ય સંબંધ મરી જાય છે ? એમને કેમ છે ?”

ભવાનંદ:—“સારું છે.”

કલ્યાણી:—“ક્યાં છે ? પદચિન્હમાંજ કે ?”

ભવાનંદ:—“ત્યાંજ છે.”

કલ્યાણી:—“શું ધંધો કરે છે ?”

ભવાનંદ:—“કાંઈક કરે છે વળી; કિલ્લા બનાવે છે, હથિયાર

બનાવે છે. એમનાંજ બનાવેલાં હથિયાર વડે હજારો સંતાનો સજ્જ થાય છે. એમનાંજ કલ્યાણ-પુણ્ય પ્રતાપે-અમારે લોકોને હવે તોપ, ગોળા, બંદૂક, ગોળી વગેરેનો તોટો નથી. સધળા સંતાનોમાં એજ શ્રેષ્ઠ છે. અમારા ઉપર એમણે ધણોજ ઉપકાર કર્યો છે. અમારા એ જમણા હાથ છે.”

કલ્યાણી:—“મેં પ્રાણત્યાગ ન કર્યો હોત, તો શું આટલું થઈ શકત ? જે એશઆરામમાં આજોટે છે, તે શું આ ભવસાગરને તરી શકે છે ? જેના પગમાં લોખંડની બેડી છે, તે શું દોડી શકે છે ? આમ કેમ ? સંન્યાસી ! તમારું જીવન આવું દુષ્ટ કેમ ?”

ભવાનંદ:—“સ્ત્રી સહધર્મિણી હોઈ, ધર્મમાં સદાયરૂપ છે.”

કલ્યાણી:—“તે સામાન્ય ધર્મમાં; ધર્મના ઉચ્ચતર સ્વરૂપમાં તો સ્ત્રી કંટકરૂપ છે. વિપરૂપી કંટક વડેજ મેં એમના અધર્મ કંટકને અળગું કર્યું હતું. મારી કન્યા કેમ છે, તેના કાંઈ સમાચાર જાણ્યામાં છે ?”

ભવાનંદ:—“ધણા દિવસથી સમાચાર મળ્યા નથી. જીવાનંદ ધણા દિવસ થયા એ તરફ ગયા નથી.”

કલ્યાણી:—“એ સમાચાર શું મને ન લાવી આપી શકે ? પતિનો તો મારે ત્યાગ કરવો પડે છે, જીવતી રહી તો હવે મારે કન્યાને શામાટે તજવી જોઈએ ! હવે તો સુક્રમારીનો ભેટો થાય, તો આ જીવન કાંઈક અંશે સુખી થવાનો સંભવ રહે. પરંતુ મારે ખાતર તમે આટલું કરશો ખરા ?”

ભવાનંદ:—“કરીશ, કલ્યાણિ ! તમારી કન્યાને લાવી આપું, પછી શું ?”

કલ્યાણી:—“પછી શું, ઠાકુર મદાશય ?”

ભવાનંદ:—“સ્વામી ?”

કલ્યાણી:—“સ્વામીનો તો મેં ઇચ્છાપૂર્વક ત્યાગ કર્યો છે.”

ભવાનંદઃ—“એનું વ્રત કદાચ સંપૂર્ણ થાય તો ?”

કલ્યાણીઃ—“તો તો એમનીજ ચર્ચા; હું જે જીવતી રહી છું, તે કાંઈ એ જાણે છે ?”

ભવાનંદઃ—“ના.”

કલ્યાણીઃ—“આપની સાથે એમને મુલાકાત થઈ હતી ?”

ભવાનંદઃ—“હા, થઈ હતી.”

કલ્યાણીઃ—“મારી કાંધ વાત કહી હતી ?”

ભવાનંદઃ—“ના. જે સ્ત્રી મરી ગઈ છે, તેની સાથે સ્વામીને સંબંધ શો હોઈ શકે ? તમે ફરીથી લગ્ન કરી શકો છો, તમારો પુનર્જન્મ થયો છે.”

કલ્યાણીઃ—“મારી કન્યા લાવી આપો.”

ભવાનંદઃ—“લાવી આપીશ, તમે ફરી લગ્ન કરશો ?”

કલ્યાણીઃ—“તમારી સાથે ?”

ભવાનંદઃ—“હારતો.”

કલ્યાણીઃ—“પછી તમારો સંતાન ધર્મ ક્યાં રહેશે ?”

ભવાનંદઃ—“પાતાળમાં.”

કલ્યાણીઃ—“પરલોક ?”

ભવાનંદઃ—“પાતાળમાં.”

કલ્યાણીઃ—“આ મહાવ્રત ?”

ભવાનંદઃ—“પાતાળમાં.”

કલ્યાણીઃ—“શાને ખાતર બધુંય પાતાળમાં ડૂબાડશો ?”

ભવાનંદઃ—“તમારે ખાતર. જીઓ મનુષ્ય હોય, ઋષિ હોય, સિદ્ધ હોય, કે દેવતા હોય, પરંતુ ચિત્ત અવશ છે. સંતાન ધર્મ મ્હારે પ્રાણ છે, પરંતુ તમે મારાં પ્રાણ કરતાંયે અધિક છો. જે દિવસ મેં તમને પ્રાણદાન દીધું, તે દિવસથીજ હું વેચાઈ ગયો છું. તમારા જેવી અપ્સરા જો મ્હારી નજરે પડી હત, તો કદી મેં

સંતાન ધર્મને સ્વીકાર્યોજ ન હોત. એ ધર્મની આગમાં દિલ બળાને ખાખ થઈ જાય છે. દાહ ઉઠે છે, કલ્યાણી ! તું શું મારી થઈ શકશે ? ”

કલ્યાણી:—“તમારાજ મ્હોંડેથી સાંભળ્યું છે કે, સંતાન ધર્મનો એક એવો ખાસ નિયમ છે કે જે ઇન્દ્રિયોને વશ થાય છે, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત મૃત્યુ છે. એ વાત શું સાચી છે ? ”

ભવાનંદ:—“વાત સાચી છે.”

કલ્યાણી:—“ત્યારે તમારું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ મૃત્યુજ છે.”

ભવાનંદ:—“મારું પ્રાયશ્ચિત્ત મૃત્યુજ છે.”

કલ્યાણી:—“હું તમારી મનકામના સિદ્ધ કરું, તો તમે મરશો ? ”

ભવાનંદ:—“નહી મરીશ.”

કલ્યાણી:—“અને નહિ કરું તો ? ”

ભવાનંદ:—“તો પણ મૃત્યુ એજ મારું પ્રાયશ્ચિત્ત છે; કેમકે, મ્હારું મન ઇન્દ્રિયને વશ થયું છે.”

કલ્યાણી:—“તો હું તમારી મનકામના સિદ્ધ કરીશ નહિ; તમે ક્યારે મરશો ? ”

ભવાનંદ:—“આવતી લડાઈમાં.”

કલ્યાણી:—“ ત્યારે વિદાય થાઓ અહિંથી. મારી કન્યાને મોકલી આપશો કે ? ”

ભવાનંદ આંસુભરી આંખે બેઠી ઉઠ્યો:—“મોકલી આપીશ. મ્હારા મરણ પછી મને મનમાં રાખશો ખરાં કે ? ”

કલ્યાણીએ કહ્યું:—“રાખીશ. વ્રતથી બ્રષ્ટ થએલા અધર્મી તરીકે મનમાં રાખીશ.”

ભવાનંદ વિદાય થઈ ગયો. કલ્યાણી પુસ્તક વાંચવા મંડી ગઈ.

પ્રકરણ ૫ મું.

ભવાનંદ વિચાર વમળમાં ગોથાં ખાતો ખાતો મઠ તરફ જઈ રહ્યો હતો. જતાં જતાં રાત પડી ગઈ. રસ્તા ઉપર તે એકલોજ હતો. વનમાં પણ તેણે એકલાંજ પ્રવેશ કર્યો. જરાક આગળ જુએ છે તો એક વ્યક્તિ તેની આગળ ચાલે છે.

ભવાનંદે જૂમ પાડી:—“કાણુ છે રે !”

આગળ ચાલનાર માણસ બોલ્યો:—“વટેમાગુ.”

ભવાનંદ:—“વન્દે.....”

આગળ ચાલનારે કહ્યું:—“માતરમ્.”

ભવાનંદ:—“હું ભવાનંદ ગોસ્વામી.”

આગળ ચાલનાર:—“હું ધીરાનંદ.”

ભવાનંદ:—“ધીરાનંદ ક્યાં ગયા હતા ?”

ધીરાનંદ:—“તમારીજ શોધમાં.”

ભવાનંદ:—“કેમ ?”

ધીરાનંદ:—“એક વાત કહેવાની છે.”

ભવાનંદ:—“શી વાત ?”

ધીરાનંદ:—“એકાન્તમાંજ કહેવાય.”

ભવાનંદ:—“અહિંજ બોલોને, આ પણ નિર્જન સ્થાન છે.”

ધીરાનંદ:—“તમે શહેરમાં ગયા હતા ?”

ભવાનંદ: —“હા.”

ધીરાનંદ: —“ગૌરીદેવીને ઘેર ?”,

ભવાનંદ: —“હા. તમે પણ શહેરમાં ગયા હતાને ?”

ધીરાનંદ: —“તે જગ્યાએ એક ઘણીજ સુંદર યુવતિ રહે છે?”

ભવાનંદ કાંઈકે ગભરાટભેર અન્યથા થયો. તે ખોલી ઉઠ્યો:—

“આ બધી શેની વાત છે ?”

ધીરાનંદ: —“તમે તેની મુલાકાત લીધી હતી ? તમને તે સ્ત્રીના પ્રત્યે ઘણું ખેંચાણુ છે, ખરે ?”

ભવાનંદ:—(કાંઈકે વિચાર કરીને) “ધીરાનંદ, આ બધી તપાસ કોણે કરી ? જુઓની ધીરાનંદ, તમે જે કહો છો, તે બધું સાચું છે. તમારા સિવાય ખીજ કોઈ આ વાત જાણે કે ?”

ધીરાનંદ:—“ખીજ કોઈ નહિ.”

ભવાનંદ:—“ત્યારે તમારો વધ કરીને હું આ કલંકમાંથી મુક્ત થઈ શકું.”

ધીરાનંદ:—“થઈ શકે.”

ભવાનંદ:—“આવો, ત્યારે આ નિર્જન સ્થાનમાં આપણે બંને જણા યુદ્ધ કરીએ. ક્યાં તો તમારો વધ કરીને હું નિષ્કંટક થાઉં છું, નહિતર તમે મારો વધ કરીને મારી સઘળી જ્વાળા શાન્ત કરી દેજો. હથિયાર છે કે ?”

ધીરાનંદ:—“હા, છે. ખાલી હાથે તમારી આગળ આવી વાત કોણુ કરી શકે ? તમારો મત જો યુદ્ધ કરવાનોજ હશે, તો અવશ્ય આપણે તેમ કરીશું. સંતાનોએ માંહોમાંહે લડી મરવાની મનાઈ છે, પરંતુ આત્મરક્ષાને ખાતર યુદ્ધ કરવાની મનાઈ નથી. છતાં જે કહી દેવાને ખાતર હું તમને ખોળી રહ્યો હતો, તે બધુંજ સાંભળી લો ત્યાર બાદ યુદ્ધ કરવું કે નહિ તે નક્કી થઈ શકશે.”

ભવાનંદ:—“હરકત શી છે ?—ખોલોને.”

ભવાનંદે તરવાર મ્યાનમાંથી બહાર કાઢીને ધીરાનંદના ખભા પર મૂકી. ધીરાનંદ સ્થિર ઉભો.

ધીરાનંદ:—“હું એમ કહેતો હતો કે—તમે કલ્યાણીને પરણો.”

ભવાનંદ:—“એના પતિ હયાત છે તે ?”

ધીરાનંદ:—“વૈષ્ણવોમાં તો એવાં લગ્ન થાય છે !”

ભવાનંદ:—“તે હલકા વેરાગીઓમાં—સંતાનોમાં નહિ. સંતાનો તો પરણતાજ નથી.”

ધીરાનંદ:—“સંતાન ધર્મને તિલાંજલિ ક્યાં નથી અપાતી ?—તમારો જીવ જવા વારો આવ્યો છે. અરરર ! આ શું ? મારી ખાંધ કાપી નાંખી !”

ખરેખર ધીરાનંદની ખાંધમાંથી આ વેળા લોહી વહેતું હતું.

ભવાનંદ:—“તમે શા હેતુથી મ્હને આવી અધર્મમય સલાહ આપવા આવ્યા છો ! અવશ્ય, તમારો કાંઈક સ્વાર્થ હોવો જોઈએ.”

ધીરાનંદ:—“તે પણ કહેવા માંગું છું—તરવાર મારશો નહિ—કહું છું. આ સંતાન ધર્મની લોથમાં મ્હારાં હાજીં ગગડી ગયાં છે. હવે એને નવ ગજના નમસ્કાર કરી દઈ, સ્ત્રી પુત્રનાં મ્હોં જોવાને મારા જીવમાં ઉથલપાથલ થઈ રહી છે. હું આ સંતાન ધર્મને રામરામ કરી દઈશ. પણ લાંબે ટાંટીયે મને કોઈ ઘરમાં સુખે સૂવા દે તેમ નથી. બળવાખોર ! તરીકે બધાજ મને ઓળખી ગયા છે. ઘેર જમને એસીશ, તો રાત્રીના અમલદારો મ્હારું માથું કાપી નાંખશે; નહિતર સંતાનો વિશ્વાસઘાતી કહીને મ્હારો ટાઢા લોહીમાં વધ કરશે. એટલા માટેજ તમને મારી સાથે બેળવવા માંગું છું—એકથી બલા બે.”

ભવાનંદ:—“કેમ, મને શું કરવા ?”

ધીરાનંદ:—“એ તો સરળ વાત છે. આ સંતાનો તમારે તાબે છે, સત્યાનંદ અત્યારે અહિં નથી. તમેજ સઘળાના સરદાર

છો. તમે એ સેના લઇને યુદ્ધ કરજો, તમારો જય થશે, તેની મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે. યુદ્ધમાં વિજયવંત થયા બાદ તમે તમારાં પોતાનાં નામે રાજ્ય સ્થાપજો, સેના તો બધી તમારેજ તાબે છે. તમે થાઓ રાજા, અને કલ્યાણી થાય રાણી. હું તમારો અનુચર થઇને મારાં સ્ત્રી પુત્ર વગેરેનાં મેં જોઈ આનંદભેર મારા દિવસ ગુળડું અને તમને આશિષ આપું. સંતાન ધર્મને ડૂબાડી દેા સાતમે પાતાજે.”

ભવાનંદે હળવે રહીને ધીરાનંદના ખભા ઉપરથી તરવાર ઉતારી લીધી; અને કહેવા લાગ્યો:—“ધીરાનંદ ! યુદ્ધ કરો; તમારો વધ કરવો છે મારે. હું ઇન્દ્રિય પરવશ થતો હઇશ, પરંતુ વિશ્વાસ-ધાતી નથી. તમે મને વિશ્વાસધાતી થવાની સલાહ આપવા આવ્યા છો, કારણકે તમે જાતેજ વિશ્વાસધાતી છો. તમારો વધ કર્યાથી મને શ્રદ્ધાહત્યા નહિ લાગે. હું તમને તો મારીજ નાંખીશ.”

એ શબ્દો પૂરા બોલાઇ રહેતા પહેલાંજ ધીરાનંદ ઉંચે શ્વાસે મુડી વાળીને નાસી ગયો. ભવાનંદ તેની પાછળ પડ્યા નહિ. ભવાનંદે ક્યાં સુધી વિચારગ્રસ્ત થઇ રહ્યા. જ્યારે શુદ્ધિમાં આવ્યા ત્યારે આંખે અંધારાં આવી ગયાં હોય, તેમ એને લાગ્યું.

પ્રકરણ ૧ કું

જેમ તેમ ઉડી લવાનંદે વિશાળ વનમાં પ્રવેશ કર્યો. એ જંગલમાં એક જગોએ એક જૂની હવેલીનું ખંડિયેર હતું. ભાંગેલાં ઈંટ મટોડાં પર છોડ વેલા ઝાડવાં વગેરે ખુબ ધીચોધીચ ઉગી નીકળ્યાં હતાં. તે ઠેકાણે અસંખ્ય સાપ દોડાદોડ કરતાં. ખંડિયેરના આગલા ભાગની વચ્ચે કેટલોક ભાગ અણીશુદ્ધ અને સાફ હતો. લવાનંદ ત્યાં જઇને ગોઠવાયા. પલાંઠો મારીને બેઠા. શીકર કાઠમાં ઘુસી ગયા. વિચારસાગરની છોળ ઉછળવા લાગી !

રાત્રિ ધોર અધારી હતી. તેમાં વળી તે અરણ્ય ધણું વિશાળ, નિર્જન તેમજ અતિશય ધાડું હોવાથી વૃક્ષ લતાઓની જાણે દિવાલ બની રહી હતી. જંગલનાં પશુઓથી પણ આવજ થઇ શકે તેમ નહોતું. આથી તે જંગલ વિશાળ, જનશૂન્ય, અધકારમય, દુર્ભેદ અને નીરવ ભાસતું હતું. અવાજમાં ફક્ત વાદનો ધુરધુરાટ અથવા બીજાં પશુઓના ભૂખ, ભય, અગર કૂદાકૂદના બીહામણા શબ્દ સંભળાતા હતા. કદાચ કોઈ મોટાં પક્ષીની પાંખોનો ફડફડાટ, કોઈ કોઈ વાર મારનાર અને માર ખાનાર, રેંસી નાંખનાર અને રેંસાઈ જનાર પશુઓની ધમાચકડીનો અવાજ સંભળાતો હતો.

તે ધોર અધકારમાં લવાનંદ એકલા હવેલીના ખંડિયેરમાં બેસી રહ્યા હતા. તેની દષ્ટિએ જાણે પૃથ્વીજ નથી, અથવા છે તો કેવળ ઉપા-

દ્વાનમથી બની રહી છે. એ વખતે ભવાનંદ કપાળે હાથ મૂકી ચિન્તામાં ડૂબી ગયા હતા. એવામાં ધ્રુવડે માથા પર ગંભીર શબ્દ કર્યો.

ભવાનંદ આકળો ગાભરો થઇને બોલી ઉઠ્યો:—“આ હું શું સાંભળું છું? જાણે સાક્ષાત્ યમ મને બોલાવી રહ્યા છે. અવાજ કોણે કર્યો, કોણે મને જીમ પાડી તે હું જાણતો નથી. પુણ્યમથી અનંતે! તું શબ્દમયી છે, પરંતુ તારા શબ્દનો શો મર્મ હશે, તે હું સમજી શકતો નથી. મને ધર્મને વિષે મતિ આપો, પાપમાંથી મુક્ત કરો. ધર્મને વિષે—હે ગુરૂદેવ! ધર્મને વિષે મારી મતિ સ્થાપો.”

તે વખતે એજ ભયાનક અરણ્યમાંથી અતિશય મધુર, ગંભીર તેમજ મર્મબેદી અવાજ સંભળાયો; જાણે આકાશવાણી થઈ:—“ધર્મને વિષે તારી મતિ સ્થિર રહેશે—મારો આશીર્વાદ છે.”

રોમાંચથી ભવાનંદનાં શરીરના રૂંવા ઉભા થયા:—“આ શું? આ તો જાણે ગુરૂદેવનો અવાજ! મહારાજ! ક્યાં છો આપ? દાસને દર્શન આપો આ ઘડીએ.” પરંતુ કોઇએ દર્શન દીધાં નહિ; કોઇએ જવાબ પણ આપ્યો નહિ. ભવાનંદે વારંવાર જીમ પાડી. ઉત્તર મળ્યોજ નહિ. આમતેમ સધજેજ ફાંફા માર્યાં, કોઈ કરતાં કોઇ જોવામાં આવ્યું નહિ.

પ્હો ફાટતાં સૂર્યનાં અરણ્ય કિરણો તે વિશાળ વનના મઠમાં આવીને ઉભા રહ્યાં. કાન પર અવાજ આવ્યો:—“હરે મુરારે! હરે મુરારે!” સત્યાનંદનો અવાજ પરખાઈ ગયો. ભવાનંદ ચેતી ગયા કે મહાપ્રભુ પાછા ફર્યા છે.

x

x

x

x

જીવાનંદ પર્ણકુટીમાંથી બહાર ગયા બાદ, શાન્તિદેવીએ ફરીથી સારંગી હાથમાં લઈ, મંદમંદ મધુર સ્વરે સંગીત કરવા માંડ્યું. એટલામાં સત્યાનંદ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. શાન્તિએ ભક્તિ-

ભાવ સહિત પ્રણામ કરીને સત્યાનંદના પગની આસકા લીધી; અને તે બોલી:—“મહાર્ કેવું અહોભાગ્ય કે અત્યારે અહિં આપનાં ચરણકમળનાં મને દર્શન થાય છે—આગ્રા કરો, મારે શું કરવાનું છે?”

એમ કહી સારંગીનો સૂર મેળવીને શાન્તિ ગાવા લાગી:—

તુજ ચરણ વિષે શિર ધરું

કરો સહુ કુશળ જ મારું નાથ !

સત્યાનંદ બોલ્યા:—“મા, તારું કુશલ જ થશે.”

શાન્તિ:—“તે કેવી રીતે ? ઠાકુર ! તમારી તો આગ્રા છે કે—મારે વૈધવ્ય વેઠવાનું છે !”

સત્યાનંદ:—“મેં તને ઓળખી નહિ, મા ! દોરીનું જોર જાપ્યા વિનાજ મેં તેને હૃદયી ઝાઝી ખેંચી છે. તું મારા કરતાંયે વધારે ગાની છે. એનો ઉપાય તુંજ કરજો. જીવાનંદને કહેલું નહિ કે હું સધળું જાણું છું. તારા પ્રત્યેનાં મોહભર્યાં ખેંચાણને લીધે એ પોતાના જીવનનું રક્ષણ કરી શકશે. આટલા દિવસ એણે તે પ્રમાણેજ કયું છે. એમ થવાથી આપણાં કાર્યની સિદ્ધિ પણ થઈ શકશે.”

તરતજ શાન્તિનાં વિશાળ જૂરાં પ્રદુલ્લ નયનો, ધનધોર વાદ-ળામાં ચમકારા ભારતી વિજળા સમાં રોષ કટાક્ષયુક્ત થયાં. તે બોલી:—“એમ કેમ ઠાકુર ? હું અને મારા સ્વામી બન્ને એકજ આત્મારૂપ છીએ. તમારી સાથે જે જે વાતચિત થઈ છે, તે બધીજ એમને હું કહીશ. મરવાનું નિર્માણ થયું હશે, તો તે મરશે. એમાં મને શી હરકત છે ? હું પણ એમની સાથેજ મરીશ. એમને માટે સ્વર્ગ છે, તો શું મારે માટે સ્વર્ગ નથી ?”

બ્રહ્મચારી બોલ્યા:—“હું કદી હાર્યો નથી, પણ આજે તારી આગળ મારી હાર સ્વીકારું છું. મા, હું તારો પુત્ર છું; સ્નેહ કરે, તારા આ સંતાનના ઉપર. જીવાનંદના પ્રાણની રક્ષા કરજો,

આપણું કાર્ય સિદ્ધ થશે.”

વિજળી એકાએક ચમકવા લાગી. શાન્તિ બોલી:—“મારા સ્વામીનો ધર્મ મારા સ્વામીના હાથમાં છે એમને ધર્મ માર્ગમાંથી ખાળવાની મારી શી સત્તા? આ લોકમાં પતિ એજ સ્ત્રીનો દેવતા છે, પરંતુ પેલી દુનિયામાં તો ધર્મજ સધળાનો દેવતા છે. મારી દ્રષ્ટિએ મારા પતિ મોટા છે; એમના કરતાંયે મારો ધર્મ વધારે મોટો છે; તેના કરતાંયે મારી સમજમાં મારા સ્વામીનો ધર્મ વધારે મોટો છે. મારી જે દિવસે ઇચ્છા થાય, તે દિવસે મારા ધર્મને તો તિલાંજલિ આપી શકાય? મહારાજ! તમારા કથન પ્રમાણે મારા સ્વામી મરવાના હોય તો ભલે મરે, હું અટકાવ કરવાની નથી.”

બ્રહ્મચારી મહારાજે તે વખતે ઉંડો નિસાસો નાંખીને કહ્યું:— “મા, આ ઘોર વ્રતમાં બલિદાન આપવાનું છે. આપણે બધાએજ આપણા પ્રાણની આહુતિ આપવીજ પડવાની. હું મરીશ, જીવાનંદ, ભવાનંદ સધળાજ મરશે, અને મારી સમજ પ્રમાણે, મા, તું પણ મરશે. પણ જો, ખ્યાલ કર, કામ કરીને મરવાનું છે, કાંઈ ડાહ્યામાં સૂઝને દેહ તજવાનો નથી. અત્યાર સુધી મેં ફક્ત દેશને—માતૃ-ભુમિનેજ—મા કહી છે, બીજાં કોઈને મા કહી નથી, કેમકે તેજ સુજલા, સુફલા માતૃભૂમિ સિવાય અમારે મન બીજી કોઈ મા છેજ નહિ. અને આજે તને મા કહી છે; તું મા થઈને સંતાનનું કાર્ય કરજે; જેથી આપણું શ્રેય થાય, આપણા કાર્યનો ઉદ્ધાર થાય, તું જીવાનંદના પ્રાણનું રક્ષણ કરજે, તારા પ્રાણનું રક્ષણ કરજે.”

એમ કહી, “હરે મુરારે, મધુંકૈટભારે” ગાતા ગાતા સત્યાનંદ ત્યાં આગળથી ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૮ મું

ધીમે ધીમે સંતાન સંપ્રદાયમાં સત્યાનંદ મહારાજ પધાર્યાનાં સમાચાર ફેલાઈ વળ્યા. સંતાનોને કાંઈક બોધ આપવાના હેતુથી તેમણે સઘળાને બોલાવ્યા હતા. એટલે સંતાન સંપ્રદાયનાં ટોળેટોળાં ભેગાં થવા લાગ્યાં. ચાંદની રાતમાં નદી પાસેના રેતીવાળા બાઠામાં દશ હજાર સંતાનોની મેદની જોતજોતામાં ભરચક ભરાઈ ગઈ.

માંહોમાંહ તેઓ એક બીજને સત્યાનંદ મહારાજનાં આગમનની વાત કરી રહ્યા હતા. અને તેનો કોલાહલ બારે થઈ રહ્યો હતો. સત્યાનંદ શા સાર અને ક્યાં ગયા હતા, તેની ઘણા થોડાને ખબર હતી. ગપગોળો એમ ઉડી રહ્યો હતો કે તેઓશ્રી સંતાનોતું શ્રેય સાધવાના હેતુથી તપશ્ચર્યા કરવાને હિમાલય સિધાવ્યા હતા. સંતાનો સઘળા માંહોમાંહ કાન કરડાકરડી કરવા લાગ્યા:—“મહારાજનું તપ ક્યું છે—આપણા રાજ થશે.”

એ મેદનીમાં તે વખતે બારે કોલાહલ થઈ રહ્યો હતો, કેટલાક ચીચીયારી પાડતા કહેવા લાગ્યા:—“મારો. મારો, શત્રુઓને ઠેર મારો !” કેટલાંક બોલી ઉઠ્યા:—“જય જય ! મહારાજકી જય !” કેટલાકોએ “હરે મુરારે, મધુ કૈટભા રે” ગાયું. કેટલાકોએ “વન્દેમાતરમ્” ગાયું. કેટલાક કહેવા લાગ્યા:—“બાઈ, એવો દિવસ આવશે ખરો કે, આપણે તુરંત આયલા બંગાળી હોવા છતાં રણક્ષેત્રમાં કેસરીયાં કરીશું ?”

દશ હજાર માણસોનો શોરબકાર, પવનની મધુર લહરીઓનો પાંદડાં સાથે સળવળાટ, કાંઠા પાસેની રેતીનો મંદમંદ તણુતણાટ, ભૂરાં આકાશમાંહેનાં ચન્દ્ર, તારા, સફેદ વાદળાં હરિયાણું જંગલ, સ્વચ્છ નદી, સફેદ રેતી, જ્યાં ત્યાં ખીલી રહેલા પુલના ઝુમખા, અને વારંવાર તેજ સર્વ જનમનરંજનકારક “વન્દેમાતરમ્” ની ગગનભેદી ગર્જના! સત્યાનંદ આવીને સંતાનોની ભરાએલી તે મેદનીમાં વચ્ચોવચ્ચ ઉભા રહ્યા. ત્યારે તે દશ હજાર માથાં ઉપર ચન્દ્રનાં કિરણો પથરાઈ રહેલાં હતાં.

આંસુભરી આંખે અને હાથ ઢિંચા કરી સત્યાનંદ મહારાજે ધણાજ પહાડી અવાજે કહ્યું:—“શંખચક્ર ગદાપદ્મધારી. વનમાળી, વૈકુણ્ઠનાથ, જેમણે કેશી, ગધુ, મૂર, નરક વગેરે અસુરોનો સંહાર કર્યો છે, જે અખિલ વિશ્વના પાત્રક પિતા છે, તે તમારું સર્વનું કલ્યાણ કરો, તે તમારા બાહુને વિષે બળ આપો; મનને વિષે ભક્તિનો સંચાર કરો, ધર્મમાં તમારી મતિને સુસ્થાપિત કરો, અને તમે એકવાર તેના મહિમાનાં ગુણગાન કરો.”

તરતજ દશ હજાર કંઠથી બુલંદ અવાજે ગાયન થવા માંડ્યું:—

“જય જગદીશ હરે!

પ્રલયપયોધિજલે ધૃતવાનસિ વેદમ્

વિહિત ઘટ્વિત્ર ચરિત્રમચ્છેદમ્

કેશઘૃતમીનશરીર જય જગદીશ હરે!”

સત્યાનંદે તેઓને ફરી ફરી આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું:—“હે સંતાન ગણુ! મારે તમને હવે એક ખાસ વાત કહેવાની છે. ટોમસ નામના એક વિદ્યાર્થી દુરાત્માએ આપણા ધણા સંતાનોનો નાશ કર્યો છે. આજે રાત્રે આપણે સેના સહિત તેનો વધ કરીશું. જગદીશ્વરની એવી આજ્ઞા છે. તમે શું કહો છો?”

ભયંકર 'હરિ' નામની ગર્જનાથી અરણ્ય ભેદાઇ ગયું. “અત્યા-
રેજ મારો, ક્યાં છે તેઓ ? ચાલો શોધી કાઢીએ.” “મારો ! મારો !
મારો !” વગેરે શબ્દોનો દૂર સુધી પડઘો પડી રહ્યો.

સત્યાનંદ બોલી ઉઠ્યા:-“એ વિષયમાં આપણે ધણાજ સાવચેત
રહેવાની જરૂર છે. શત્રુની પાસે ધણી તોપો છે,—તોપ સિવાય એ
લોકોની સાથે લડવું કાવે તેમ નથી. વળી તેઓ ધણા વીર પુરુષ છે.
પદચિન્હના કિલ્લામાંથી ૧૭ તોપો આવવાની છે, તોપો આવી પહોં-
ચશે એટલે આપણે યુદ્ધના મેદાનમાં તૂટી પડીશું. આ, જુઓ !
અરણ્ય પ્રભાત દીપી રહ્યું છે—પાંચ વાગવા આવ્યા છે—આ શું આ—”

x

x

x

x

“ગુડ્ડમ-ગુડ્ડમ-ગુમ્ ?” તે વિશાળ જંગલની ચારે દિશાઓમાં
એકાએક તોપોનો ભડીમાર થવા લાગ્યો. તોપ અંગ્રેજોની હતી.
જળમાં સપડાએલાં માંછલાંની જેમ કેપ્ટન ટોમસે એ સંતાન
સમુદાયને તે અરણ્યમાં ઘેરી લઈ ઠાર કરવાની તૈયારી કરી દીધી
હતી.

પ્રકરણ ૯ મું.

“ગુડ્ડમ ગુડ્ડમ ગુમ્” અંગ્રેજની તોપો ગજી ઉઠી. વિશાળ વનને કંપાવી નાંખીને તેનોજ ફરીથી પડથો પડથો, “ગુડ્ડમ ગુડ્ડમ ગુમ્!” નદીને કિનારે કિનારે ફરી વળીને તે ધ્વનિ પાછો આકાશમાં થઈને પૃથ્વી પર ફરી ગાજી રહ્યો: “ગુડ્ડમ ગુડ્ડમ ગુમ્!” નદીને સામે પાર આવેલાં આથેનાં જંગલમાં ધુસી જઈ, તે ધ્વનિ પાછો ગર્જના કરવા લાગ્યો, “ગુડ્ડમ ગુડ્ડમ ગુમ્!”

સત્યાનંદે આજ્ઞા કરી:—“તમે એક વાર જુઓ કોની તોપ છે તે.” તે ઉપરથી કેટલાક સંતાનો ધોડેસ્વાર થઈ જેવા દોડ્યા; પરંતુ જેવા તેઓ જંગલમાંથી બહાર નીકળીને થોડેક દૂર ગયા કે તરતજ તેમના ઉપર ગોળીઓનો વરસાદ વરસ્યો; ધોડા સહિત સઘળાજ વીંધાઈ ગયા અને તેજ ક્ષણે તેઓના રામ રમી ગયા. દૂર રહ્યાં સત્યાનંદે તે દીઠું. અને તેઓ બોલી ઉઠ્યા:—“આ ઝાડ ઉપર ઉંચે ચઢીને જુઓ, તોપ કોની છે તે.” એમનાં બોલ નીકળતા પહેલાંજ જીવાનંદે ઝાડ પર ચઢીને પ્રાતઃસૂર્યનાં કિરણોમાં નજર નાંખી. ઝાડની ડાળી પરથીજ તે બોલી ઉઠ્યો:—“તોપ અંગ્રેજની છે.”

સત્યાનંદે પ્રશ્ન કર્યો:—“ધોડેસ્વાર છે કે પાયદળ છે?”

જવાબ:—“બન્ને.”

સત્યાનંદે:—“કેટલા?”

જીવા:—“અંદાજ થઇ શકતો નથી, હમણાંજ વનની અંદરથી બહાર નીકળે છે.”

સત્યા:—“ગોરા છે કે એકલા સિપાઈજ?”

જીવા:—“ગોરા છે.”

ત્યારે સત્યાનંદે જીવાનંદને કહ્યું:—“ઝાડ પરથી નીચે ઉતરો!”

જીવાનંદ ઝાડ પરથી નીચે ઉતર્યો.

સત્યાનંદ:—“દશ હજાર સંતાનો હાજર છે; તમારું પાણી અજમાવો. બનો આજે તમે સેનાપતિ.”

જીવાનંદ શસ્ત્રાસ્ત્રથી સુસજ્જિત થઈ, ફલંગ મારીને ઘોડા પર ચઢી બેઠો. એક વાર નવીનાનંદ ગોસ્વામી તરફ નજર કરી આંખની ઈશારત કરી. શું સૂચવ્યું, તે કોઇ સમજી શક્યું નહિ. નવીનાનંદે તેનો સામો ઈશારાથીજ શો ઉત્તર વાળ્યો, તે પણ કોઇ સમજ્યું નહિ; ફક્ત તેઓ બે જણાજ મનમાં સમજી ગયા કે, આ જીંદગીને રામરામ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. સાર પછી નવીનાનંદે પોતાનો જમણો હાથ ઉંચો કરીને બધાને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“ભાઈ! ગાઓ આ સમયે “જય જગદીશ હરે!” એટલે એ દશ હજાર સંતાનોએ સાથે મળીને તોપનો અવાજ ડૂબી જાય એવડા મોટા અવાજે હજાર હજાર હાથ ઉંચા કરીને ગાયું:—

“જય જગદીશ હરે !

મ્લેચ્છનિષ્ઠ નિધને કલયણિ કરવાલમ્ !”

એ વખતે અંગ્રેજોની તોપોના ગોળાઓનો અજસ્ર ભડી-માર સંતાન સમુદાય ઉપર થવા લાગ્યો. કેટલાક ગાતાં ગાતાં હાથ, પગ, માથા વગરનાં થઇને જમીન પર પટકાયા, છતાં કોઇએ ગાવાનું બંધ ક્યું નહિ. સઘળાજ ગાઇ રહ્યા હતા. “જય જગદીશ હરે!” ગીત સમાપ્ત થતાંજ બધા એકદમ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તે ધીરોધીર જંગલ, તે નદીની રેતી, તે અનંત શાંતિમય નિર્જન

સ્થાન એક વાર ગંભીર સ્તબ્ધ થઈ ગયું; માત્ર તે અસંખ્ય તોપની ગર્જના અને ગોરાઓના હથિયારનો ખલખલાટ તેમજ પગલાંનો અવાજ દૂરથી સંભળાતો હતો.

તે ગંભીર સ્તબ્ધતામાંથી એકાએક ભંગાણ પાડીને ઉંચે અવાજે સત્યાનંદે કહ્યું:—“જગદીશ હરિએ તમારા ઉપર કૃપા કરી—તોપ કેટલી દૂર છે?”

ઉપરથીજ એક જણ બોલ્યો:—“આ જંગલની ઘણીજ નિકટમાં એકાદ ખેતર દૂર.”

સત્યાનંદે પૂછ્યું:—“તમે કોણ છો?”

ઉપરથીજ ઉત્તર મળ્યો:—“હું નવીનાનંદ.”

ત્યારે સત્યાનંદ કહેવા લાગ્યા:—“તમે દશ હજાર સંતાનો છો, આજ તમારી જીત થશે, તોપ ખેંચી લાવો.” તે ઉપરથી સહુને મોખરે ઉભા રહેલા ધોડેસ્વાર જીવાનંદ બોલ્યા:—“આવો.”

તે દશ હજાર સંતાનો—ધોડેસ્વાર અને પાયદળ વાયુ વેગે જીવાનંદને અનુસરવા લાગ્યા. પાયદળને ખાંધે બન્દુક, કેડમાં તરવાર અને હાથને વિષે ભાલા હતા.

જંગલમાંથી બહાર નીકળતાં વારને ગોળાઓનો ધોધમાર તેમના ઉપર છૂટ્યો અને સંતાનો માંહેનો મોટો ભાગ લગ્ન વગરજ મરણ શરણ થવા માંડ્યો. એક જણે જીવાનંદને કહ્યું:—“જીવાનંદ! નિરર્થક પ્રાણીહત્યા કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન?”

જીવાનંદે પાછું ફરીને જોયું તો જીવાનંદ નજરે પડ્યા. જીવાનંદે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો:—“શું? ડરવાનું કહો છો?”

જીવાનંદ:—“વનની અંદર રહી, વૃક્ષના ઓથા માંહેથી આપના પ્રાણની રક્ષા કરો—તોપનું મુખ છે ખુલ્લું ખેતરમાં; વગર તોપે આપણું સંતાન સૈન્ય પળવાર પણ ટકશે નહિ; પરંતુ ઝાડીમાં ભરાઈ રહેવાથી લાંબા વખત સુધી યુદ્ધ કરવાને શક્તિમાન નીવડશે.”

જીવાનંદ:—“તમે સાચું કહ્યું છે, પરંતુ પ્રભુએ આજ્ઞા કરી છે; તોપ ખુંચવી લેવાની છે, એટલા માટેજ અમે તોપ ખેંચી લાવવા જઇએ છીએ.”

જીવાનંદ:—“કોની મગદૂર છે કે એ તોપને તાણી લાવે? પણ ને જવાની જરૂર જ હોય, તો તમે પાછળ રહી જાઓ, હું જાઉં છું,”

જીવાનંદ:—“એમ નહિ બને—જીવાનંદ આજે મારા મરણનો દિવસ છે.”

જીવાનંદ:—આજે મારે મરવાનો દિવસ છે.”

જીવાનંદ:—“મારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું છે.”

જીવાનંદ:—“તમારું શરીર પાપરહિત છે—તમારે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી કરવાનું. મારું ચિત્ત કલુષિત થયું છે—મારેજ મરવાનું છે. તમે રહેવા દો, હું જાઉં છું.”

જીવાનંદ:—“જીવાનંદ! તમારું શું પાપ છે, તે હું જાણતો નથી; પરંતુ તમે જીવતા હશે, તો સંતાનોનું કાર્ય સિદ્ધ થશે. મને જવા દો.”

જીવાનંદ થોડીક વાર મૌન રહી, પછી કહેવા લાગ્યો:—
“મરવાની જરૂર છે, આજેજ મારે મરવું છે. મરવાની જે દિવસે જરૂર હોય તેજ દિવસે મરવું જોઇએ. મૃત્યુને માટે મુહૂર્ત જોવાનું હોયજ નહિ.”

જીવાનંદ:—“ત્યારે આવો.”

આટલી વાતચિત પછી જીવાનંદ સહુને મોખરે જઇને ઉભા. તે વખતે ગોળાઓનો ભયંકર વરસાદ થઇ રહ્યો હતો, સંતાન સૈન્ય છિન્નભિન્ન થઇ જતું હતું. સંતાનો ઉંધે મ્હોંચે ભોંય સરસા થઇ જતા હતા અને તે ઉપરાંત શત્રુના બંદુકવાળા સિપાઇઓ તેમના ઉપર તાકી તાકીને ગોળા છોડ્યા જતા હતા. સંતાન

નોના ચુનંદા જોઈએ! વગર મોતે માર્યા જતા હતા. એ વખતે ભવા-
નંદ બોલી ઉઠ્યા:—“ગોળાઓના આ વરસાદને વાંખેરી નાંખવાનો
છે. કાણ એમ કરી શકશે ભાઈ? અત્યારે ગાઓ “વન્દેમાતરમ્!”

એટલે ધનધોર પહાડી અવાજે મેઘમલ્લાર રાગમાં હજરોના
એક સામટા સૂરે સંતાન સેનાએ તોપના તાલમાં પોકાર કર્યો:
“વન્દેમાતરમ્”

પ્રકરણ ૧૦ મું

તે દશ હજાર સંતાનો “વન્દેમાતરમ્” ગાતા ગાતા ભાલા
ઉંચા કરીને વાયુ વેગે તોપોના ઉપર ધસી ગયા. ગોળાઓના ભયં-
કર ભડીમારથી સંતાનો ચીબડાંની પેઠે ચીરાઈ જવા લાગ્યા. એક
સરખા ધોધમારને લીધે તેમની ઘણી મોટી સંખ્યા જમીન પર
આજોટવા લાગી. તોપણ સંતાન સંન્ય પાછું હટ્યું નહિ.

તેજ વખતે કેપ્ટન ટૉમસના હુકમથી સિપાઇઓની એક ટુકડીએ
બન્દુક પર બેચોનેટ (સંજીન) ચઢાવી પ્રથમ વેગે સંતાનોની જમણી

બાળુ પર ધસારો કર્યો. બન્ને બાળુએથી ઘેરાઇ જતાં સંતાનો એકાએક ફસાઈ ગયા. જોતજોતામાં તેમનો ભૂકો નીકળી જવા લાગ્યો. ત્યારે જીવાનંદ બોલ્યા:—“ભવાનંદ, તમે જે કહો છો તે તદ્દન ખરું છે. હવે વૈષ્ણુવોનો નાશ થવા દેવો જોઈતો નથી; ચાલો ધીરે ધીરે પાછા હટીએ.”

ભવાનંદ:—“હવે પાછાં ફરારો શી રીતે ? હવે તો જે પાછળ હઠશે, તેજ પહેલો મરશે.”

જીવાનંદ:—“સામેથી અને જમણી બાળુએથી હુમલો થઈ રહ્યો છે. ડાબી બાળુ પર કોઈ નથી. ચાલો આપણે હળવે હળવે ચકરાવો લેતા લેતા ડાબી પડખે સરકી જઈએ.”

ભવાનંદ:—“સરી જવાય કેમ કરીને ? ત્યાં આગળ જે નદી છે, તે તરતના પડેલા વરસાદથી ભરચક ભરાઇ ગઇ છે. તમે અંગ્રેજોની તોપના ગોળામાંથી છોડાવીને સંતાન સેનાને નદીના જળમાં ડૂબાડી દેશો. હોલામાંથી ચૂલામાં પડવા જેવુંજ થવાનું.”

જીવાનંદ:—“નદીના ઉપર એકાદ પૂલ છે, એમ મને યાદ છે.”

ભવાનંદ:—“આ દશ હજારની ફોજને પૂલ ઉપર થઇને પસાર થતાં એટલી ગીરદી થઇ જશે કે એકજ તોપના ધડાકાથી સમસ્ત સેનાનો એક્કી વખતે ઘાણુ નીકળી જશે.”

જીવાનંદ:—“એક કામ કરો, થોડાં સૈન્યને તમે તમારી પાસે રાખજો-આ યુદ્ધમાં તમે એવાં શૈયર્ સાહસ દેખાડ્યાં છે કે તમારે મોટે કર્તુ અશક્ય નથી. તમે એજ થોડી સંખ્યાને લઇને સામેના ભાગને સમાલજો. હું તમારા સૈન્યના ઓથામાં રહીને બાકીના સૈન્યને પૂલની સામે પાર લઇ જઈ છું. તમારી સાથે જે સંતાનો છે, તેઓનો તો ખુરદો નીકળી જશે, પરંતુ મારી સાથે જેઓ રહ્યા છે, તેઓનો મોટો ભાગ બચી શકશે ખરો.”

ભવાનંદ:—“વારૂ ત્યારે, હું તેમજ કરું છું.”

ત્યાર પછી ભવાનંદે એ હજાર સંતાનોને લઇને “વન્દેમાતરમ” લલકારતાં લલકારતાં ઘેર ઉત્સાહ ભેર અંગ્રેજોના ગોલન્દાજ સૈન્ય પર આક્રમણ કર્યું. તે જગોએ ખૂનખાર જંગ ઝામ્યો, પરંતુ તોપની સામે કેટલી ઘડી એ નાનકડી સંતાન સેના ટકી શકે ? ગોલન્દાજોએ તેઓને ઘાસની પેઠે કાપી નાંખ્યા.

એ સમયે જીવાનંદે બાકી રહેલી સંતાન સેનાનું મુખ ફેરવી વનની ડાબી બાજુએ ધીરે ધીરે ચક્કર લેવા માંડ્યું. કેપ્ટન ટૉમસના એક મદદનીશ લેફ્ટેનન્ટ વૉટસને દૂરથી દીકું કે, સંતાનોની એક ટુકડી હળવે હળવે પાછી હડે છે. ત્યારે થોડુંક સૈન્ય લઇને તેણે જીવાનંદની પૂંઠ પકડી.

એ પણ દૂર રહ્યાં રહ્યાં કેપ્ટન ટૉમસના જોવામાં આવ્યું. સંતાન સંપ્રદાય માંહેનો મુખ્ય ભાગ મુકી વાળી નાસી જાય છે, એવું જોઈને કેપ્ટન હે નામના એક અંગ્રેજ સરદારે તેના એક જોડીદારને કહ્યું:—“હું ૨૦૦-૪૦૦ સિપાઇઓને લઇને આ રકુચક્કર બળવાખોરીની ખબર લઈ નાંખું છું, તમે તોપો અને બાકીનાં સૈન્યને લઇને તેમની પાછળ પડો. ડાબી બાજુએ થઇને લેફ્ટેનન્ટ વૉટસન જાય છે. તમે જમણી પડખે દોડી જાઓ. અને ધ્યાનમાં રાખો કે આગળથી જઇને પૂલનું મેં બંધ કરી દેવાનું છે; એમ થવાથી શત્રુઓ ત્રણે બાજુએથી સંપટ ઘેરાઇ જશે, અને તેઓનો ખોડો નીકળી જશે. એ દેશી સૈન્ય દોડવામાં જખર ઉત્તાદ છે; તેની પીઠ ફરી કે આંખના પલકારામાં એ લોકોને પકડી પડાશે. તમે થોડેસ્વારોને કહી દો કે તેઓ ચકરાવો લઇને પૂલના મુખ આગળ જઇને ઉભા રહે. એમ કર્યાથી આપણું કામ પાર પડશે.” કેપ્ટન હેએ તે મુજબ કર્યું.

‘अति दुर्पे हता लंका’ અહંકાર તો રાજ રાવણ સર-ખાનોયે રહ્યો નથી. સંતાનોને અત્યંત તુચ્છ ગણીને કેવળ ૨૦૦

પાયદળ લશ્કરની ટુકડીને ભવાનંદની સાથે લડવા સાર રહેવા દધને કેપ્ટન ટોમસે બાકીનાં બધાંજ સૈન્યને હેતી સાથે મોકલી આપ્યું. ચાલાક ભવાનંદ તરતજ ચેતી ગયો કે અંગ્રેજોની તોપ બધીજ ગઈ છે, ફોજ પણ સંઘળી વિદાય થઈ છે, અને જે થોડા ધણા રહ્યા છે, તેઓને ચપટીમાં ચોળા નાંખાશે. એટલે તેજ ક્ષણે એણે પોતાની ટુકડીમાં બચી ગયેલા સંઘળાજ ટોળાને ભેગાં કરીને કહ્યું:— “આટલા મુઠીભર શત્રુઓને પળવારમાં રોળી નાંખીને આપણે જીવાનંદની કુમકે ઉપડી જઈશું. બોલો એક વાર—જય જગદીશ હરે!”

સંતાનોની બાકી રહેલી ફોજે “જય જગદીશ હરે”ની ગર્જના કરીને કેપ્ટન ટોમસના ઉપર વાઘની પેઠે ધસારો કર્યો. એ હુમલાતું ઝનુન શત્રુઓના થોડા ધણા તૈલંગી સિપાઇઓને બહુ ભારે થઈ પડ્યું; પળવારમાં તેઓનો કચ્ચરધાણુ નીકળી ગયો. ભવાનંદે તેજ ક્ષણે કેપ્ટન ટોમસની પાસે ધસ્યા ધસ્યા જઈને તેનાં બાબરાં પકડ્યાં. કેપ્ટન ટોમસે મરણીયાં થઈને યુદ્ધ કર્યું. ભવાનંદ બોલ્યો:— “કેપ્ટન સાહેબ! હું તમને મારી નાંખવા માંગતો નથી. અંગ્રેજ અમારા શત્રુ નથી. તમે શા માટે મુસલમાનોની બહારે ધાઓ છો? આવતા રહો—તમને જીવિતદાન આપું છું. પણ હમણાં તમારે મારા કેદી થવું પડશે. અંગ્રેજોની ક્ષતેહ થાઓ, અમે તમારા મિત્ર છીએ.”

કેપ્ટન ટોમસે તે વખતે ભવાનંદનો વધ કરવાને બેચેનટ સાથે બંદુક ઊંચી કરી, પરંતુ ભવાનંદે તેને વાઘની પેઠે ઝાલી રાખ્યો હતો, કેપ્ટન ટોમસથી છૂટી શકાયું નહિ. પછી ભવાનંદે પોતાના અનુચર વર્ગને કહ્યું કે ‘આને બાંધો.’ બે ત્રણ સંતાનોએ આવીને કેપ્ટન ટોમસને બાંધ્યો. ભવાનંદ બોલ્યો:— “આને એકાદ ઘોડા ઉપર બેસાડીને લઈ ચાલો, જીવાનંદ ગોસ્વામીની પાસે.”

ત્યાર પછી સંતાનોની નાનકડી સંખ્યા કેપ્ટન ટોમસને ઘોડા ઉપર મોકલીને “વંદેમાતરમ્” ગાતી ગાતી વોટસન સાહેબનો વાંસો

ભાંગવાને વીજળી વેગે નીકળી પડી.

જીવાનંદનો ઉત્સાહ ભાંગી ગયો હતો. તેની સેના નાસભાગ કરવાની તૈયારી કરી રહી હતી. જીવાનંદ અને ધીરાનંદ બન્નેયે મળીને જેમ તેમ તેઓને સમજાવી પટાવીને કાશુમાં રાખ્યા. પરંતુ કેટલાક ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા અને પાસેની આંખાવાડીમાં ભરાઈ બેઠા. શેષ રહેલી સેના જીવાનંદ અને જીવાનંદની સાથે પૂલના મુખ તરફ કુચ કરી ગઈ, પરંતુ તે જગ્યાએ હે અને વોટસને તેમને બન્ને બાળુએથી ઘેર્યા હતા. હવે બચવાનો ઉપાય રહ્યો નહતો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

એ વખતે ટોમસની તોપો જમણી પડખે આવી પહોંચી હતી. સંતાનોનું ટોળું ફરી પાછું આરીયાડામર થઈ જવા લાગ્યું. મોતનાં નગારાં વાગી રહ્યાં. ઉગારવાનો એકે આરો રહ્યો ન હતો. સંતાનો જેનું બ્યાં ફાળ્યું ત્યાં નાસી છૂટ્યા. જીવાનંદ તથા ધીરા-

નંદે તેમને એકત્રિત કરવાને અને સંયમમાં રાખવાને ધાણું મથન કર્યું, પરંતુ કશું વળ્યું નહિ. તે વખતે ઓચિંતો પહાડી અવાજ સંભળાયો:—“પૂલ ઉપર જાઓ, પૂલ ઓળંગીને પેલે પાર જાઓ. નહિતર નદીમાં ડૂબી મરશો. હળવે હળવે અંગ્રેજ ફેજના તરફનું મ્હોં રાખી પૂલ ઉપર જાઓ.”

જીવાનંદે જોયું, તો સામે ભવાનંદ ઉભા છે. ભવાનંદે બોલ્યા:—“જીવાનંદ! આ લોકોને પૂલ ઉપર લઇ જાઓ; હવે છુટકો નથી.” એટલે ધીરે ધીરે પાછળ હઠતું હઠતું સંતાન સૈન્ય પૂલ તરફ ચાલવા લાગ્યું. પણ પૂલ ઉપર જેવું એ સાધુડાઓનું સૈન્ય પહોંચ્યું કે તેજ ક્ષણે અંગ્રેજોની તોપોને એક વાર ફરીથી તેઓના ખોડો કાઢવાની મઝાની તક મળી ગઇ. સંતાનોનું દળ દબાઈ જવા લાગ્યું.

ભવાનંદ, જીવાનંદ, ધીરાનંદ ત્રણે સાથે ગયા હતા. તોપ સંતાનોનો ધાણુ કાઢી રહી હતી. ભવાનંદે કહ્યું:—“જીવાનંદ, ધીરાનંદ, આવો એક વાર તરવાર ચલાવીને આપણે આ તોપને કબજે કરીએ.” ત્રણે જણાએ તરવાર ફેરવતાં ફેરવતાં ધસી જઇને તોપચીઓની દુકડીને ઝભે કરી નાંખી. તે વખતે ખીજા અનેક સંતાનો તેઓની મદદે ધાઈ વળ્યા. જોતજોતામાં ભવાનંદે તોપ સર કરી અને તેના ઉપર પોતે ઉભા રહ્યા. હાથવતી તાળી પાડીને કહેવા લાગ્યા:—બોલો, “વન્દેમાતરમ્.”

સઘળાએ એકે સાહે “વન્દેમાતરમ્”ના પોકાર કર્યા.

ભવાનંદે ગાજી ઉઠ્યા:—“આ તોપનું મોં એ બેટમજાએ તરફનું ફેરવી નાંખીને હવે એમનું કાટલું કાઢી નાંખીએ.” સંતાનોએ બધા ભેગા મળીને તોપનું મોં ફેરવી નાંખ્યું. તે વખતે જાણે ભયંકર અવાજથી તોપ ‘હરિ’ શબ્દની ગર્જના કરવા લાગી. દુશ્મનોના ઘણા સિપાઈઓ છુંદોપાક થવા લાગ્યા. ભવાનંદે તે તોપ ધસડી લાવીને, પૂલના મુખ તરફ ગોઠવી; અને કહેવા લાગ્યા: તમે

બન્ને જણા સારીય સંતાન સેનાને પૂલને પાર લઈ જાઓ, હું એકલો વ્યથના અગ્ર ભાગનું રક્ષણ કરું છું-તોપનો મારો ચલાવવાને મને થોડાક માણસો આપતા જાઓ!"

ભવાનંદની પાસે ૨૦ સંતાનો ફક્ત રહ્યા.

ત્યાર પછી અસંખ્ય સંતાનો પૂલ ઓળંગીને જીવાનંદ અને ધીરાનંદની આગળે અનુસરીને સામે પાર જવા લાગ્યા. એકલા ભવાનંદે એક કુંડી સંતાનોની સહાયથી પેલી એકજ તોપ વતી ધમસાણુ વાળી નાંખ્યું. પરંતુ યવન સેના તીડની પેઠે ઉભરાતી હતી. ટોળાં પર ટોળાં ઉલટી રહ્યાં હતાં. ભવાનંદે નીડર, અજીત તથા મરણીયા બનીને એકજ તોપના ભયંકર ભડીમારથી કેટકેટલા યવનોનો કચ્ચરધાણુ કાઢી નાંખવા માંડ્યો. યવન સેના ઉપરાચાપરી હુમલા કરવા લાગી, પણ ફક્ત વીસ સંતાનોએ તોપને હાથ પર રાખી પૂલનું મુખ બંધ કરી દીધું. તેઓ જીવ પર આવી ગયા હોવાથી માર્યા મરતા નહોતા અને યવનો પૂલ પર કેમે કર્યા પેસી શકતા નહતા.

એ શરૂ વીસ સરદારો લોઢાનું આવરદા લઈને આવ્યા હતા. યોગ્ય તક મળેલી જોઈને સંતાનોની સેના હળવે રહીને પૂલને ઓળંગી ગઈ. વધુ વખત યવનોએ ટકાવ કર્યો હત, તો પણ એ જીવની સાધુડાઓને શરૂ છૂટ્યું હતું, તે પૂલ પાર થયા વિના રહેત નહિ. એ સમયે કોણ જાણે ક્યાંથી નવી તોપ ગાજી ઉઠી:— "ગુડ્ડમ ગુમ બૂમ બૂમ!" બન્ને પક્ષના લશ્કર આંખો ફાટીને જોઈ રહ્યાં-આ પાછી તોપ વળી ક્યાંથી ?

ધારીને જીએ છે, તો વનની અંદરથી કેટલીક તોપ દેશી તોપચીઓ બહાર કાઢી રહ્યા છે ! તોપો બહાર નીકળી રહી કે તરતજ તે જંગી તોપોએ પોતાનાં સત્તર મ્હોંડેથી ધૂમાડાના ગોટેગોટા ફાટી સાહેબનાં લશ્કર ઉપર અગ્નિવૃષ્ટિ કરી. તેનો ધન-

ઘોર શબ્દ વન, પર્વત બધેજ ગાજી રહ્યો. આખા દિવસના યુદ્ધથી થાકેલું યવન સૈન્ય જીવ લઇને નાહું-શત્રુનું તૈલંગી, મુસલમાન, હિન્દુસ્થાની વગેરે તમામ લશ્કર પોલ થઇ ગયું. ફક્ત એ ચારેક ભુરીયાઓજ મોતના મોંઢામાં પેસવાને ઉભા થઈ રહ્યા હતા.

ભવાનંદ એ સઘળો ખેત્ર જોઈ રહ્યા હતા. તે બોલી ઉઠ્યા:-
“ભાઈ ! આ મુલ્કાંઓ નાસે છે. ચાલો આપણે એક વાર એ લોકોને પકડી પાડીએ.”

એટલે પછી જેમ કીડીઓનો રાફડો ફાટે છે, તેમ સંતાનોનાં ટોળેટોળાં પ્રેમ શાય અંકિત નૂતન ઉત્સાહથી પૂલની આ બાજુએ પાછા આવી આવીને યવનોના પર ઝનુનબેર વૂટી પડ્યાં. યવનોમાં નિરાશા વ્યાપી ગઇ-પર્વત સમા મદોન્મત્ત પ્રચંડ હાથીને પણ જેમ ગંગાના પૂર વેગથી ઉછળી રહેલાં મોજાં ધસડી લઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે શરનાં પૂરમાં પૂરા ચકચૂર થએલા સંતાનો યવનોને રણમાં ધસડી લાવવામાં પૂરા ફાવ્યા. યવનોએ જોયું કે, પાછળ ભવાનંદનું પાયદળ લશ્કર છે, સામે મહેન્દ્રની તોપો છે.

તે વખતે હે સાહેબની મોંઝાણ પૂરી મંડાઈ ગઈ. બલ વીર્ય, સાહસ, કૌશલ, ઉસ્તાદી, દબ્બદબ્બા ભર્યો દિમાગ સઘળાંજ છૂ થઈ ગયાં. તેનાં સઘળાંજ લશ્કર, ફેજદારી, બાદશાહી, અંગ્રેજી, દેશી, વિદ્યાયતી વગેરે સર્વ કાળાં ગોરાં લશ્કર-ધૂળ ચાટતાં થઇ ગયાં. વિધર્મીઓનું સૈન્ય મુટ્ટી વાળીને નાહું. ‘મારો મારો’ની ગર્જના કરતા જીવાનંદ, ધીરાનંદ એ વિધર્મી સેનાની પાછળ દોડ્યા. તેઓની તોપ સંતાનોએ ખુંચવી લીધી, ધણા ખરા અંગ્રેજ અને દેશી સિપાઈઓની સંસારયાત્રા પૂરી થઇ ગઈ. પોતાનાં સૈન્યનો છુદોપાક થઇ ગએલો જોઇને, કેપ્ટન તથા વોટસન સાહેબે ભવાનંદને સુલેહને સંદેશો મોકલીને કહાવ્યું:- “અમે બધાજ તમારા

કેદી થવાને તૈયાર છીએ, હવે વધુ જીવહત્યા થવા દેશો નહિ.”

જીવાનંદ જીવાનંદનાં મુખ સામું જોઈ રહ્યા. જીવાનંદ મનમાં ને મનમાં બબડવા લાગ્યા:—“એમ નહિ બને, આપણે તો આજે મરવાનું છે.”

પછી જીવાનંદે હાથ ઉંચા કરીને મોટે સાદે કહ્યું:—“મારો મારો, જીઓ છો શું ?”

શત્રુઓમાંનો એક માણસ પણ બચ્યો નહિ—આખરે એક જગોએ ૨૦-૩૦ સાહેબડાઓનું ટોળું જંગે મેદાનમાં કેસરીયાં કરવાના નિશ્ચયથી ભેગું થયું અને ભયંકર યુદ્ધ કરવા લાગ્યું. જીવાનંદ બોલ્યા:—“જીવાનંદ! રણમાં આપણી વીર હાક વાગી છે, હવે આપણે કશુંય કરવાનું રહેતું નથી—આટલા મુડીભર માણસો સિવાય બધાજ સ્વધામ પહોંચી ગયા છે. એ લોકોને પ્રાણદાન આપીને, ચાક્રો આપણે પાછા ફરીએ.” જીવાનંદ બોલ્યા:—“એ લોકો માંહેનો એક માણસ પણ જીવતો હશે, ત્યાંસુધી જીવાનંદ પાછો કેદી પણ નહિ ફરે—જીવાનંદ, હું તમને સોગન્દ ખવડાવીને કહું છું કે, તમારે હાથમાં હથિયાર લીધા વગર ગુપચુપ ઉભા રહીને જોયાં કરવું. જીઓ પછી હું એકલો કેટલા અંગ્રેજોને પૂરો પકું છું તે.”

કેપ્ટન ટોમસને ઘોડા ઉપર બાંધી રાખ્યો હતો. જીવાનંદે ફરમાવ્યું:—“પેલા બેટમજીને અહિં મારી સામે ઉભો રાખો; પહેલાં એ જુરીયાને ઝબે કરી નાંખીશ, પછી હું મરીશ.” કેપ્ટન ટોમસ અંગાળી સમજતો હતો, તેથી તેણે પોતાની અંગ્રેજ ટોળાને કહ્યું:—“અંગ્રેજો! હું તો મોતના પંજમાં સપડાઈ ચૂક્યો છું. ઇંગ્લાંડના નામની અમર કીર્તિને તમેજ હવે ઝળકાવજો. હું તમને ઇસુ ખ્રીસ્તના સમ ધાલું છું કે, સહુથી પહેલાં મને તમારા હાથે મરવા દો, પછી આ બળવાખોરોને મારજો.”

‘ધુમ’ કરતી કે એક ગોળી છૂટી. એક આયરીશમેને કેપ્ટન

ટોમસના ઉપર તાકીને બન્દુક મારી હતી. કપાળ વીધાં છ જતાં કેપ્ટન ટોમસ થોડીવારમાં હતા ન હતા થઈ ગયા. ભવાનંદે તે વખતે મોટેથી કહ્યું:—“વ્યર્થ ગયું છે મારું બ્રહ્માસ્ત્ર. એવા કયા પાર્થ વ્રકોદર, નકુલ, સહદેવ મારી પડખે અત્યારે મારું રક્ષણ કરવાને છે? જુઓ, બાણથી ધાએલ થએલા વાઘની પેઠે આ ભુરી-ચાઓ મારા ઉપર ધ્રુવરો કરી રહ્યા છે. મરવા માટેજ હું આવ્યો છું; છે કેઈ મારી સાથે મરવા તૈયાર થનારા સંતાનો?”

ધીરાનંદ સહુને મોખરે થયો, તેની પાછળ જીવાનંદ અને ધીમેધીમે સાથે બીજા ૧૦-૧૫-૨૦-૫૦ સંતાન સામેલ થયા. ભવાનંદે ધીરાનંદને કહ્યું:—“તમે પણ મારી સાથે મરવાને આવ્યા છો?”

ધીરાનંદ:—“કેમ, કેઈ વીરાએ મોતના રસ્તાનો ધગરો તો નથી લીધો ને?” એમ બોલતાં બોલતાં ધીરાનંદે એક સાહેબને ઠાર કર્યો.

ભવાનંદ:—“ના, આપ મુઆ પંજી ડૂબ ગઈ દુનિયા. મરણ પંજી સ્ત્રી પુત્રના સુખનો લ્હાવો નહિ લઈ શકાય.”

ધીરાનંદ:—“મને મતલબ સિન્ધુનો મહા મહોપાધ્યાય માનો છો? હજી પણ રહસ્ય સમજાયું નહિ?” (ધીરાનંદે એમ કહી ધાએલ થએલા ગોરાને ઝભે કરી નાંખ્યો.)

ભવાનંદ:—ના. (એ વખતે એક સાહેબના ઝટકાથી ભવાનંદનો જમણો હાથ કપાઈ ગયો.)

ધીરાનંદ:—“તમારા સરખા પવિત્રાત્માને એવી વાત કહેવાની મારી શી યોગ્યતા? હું તો સત્યાનંદનો જસુસ થઈને તમારી પાછળ આવ્યો હતો.”

ભવાનંદ:—“એમ કેમ બને? મહારાજને મારા પ્રત્યે પણ અણુવિશ્વાસ છે?” (ભવાનંદ તે વખતે એક હાથ વતી યુદ્ધ કરતા હતા.) ધીરાનંદે તેમનું રક્ષણ કરતાં કરતાં કહ્યું:—“કલ્યાણીની

સાથે તમારે જે સઘળી વાતચિત થઇ હતી, તે એમણે કાનોકાન સાંભળી છે.”

ભવાનંદ:—“હે ? કેવી રીતે ?”

ધીરાનંદ:—“એએશ્રી જતેજ ત્યાં હાજર હતા. સાવધાન રહેજો. (ભવાનંદે એકાદ સાહેબના હાથનો સ્વાદ ચાખતાં તેને સામે જવાખ વાળ્યો.) કલ્યાણીને એ ગીતા સંભળાવતા હતા, તેજ વખતે તમે આવી પહોંચ્યા હતા. ખબરદાર !” (ભવાનંદનો ડાબો હાથ પણ કપાઈ ગયો.)

ભવાનંદ:—“મારા મૃત્યુના ખબર એમને આપજો. કહેજો કે, હું વિશ્વાસઘાતી નથી.”

ધીરાનંદ આંસુભરી આંખોએ યુદ્ધ કરતા કરતા કહેવા લાગ્યા:—“તે એમને અજણ્યું નથી. કાલે રાત્રેજ એમણે તમને આશીર્વાદ આપ્યો છે. અને મને વરદી આપી છે કે, ‘ભવાનંદની પાસે રહેજો, આજે એનું મરણ થશે. મરણ સમયે એને કહેજો કે, મારો આશીર્વાદ છે: પરલોકમાં તને વૈકુંઠ પ્રાપ્તિ થશે.’”

ભવાનંદ બોલ્યા:—“સંતાનોનો જય થાઓ, ભાઈ ! મારા મરણ કાળે એક વાર “વન્દેમાતરમ્” તો સંભળાવો, જોઈએ.”

તે ઉપરથી ધીરાનંદની આજ્ઞાને માન આપીને યુદ્ધના ઝનુનમાં ઝુઝી રહેલા સઘળાજ સંતાનોએ જુસ્સાભરે “વન્દેમાતરમ્” ગાયું. એથી તેઓના બાહુને વિષે બમાયું જેમ વ્યાપી ગયું. તેજ ભયંકર મુહૂર્તે બાકી રહેલા ગોરાઓનો ઘાણ નીકળી ગયો. રણક્ષેત્રમાં એક પણ જીવતો રહ્યો ન હતો.

તેજ ક્ષણે મોઢેથી “વન્દેમાતરમ્” ગાતાં ગાતાં તથા વિખળુ-પદનું ધ્યાન કરતાં કરતાં ભવાનંદે પ્રાણત્યાગ કર્યો.

હાય ! લલિત લલનાનું રૂપ લાવણ્ય ! ધિક્કાર છે, નિઃસાર આ સંસારને !

પ્રકરણ ૧૨ મું.

રણમાં વિજય મેળવ્યા બાદ, અજય કિનારે સત્યાનંદને ઘેરીને વિજયી વીર વર્ગ નાના પ્રકારના ઉત્સવ ઉજવવા લાગ્યો. ભવાનંદને ખાનર એકલા સત્યાનંદ સંતાપમાં શેકાયા કરતા હતા.

એ વખતે એ વૈષ્ણવ સંતો પાસે રણવાજીત્રો ઝાઝાં ન હતાં. પરંતુ આ સમયે કોણ જાણે ક્યાં ક્યાંથી હજારો ઢોલ, નગારાં, નોખત, શરણાઈ, રણશીંગડાં ઝાંઝ, વગેરે આવી પહોંચ્યાં. જય-સૂચક મંગલ વાજીત્રો વડે સઘળો વનપ્રદેશ, નદીકાંઠો ગાજ રહ્યો.

એ પ્રમાણે ઘણા લાંબા સમય સુધી ઉત્સવ કીર્તન ચાલી રહ્યા બાદ, સત્યાનંદ બોલ્યા:—“જગદીશ્વરે આજે કૃપા કરી છે, સંતાન ધર્મનો જય થયો છે, પરંતુ એક કામ હજી બાકી છે. જેઓ આપણી સંગાથે ઉત્સવમાં ભાગ લઈ શક્યા નથી, જેમણે ઉત્સવના પ્રસંગનેજ વસ્તુતઃ જન્માવ્યો છે, જેમણે પોતાનાં પ્રાણની આહૂતિ આપીને આપણને વિજયથી વરાવ્યા છે, તેઓને આપણે વિસારી ન શકીએ. જેઓ આપણે ખાતર રણક્ષેત્રમાં સૂતા છે, તેઓનો, ચાલો, હવે આપણે સત્કાર કરીએ. અને છેવટે જે મહા-પુરૂષે આપણા આ મહાન વિજયને સર્વ પ્રકારે યશસ્વી નીવડાવવાને સહુથી વધારે આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો છે, તે ભવાનંદનો સત્કાર કરવાને ખીજે એક મહોત્સવ ઉજવીએ.”

સત્યાનંદ ઠાકુરની આગ્રા થતાંને વાર સંતાન સમુદાય “વન્દેમાતરમ્” ની ગગનભેદી ગર્જના કરતો કરતો રણુક્ષેત્રમાં માર્યા ગએલા વીર પુરુષોના અંતિમ સંસ્કાર કરવાને નીકળી પડ્યો. ઘણા માણસોએ “હરિ બોલ” ના પોકાર કરતાં કરતાં ચન્દન કાષ્ઠ તાણી લાવીને ભવાનંદની ચિતા ખડકી, અને ભવાનંદને તેના પર સૂવાડયા અને પછી અગ્નિ ચેતાવીને ચિતાને ભડભડાટ સળગાવી. ત્યાર બાદ, “હરે મુરારે” વગેરે ભજનો સૌ ગાવા લાગ્યાં.

અરણ્યમાં તે વખતે ફક્ત સત્યાનંદ, જીવાનંદ, મહેન્દ્ર, નવીનાનંદ તથા ધીરાનંદ બેઠા હતા. તેઓ માંહોમાંહ કાંઠક મસલત કરી રહ્યા હતા. સત્યાનંદ બોલ્યા:—“આટલા દિવસ આપણે જે હેતુથી આપણાં સર્વ કામકાજ, ધંધા, આપણાં સર્વ સુખભોગ તજ દીધા હતા, તે વ્રત આપણું સફળ થયું છે; આ પ્રદેશમાં હવે યવન સૈન્ય અસ્તિત્વમાં રહ્યું નથી. રડયાખડયા કદાચ કોઈ નીકળી આવશે, તો તેઓ પળવાર પણ આપણી સામે ટકી શકશે નહિ. તમે આ સંજોગોમાં શી સલાહ આપો છો?”

જીવાનંદ બોલ્યા:—“ચાલો, અત્યારે જઈને રાજધાની કલકત્તા શહેર હસ્તગત કરીએ.”

સત્યાનંદ:—“મારો પણ એજ મત છે.”

ધીરાનંદ:—“પણ સૈન્ય ક્યાં છે?”

જીવાનંદ:—“કેમ, આ રહ્યું સૈન્ય.”

ધીરાનંદ:—“ક્યાં છે સૈન્ય? કાંઈયે જણાવું તો નથી!”

જીવાનંદ:—“છુટાછવાયા સહુ વહેંચાઈ ગયા છે, રણુવાજીત્ર વગડાવ્યાથી બધાયને ભેગા કરી શકાશે.”

ધીરાનંદ:—“ચલું સરખું પણ આવવાનું નથી.”

સત્યાનંદ:—“એમ કેમ?”

ધીરાનંદ:—“સઘળાજ લૂંટવાને બહાર નીકળી પડ્યા છે. ગા-
મનું રક્ષણ કરનાર કોઈ રહ્યું નથી. મુસલમાનનાં ગામ અને રેશ-
મની કોડીઓ લૂંટ્યા બાદ બધા પાછા ઘર તરફ ફરશે. હમણાં કોઈ
આવવાનું નથી. હું બધી વાતની તપાસ કરીને આવ્યો છું.”

સત્યાનંદ ગમગીનીમાં ગરક થઈ જઈને કહેવા લાગ્યા:—“તે
ગમે તેમ હોય, પણ આ પ્રદેશ હવે તમામ આપણા-તાબામાં આવી
ગયો છે. આ જગોએ એવું કોઈ રહ્યું નથી કે જે આપણી સત્તાની
સામે થાય. એટલા માટે, તમે આ વરેન્દ્ર ભૂમિને વિષે સંતાન
રાન્યની આજુ ફરકાવો. રૈયતની પાસેથી કર ઉઘરાવો, અને રાજ-
ધાની સર કરવાને જોઈતું સૈન્ય ભેગું કરો. હિન્દુનું રાન્ય થયું છે,
એમ સાંભળતાં વારને લસ્કરનો ઘણો મોટો ભાગ સંતાનોનું નિશાન
ફરકાવશે.”

તે વખતે જીવાનંદ વગેરે સત્યાનંદને પ્રણામ કરીને કહેવા
લાગ્યા:—“અમે આપને પ્રણામ કરીએ છીએ. હે મહારાજાધિરાજ!
આજા ફરમાવો. આજ જંગલમાં અમે આપનો રાન્યાભિષેક કરી
દઈએ.”

સત્યાનંદે જીવનભરમાં આજેજ પ્રથમ વાર કોપનું પ્રદર્શન-
દિગ્દર્શન કરાવ્યું. તેમણે કહ્યું:—“છટ્! તમે શું મને શન્ય કુંભ
સમજો છો? લોકાં સાંડી બ્રહ્મજ્ઞાન, આપણુ કોરડા પાપાણુ! હું
પોથી માહેતું રીંગણું નથી. અમારે રાજ થવાનું શું કામ છે?—
અમે સંન્યાસી છીએ. અત્યારે દેશના રાજા વૈકુંઠપતિ પોતેજ છે.
રાન્યનગર હસ્તગત કર્યા બાદ, જેના શિર પર રાજમુગટ તમારે
પહેરાવવો હોય, તેને ખુશીથી પહેરાવજો, પરંતુ એટલું હૃદયમાં
કાયમને માટે કોતરી રાખજો કે, બ્રહ્મચર્ય સિવાય બીજો કોઈ
આશ્રમ મારાથી સ્વીકારી શકાશે નહિ. હવે તમે સૌ તમારાં પોત-
પોતાનાં કામ પર જઈઓ.”

ત્યાર બાદ ચાર જણ બ્રહ્મચારી મહારાજને પ્રણામ કરીને ત્યાં આગળથી ચાલ્યા ગયા. સત્યાનંદે ખીખ જુએ નહિ એવી રીતે ઇશારત કરીને મહેન્દ્રને રોકી રાખ્યો. ખીખ ત્રણ જણા ચાલ્યા ગયા, મહેન્દ્ર એકલો રહ્યો. તે વખતે સત્યાનંદે મહેન્દ્રને કહ્યું:—“તમે બધાએજ વિષ્ણુમંદિરમાં સંગંદ ખાધને સંતાન ધર્મ સ્વીકાર્યો છે. ભવાનંદ અને જીવાનંદ એ બે જણાએજ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યો છે. ભવાનંદે ખુશીથી સ્વીકારેલું પ્રાયશ્ચિત આજે કયું છે. મને હંમેશાં એવો ભય રહે છે કે કોઇ દિવસ જીવાનંદ પણ પ્રાયશ્ચિત કરીને પ્રાણત્યાગ કરશે. પરંતુ મને એક પ્રકારની શ્રદ્ધા રહે છે કે, કાંઈક ગુપ્ત કારણોને લઈને આ ક્ષણે એ મરશે નહિ. તમે પણ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે સંતાનોનું કાર્ય પાર પડે નહિ, ત્યાં સુધી સ્ત્રી-કન્યાનું તમે મુખ જોશો નહિ. પણ આ ક્ષણે કાર્ય સફળ થયું છે, હવે તમે પાછા સંસારી થઈ શકો છો.”

મહેન્દ્રની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહી રહી હતી ? મહેન્દ્ર બોલ્યો:—“ઠાકુર, સંસારી થાઉં ? કેને ખાતર ? સ્ત્રીએ તો આપ-ધાત કર્યો છે અને કન્યા ક્યાં છે, તેની કશી ખબર નથી. તેનો પત્નો પણ કેમ કરીને મેળવવો ? આપે કહ્યું હતું કે જીવતી છે. એટલુંજ ફક્ત જાણું છું. એ ઉપરાંત ખીજું કાંઈ જાણતો નથી.”

સત્યાનંદે નવીનાનંદને બોલાવીને મહેન્દ્રને કહ્યું:—“આ નવીનાનંદ ગોસ્વામી છે—બ્રહ્મા પવિત્ર અન્તઃકરણના છે. મારા પ્રિય શિષ્ય છે. એ તમારી કન્યાની ભાળ કાઢી આપશે.” એમ કહી સત્યાનંદે શાન્તિને કાંઈક ઇશારત કરી. શાન્તિ તે સમજી જઈ તેમને પ્રણામ કરીને ત્યાં આગળથી વિદાય થઈ; ત્યારે મહેન્દ્રે શાન્તિને કહ્યું:—“આપનો મેળાપ હવે ક્યાં થઈ શકશે ?”

શાન્તિ બોલી:—“મારા આશ્રમમાં આવજો;” એમ કહી તે આગળ આગળ ચાલવા લાગી.

ત્યાર પછી મહેન્દ્ર અક્ષયારી મહારાજને પગે લાગીને ત્યાં આગળથી વિદાય થયો, અને શાન્તિની સાથે સાથે તેના આશ્રમ આગળ આવી પહોંચ્યો. તે વખતે રાત ઘણી વીતી હતી. તેમ છતાં શાન્તિએ આરામ નહિ લેતાં કલકતા તરફ જવાની તૈયારી કરવા માંડી હતી.

બધા જતા રહ્યા બાદ, અક્ષયારી એકલા જમીન પર પડ્યા પડ્યા જગદીશ્વરનું મનમાં ધ્યાન કરવા લાગ્યા. સહવાર પડવા આવી હતી. એવે સમયે ક્રોધએ ઓચિંતાં આવી તેમના માથા ઉપર સ્પર્શ કરીને કહ્યું:—“હું આવ્યો છું.”

અક્ષયારી સફાળા ઉડીને બેઠા થયા અને બેબાકળા થઈને કહેવા લાગ્યા:—“આપ આવ્યા છો? કેમ, શું કરવા?” તેમણે કહ્યું:—“દિવસ પૂર્ણ થયો છે.” અક્ષયારી બોલ્યા:—“હે પ્રભુ! આજે ક્ષમા કરો. આવતી મહા સુદ પુનેમે હું આપની આજ્ઞા માથે ચઢાવીશ.”

આનંદમઠ.

ખંડ ૪ થો.

પ્રકરણ ૧ લું

તે રાત્રે હરિ નામની ધૂનથી તે પ્રદેશની ભૂમિ ગાથ રહી. સંતાનો સઘળા ટોળાખંધ ન્યાં ત્યાં “વન્દેમાતરમ્” “જગદીશ હરે” વગેરે ગીત ઉંચા સ્વરે લગ્નકારતા લગ્નકારતા લટાર મારવા લાગ્યા. કોઈ શત્રુ સેનાનાં અસ્ત્ર, તો કોઈ વસ્ત્ર છીનવી લેવા લાગ્યા. કોઈ કોઈ તો વળી મુડદાનાં મ્હોં પર લાત લગાવી ફેદાફેદ કરી મૂકતા.

આમ દરેક જણ મસ્તીમાં મ્હાલી રહ્યું હતું. કેટલાક ગામમાં ધુસી જઈને અને કેટલાક શહેરની શેરીઓમાં શોરબકોર કરીને વટેમાગુ, શેઠ શાહુકાર, જે કોઈ નજરે પડે તેને કહેતા કે બોલો “વન્દેમાતરમ્”, નહિતર મારી નાંખીશું. કોઈક વળી સુખડીયાની દુકાન પર દરોડો પાડીને સુખડી ખાધને લુખડી ભાંગતાં. કોઈ કોઈ તો ગોવાળીયાના ઘરમાં ધુસી જઈને હાંદલાં માટલાં વગેરેની ભાંગ ફેડ કરી દહિં માંખણ ચાટી પેટ ભરતા. કોઈ કહેતા કે, “અમે યજ્ઞના ગોવાળીયા છીએ, ક્યાં છે હમારી રંગીલી ગોવાલણો ?”

તે એકજ રાતમાં ગામેગામ, અને શહેરેશહેર ભયંકર ત્રાસ

વર્તી રહ્યો. અધાજ બોલવા લાગ્યા:—“મુસલમાનોનું માન મસજીદ ગયું છે, દેશ હવે હિન્દુઓનો થયો છે; અધા બોલો, હવે છુટે મ્હોડે જયશ્રી હરિ !” ગામડીયાઓ મુસલમાનને દેખતાં વારને તેની પાંચ ઘટોળી કરવા ને કાંઈ કાંઈ વિપદ પાડવા લાગ્યા. મુસલમાનોના ધરમાં ધુસી જઈ તેમનું સર્પસ્વ લૂંટી લાવતા, ને છેવટે તેમના ધરની હોળી સળગાવતા. બણા યવનો માર્યા ગયા; અનેક મુસલમાનોએ તેથી દાઢી કાઢી નાંખીને શરીરે મૃત્તિકા લેપન કરીને હરિ નામનું ભજન કરવા માંડ્યું. પૂછવામાં આવતાં, તેઓ સ્પષ્ટ ખુલાસો કરી દેતા કે—“આમિ હિન્દુ !”

મુસલમાનો ટોળાખંધ રાજનગર તરફ નાસી છૂટ્યા. ચારે દિશામાં રાજના માણસો દોડધામ કરી રહ્યા. સિપાઈઓએ મુસજ્જિત થઇને શહેરનું રક્ષણ કરવાને કેડ કસી. નગરના દરેક કિલ્લા આગળ વાટે ને ઘાટે સઘળા પહેરેગીરો ઘણીજ ખંત અને કાળજીથી ખુશી તરવારે શહેરનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. રાયત ખંધી આખી રાત જાગ્રત રહી, ‘કાણુ જાણુ કેવું વાશે વ્હાણુરે’ તેની ચિન્તા કરવા લાગી.

હિન્દુઓ કહેવા લાગ્યા:—“દુર્ગામા કરે ને સંન્યાસીઓ આવી પહોંચે ને હિન્દુઓના ભાગ્યનો ભાનુ પ્રકટે.” મુસલમાનો બોલવા લાગ્યા:—“અલ્લાહો અકબર! આટઆટલું કરવા છતાં આપણું કંઈ વળ્યુંજ નહિ. પાંચ પાંચ વખત રોજ નીમાજ પઢતા હતા, તોપણુ ટીલાં ટપકાં કરનારા હિન્દુઓનાં ટોળાં આગળ એ બધુંય ધામ ધૂમ ને ફસ થઈ ગયું. કાંઈજ ફળ્યું નહિ ને આપણું કશુંય વળ્યું નહિ. દુનિયા દીવાની છે કે દોરંગી છે ?” આમ એકની આંખ હસી રહી હતી, ત્યારે બીજાની અફસોસથી હાયસોસમાં રૂદન કરી રહી હતી. આમ તે દિવસની આખી રાત પરસ્પર વિરોધ ધરાવનારા હર્ષશોકના ભાવોમાં હિન્દુ મુસલમાનોએ પસાર કરી.

એ વાત કલ્યાણીને કાને પહોંચી. ઘેયાંછોકરાં, ડોસાંડગરાં,

વગેરે કોઇનેજ એ વાત અજાણી નહોતી ! કલ્યાણી મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગી:—“જય જગદીશ્વર ! આજે તમારું કાર્ય સિદ્ધ થયું છે. આજે હું મારા પ્રિય પતિનાં દર્શન કરવાને અહિંથી નીકળી પડીશ. હે મધુસૂદન ! મને સહાય થજો !”

મધરાતે કલ્યાણીએ પથારીમાંથી ઉડીને ઉભાં થઇ, ખડકીનું બારણું ખોલ્યું, ચોમેર નજર ફેરવતાં કોઇ જોવામાં આવ્યું નહિ, એટલે ગુપત્યુપ ગૌરીદેવીની હવેલીમાંથી બહાર રસ્તા પર સટકી આવી. મનમાં ઈષ્ટ દેવતાનું સ્મરણ કરીને ગણગણી:—“જોજો હોં પ્રભુ ! આજે પદચિન્હમાં એમનો મેળાપ અવશ્ય થવો જોઇએ.”

કલ્યાણી શહેરની પોલીસ ચોકી આગળ પહોંચી, એટલે પહેરે-ગીરે તેને અટકાવીને કહ્યું:—“કોણ જાણ છે ?” કલ્યાણીએ ગભરાટમાં જવાબ દીધો:—“હું બાઇ માણસ છું.” પહેરાવાળો તટ્ટકી ઉઠ્યો:—“જવાનો હુકમ નથી.” વાત જમાદારના જાણવામાં આવી.

જમાદારે કહ્યું:—“બહાર જવાની મના નથી, અંદર આવવાને માટે હરકત છે.” તે સાંભળી પહેરાવાળો કહેવા લાગ્યો:—“જાઓ, માણ ! જવાની મના નથી, પણ આજકાલ મામલો ગંભીર છે; કોણ જાણે રસ્તામાં તમારું શું થાય ? કોઈ ચોર લૂંટારા બદમાશને હાથ પડો તો જીવથી માર્યા જાઓ-મા, આજની રાત તમે બહાર નહિ નીકળો.”

કલ્યાણી બોલી:—“ભાઇ, બિખારણુ છું. મારી પાસે કોડી સરખીયે નથી. લૂંટારાઓ મારી પાસેથી શું લેવાના છે ?”

પહેરેગીરે કહ્યું:—“જીવાન છો માણ, હજી તો જીવાન છો. જીવાની એ તો સ્ત્રીઓનું ઝવેરાત છે. મનેજ એમ થઈ જાય છે કે હું બદમાશ હોત, તો કેવું સારું !” કલ્યાણી ચેતી ગઈ કે આકતના સોદા છે, કાંઈ પણ વધતું ઓછું બોલ્યા વગર સડાક કરતી કે સોડીયું વાળીને ત્યાં આગળથી સટકી ગઈ. પહેરેગીરે ધાયું કે બાઇ

ઝોલાદોલા જેવી છે—રમણતા, રસિકતાની અભાવ છે, એટલે તેણે છૂટકારાનો દમ મૂકી ચલમ વતી ગાંજનો દમ મારી એ વાતને વિસારે પાડી દીધી. અલખત કલ્યાણી તે વખતે ક્યાંની ક્યાં નીકળી ગઇ હતી.

રસ્તા ઉપર ડગલે ને પગલે મુસાફરો મળી આવતા હતા. કોઈ “મારો મારો” ની ગર્જના કરતું હતું, કોઈ ‘નાસો નાસો’ની ખૂમાખૂમ કરી રહ્યું હતું. કેટલાક રડતા હતા, કેટલાક હસતા હતા. કોઈ હાથમાં આવતું તેને પકડતા હતા. કલ્યાણી મહા વિમાસણમાં આમ ફસાઇ ગઇ હતી. રસ્તો પણ જાણતી નહોતી, પરંતુ કોઈને પૂછવાની જાતી ચાલતી નહતી. બધાજ લડાયક જુસ્સાના આવેશમાં આવી ગયા હતા. જેમ તેમ લપાતી છુપાતી અંધારામાં જ્યાં પગ પડતો ત્યાં મૂકીને તે ચાલતી હતી. આમ ચોરી છુપીને ચાલતાં ચાલતાં તે અચાનક ઉદ્ધત બળવાખોરોના હાથમાં સપડાઈ ગઈ. બચ્ચર કીકીયારી પાડતા, તેઓ એના ડીક પર ધસી આવ્યા.

કલ્યાણી તે વખતે ઉંચે શ્વાસે ત્યાંથી દોડ મૂકીને જંગલની અંદર ભરાઈ ગઈ. ત્યાં પણ તેની પાછળ પાછળ બે ત્રણ બદમાશો દોડી આવી. એક જણ તેના લુગડાનો છેડો પકડીને બોલી ઉઠ્યો:— “ઓહ તારો લટકો ને મટકો !” તેજ વખતે બીજા એક માણસે ઝોચિંતા પાછળથી આવીને પેલા લાજ લૂંટવા તૈયાર થએલ નર-પશુને જોરથી ડાંગ મારી. સજ્જડ ફટકો પડતાં, તમ્મર ખાઇને તે પટકાઈ પડ્યો. એ વ્યક્તિએ સંન્યાસીનો પોશાક પહેર્યો હતો— મૃગચર્મ શરીર પર ઓઢી લીધું હતું, ઉમ્મર નાની હતી.

તેણે કલ્યાણીને કહ્યું:—“તમે જરા પણ ગભરાશો નહિ. મારી સાથે ચાલ્યાં આવો. ક્યાં જવું છે તમારે ?”

કલ્યાણી:—“પદચિન્હ.”

આગવુંક આશ્ચર્યભરે ચોંકી ઉઠ્યો. તે પૂછવા લાગ્યો:—“શું

કેવું ? પદચિન્હ ?”

એમ કહી તે નવો આવનાર માણસ કલ્યાણીના ખન્ને ખભા પર પોતાના હાથ મૂકીને ઘણીજ ચોકસાઈથી તેના મોં સામું અંધારામાં ધારી ધારીને જોવા લાગ્યો.

કલ્યાણી અકસ્માત પોતાને પુરૂષનો સ્પર્શ થવાથી, રોમાંચિત, ભયભીત, આશ્ચર્યચકિત થઇ આંસુ સારવા લાગી—તે એટલી તો ખલાવરી અને ખુબાકળી થઇ ગઇ હતી કે નાસી છુટવાની પણ હામ રહી નહતી. નિરીક્ષણનું કામ ખલાસ થયા બાદ તે આગંતુક બોલી ઉઠ્યો:—“હરે મુરારે ! ઓળખી, ઓળખી તને, તું તો મુંઝ પેલી કલ્યાણી !”

કલ્યાણી ખીતી ખીતી પૂછવા લાગી:—“આપ કેણુ છો ?”

આગંતુક બોલ્યો:—“હું છું તમારો દાસાનુદાસ. હે સુન્દરિ ! હે મૃગનયનિ ! પ્રસન્ન થાઓ મારા ઉપર.”

કલ્યાણી ઉતાવળે પગલે તે જગ્યાએથી દૂર ખસી જઇને બોલી:—“આવું અપમાન કરવા ખાતરજ મારી બહારે ધાયા હતા કે ? પાઘડી પહેરાવીને પશ્ચીથી માથું સુઢાં વાઢી નાંખો, એવા જણાઓ છો. દીસો છો પાછા બ્રહ્મચારીના વેશમાં. બ્રહ્મચારીનો ધર્મ શું આવો હોતો હશે કે ? શું કંઈ કે હું આજે અસ્ત્રરહિત અને નિરાધાર છું, નહિતર તમારા મ્હેંમાં લાડી મારત.”

બ્રહ્મચારી બોલ્યા:—“આર્ય સ્મિતવદને ! તારી આ રમ્ય મનોહર દેહલલિતકાનો સ્પર્શ કરવાને હું ઘણા દિવસથી તલસી રહ્યો હતો” એમ કહી બ્રહ્મચારીએ રઘવાટભર્યાં એના તરફ ધસી જઇ કલ્યાણીને ગાઢ આલિંગન કર્યું. ત્યારે કલ્યાણી ખડખડ હસીને કહેવા લાગી:—“ઓહ, માઈં કપાળ ! પહેલાં કહો તો ખરા ભાઈ કે મારી આ દશા છે.”

શાન્તિ બોલી:—“ભાઈ, મહેન્દ્રને ઓળખા નીકળી પડ્યા છો ?”

કલ્યાણીએ કહ્યું:—“તમે કોણ છો? મારા મનની વાત પણ સઘળી જાણતા હો, એમ લાગે છે ને!”

શાન્તિ બોલી.—“હું બ્રહ્મચારી છું—સંતાન સેનાનો સરદાર છું. સિપાઇઓએ તેમજ સંતાનોએ આજે રસ્તા ઉપર જે ધોંગાણું મચાવ્યું છે તે જોતાં હમણાં તમારાથી પદચિન્હ નહિ જઈ શકાય.”

કલ્યાણી રડવા લાગી.

શાન્તિ ડોળા ધુરકાવીને કહેવા લાગી:—“બો શેનો છે? આપણે આપણાં કાતીજ નયન બાણ વડે હજારો શત્રુઓનો સંહાર કરી નાંખીશું. ચાલો, પદચિન્હ જઈએ.”

આવી વિશ્વક્ષણ સુદ્ધિમતી સ્ત્રીની સહાયતા મળી જવાથી, કલ્યાણીને મન સદેહે સ્વર્ગમાં સીધાવ્યા જેવું લાગ્યું. તે કહેવા લાગી:—“તમે મને જ્યાં લઈ જશો, ત્યાં હું આવીશ.”

શાન્તિ પછી તેને લઇને વનને રસ્તે ચાલવા લાગી.

પ્રકરણ ૨ જી.

જે વખતે અંધારી ઘેર રાતના શાન્તિ પોતાનો આશ્રમ ત-
જીને શહેર તરફ સંચરી હતી, તે વખતે જીવાનંદ આશ્રમમાં બેઠા
હતા. શાન્તિએ જીવાનંદને કહ્યું:—“હું નગરમાં જાઉં છું. મહે-
ન્દ્રની વહુને લઇ આવું છું. મહેન્દ્રને તમે કહી દેજો કે તમારી સ્ત્રી
હયાત છે.”

મહેન્દ્રને જીવાનંદ પાસેથી કલ્યાણી સજીવન થયાની સંચળી
ખાતમી મળી હતી—તેમજ તેનું હાલતું નિવાસસ્થાન પણ સર્વ
સ્થાનને વિષે સંચરનારી શાન્તિની મારફત જાણવામાં આવ્યું હતું.
ધીમે ધીમે બધો બેદ મહેન્દ્રની આગળ ખુલ્લો થવા લાગ્યો.

પહેલાં તો મહેન્દ્રને વિશ્વાસ બેઠો નહિ. છેવટે તેના હૃદયમાં
આનંદ ઉભરાઈ જવા લાગ્યો.

તેજ રજનીપ્રભાતના સન્ધિકાળમાં શાન્તિની સહાયથી મહે-
ન્દ્રનો કલ્યાણીની સાથે મેળાપ થયો. સ્થિરતાથી ઠરી ગએલા તે
વનમાં, ધીરોધીર્ય ઝુકી રહેલાં શાલવૃક્ષનાં ઝુંડની ઘેરી અંધારી
છાંયમાં, પશુપક્ષીઓની નિદ્રા ભંગ થતાં આગમ્ય તેમને નિર્વાણ
સુખ પ્રાપ્ત થયું. પરસ્પરનાં દર્શનનો લાભ મળ્યો. એની સાક્ષીમાં
હતાં માત્ર તેજ નીલ ગગનવિહારી નક્ષત્ર ગણો, તેમજ અસંખ્ય શાલ
તરુઓની હારમાળા, જરાક આધે ખડક સાથે મોજાં પઢાડી મધુર

હાસ્યથી હસી રહેલી પ્રસન્નસલિલા સંકીર્ણા નદીનો ખળખળ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો; ખીજે કોઈ સ્થળે પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામેલી સુરખિલરી ઉપાનાં તેજઃપુંજને નિદાળીને નાચી રહેલી કોકિલાનો કલકલ નિનાદ થઈ રહ્યો હતો.

એકાદ પ્રહર પછી શાન્તિ અને જીવાનંદે ત્યાં આગળ દેખા દીધી. કલ્યાણીએ શાન્તિને કહ્યું:—“વગર મૂલ્યે હું તમારી આગળ વેચાઈ ચૂકી છું. આઠ પ્રહર લગી વાંસો સરખો વાંકો વાળ્યો નથી. બે રાતના અખંડ ઉત્તમગરા થયા છે. હું તમારી જેમ મરદ છું.”

તે ધીરં ધીરં હસવા લાગી. ત્યાર બાદ જીવાનંદ મહેન્દ્રના સામું તાકી રહીને કહેવા લાગ્યો:—“એની જોખમદારી મારે માથે છે. આપ નિરાંતે પદચિન્હ પધારો—તે જગોએ આપને કન્યા મળશે.”

x

x

x

x

નિમાધની પાસેથી કન્યાને લઈ આવવાને જીવાનંદ ભયરપુર ગયો. કામ દેખીતી રીતે ઘણું કપરું હતું.

નિમાઈ પહેલાં તો ઘુંટડો ગળી ગઈ—આંખ આડા કાન કરી એમેર નજર ફેરવવા લાગી. હોઠ લપડાવી, નાક ડુલાવીને, ચીસો તાણવા લાગી. ત્યાર બાદ જૂસકો મારીને કુસકેકુસકાં ભરવા લાગી. ઘણી વારે ઉંડાણમાંથી અવાજ કાઢ્યો:—“કન્યાને આંખ આગળથી અળગી નહિ કરાય.”

નિમાઈએ બન્ને હાથ વતી આંખો લુછી નાંખ્યાં બાદ, જીવાનંદે કહ્યું:—“અરે, બહેન ! એમાં રડે છે શું કામ ? એટલું બધું આધુર્યે નથી. એ લોકોનું મકાન તેં જોયું ના હોય, તો ચાલ. એ બહાને તારાથી જોઈ અવાશે પણ ખરું.”

નિમાઈ હોઠ લપડાવીને કહેવા લાગી:—“ત્યારે તમારી કન્યાને લઈ જતા કેમ નથી ?” એમ કહી, નિમાઈ ધબધબ કરતી કે છોકરીને લઈ આવી, અને જીવાનંદના હાથમાં ઝીકીને હાથ પગ

પછાડીને રડારોળ કરવા લાગી. જીવાનંદ વખત વિચારી જઈ, વેળા તેવી રક્ષા કરવા ખાતર આડી અવળી વાતો કરવા લાગ્યો. પરંતુ નિમાઈનો ટપકો કશાથી ઠેકાણે આવ્યો નહિ. નિમાઈએ ગુસ્સામાં ઉડીને સુકુમારીના કપડાંની પોટલી, ઘરેણાંની પેટી, માથાનો દોરો, રમવાની ઢોંગલી, વગેરે વસ્તુઓ ઝપઝપ કરતી કે જીવાનંદના પગ આગળ ઝીંકી. સુકુમારી તે બધું પોતાની મેજે ગોઠવવા મંડી.

નિમાઈને પછી તે પૂછવા લાગી:—“હેં મા? આપણે ક્યાં જઈશું?” નિમાઈથી હવે વધુ વખત રહેવાયું નહિ. ઝટ કરતી કે સુકુમારીને હાથમાં લઇને તે રડતી રડતી ત્યાં આગળથી ચાલી ગઇ.

પ્રકરણ ૩ જી.

પદચિન્હના નવા કિલ્લામાં આજે સુખ સંમેલન ભરાયું હતું. મહેન્દ્ર, કલ્યાણી, જીવાનંદ, શાન્તિ અને નિમાઈ. નિમાઈનો પતિ તથા સુકુમારી મલકાતાં મલકાતાં મહાલી રહ્યાં હતાં. શાન્તિ નવીનાનંદના વેશમાંજ હાજર થઇ હતી. કલ્યાણીને જે રાત્રે પોતાની પર્ણકુટીમાં લઇ આવી હતી, તેજ વખતે શાન્તિએ તેને સમજાવી દીધું હતું કે હું શાન્તિ તેજ નવીનાનંદ છું, એ વાતનો ભરમ તારા સ્વા-

મીની આગળ પણ ખુલ્લો પાડીશ નહિ. એક દિવસ કલ્યાણીએ તેને પોતાના ઘરમાં, અંતઃપુરમાં બોલાવી. નવીનાનંદ તે ઉપરથી આવી પહોંચ્યા. નોકરોએ કરેલી મનાઇ અને ડાખલને એણે જરા પણ લેખી નહિ.

શાન્તિ કલ્યાણીની પાસે આવીને પૂછવા લાગી:—“બોલાવવા કેમ મોકલ્યું હતું ?”

કલ્યાણી:—“આમ પુરૂષનો પોશાક કેટલા દિવસ પહેર્યા કરવો છે ? હજી એમની મુલાકાત થઇ નથી, —વાતચિતનો પ્રસંગ પણ મળ્યો નથી. મારા સ્વામીની આગળ તમારે પ્રગટ થવું પડશે.”

નવીનાનંદ ભારે ગુંચવણમાં પડી ગયા. ક્યાં સુધી તો તેનાથી કશુંય બોલી શકાયું નહિ. છેવટે કહ્યું:—“એમાં વિદ્ધ ઘણા છે, કલ્યાણી !”

બન્ને જણાં વાર્તાલાપ કરવા મંડ્યાં. આણી તરફ જે નોકરોએ નવીનાનંદને અંતઃપુરમાં પેસવાની રૂકાવટ કરી હતી, તેઓ તરતજ મહેન્દ્રની પાસે પહોંચી ગયા, અને બધું ભડાકી દીધું કે નવીનાનંદે બળજેરીથી અંતઃપુરમાં ધુસી જઈ અમારા નિષેધનો નિષેધ કરી દીધો છે. આશ્ચર્યચકિત થઈ કુતૂહલવશાત્ મહેન્દ્ર પણ અંતઃપુરમાં ગયો. કલ્યાણીના શયનગૃહમાં જઈને જુએ છે, તો નવીનાનંદ ઓરડાની અંદર ઉભો છે. કલ્યાણી તેના ખભા પર હાથ મૂકીને, નવીનાનંદે પહેરેલા વ્યાધ્યર્મની ગાંઠ ખોલતી હતી. મહેન્દ્ર તે જોઈને દિગ્મૂઢ જેવો બની ગયો—અતિશય ધુંવાંધું થવા લાગ્યો.

નવીનાનંદે મહેન્દ્રને જોઈ હસીને કહેવા માંડ્યું:—“કેમ ગાંસાઈ ! સંતાન સંતાનમાંયે માંહોમાંદ અણુવિશ્વાસ કે ?”

મહેન્દ્ર બોલ્યો:—“ભવાનંદ દાકુરે એ વિશ્વાસને કેટલો છેલ દીધો હતો, તે યાદ છે ને ?”

નવીનાનંદે આંખ ફેરવીને કહ્યું:—“કલ્યાણી ક્યારે ભવાનંદના

ખભા પર હાથ મૂકીને વ્યાધ્યચર્મ ખોલી દેતી હતી ?” એટલું ખોલતાં ખોલતાં શાન્તિએ કલ્યાણીનો હાથ નેરથી પકડી રાખ્યો, વ્યાધ્યચર્મ ખોલી નાંખવા દીધું નહિ.

મહેન્દ્ર:—“એમાં શું ?”

નવીનાનંદ:—“તમને વહેમ પડતો હોય તો મારા પરજ પડવો ન્નેધએ—કલ્યાણીનો શું કરવા તમારે અણુવિશ્વાસ કરવો ન્નેધએ ? એના પર વહેમ લાવવાનું કાંઈ કારણ ?”

એક વાર મહેન્દ્ર મ્હાત થઈ ગયો. ગાંગાતક્ષાં કરતાં કરતાં તે ખોલી ઉઠ્યો:—“ક્યાં ? મેં કેનો અણુવિશ્વાસ કર્યો છે ?”

નવીનાનંદ:—“તો પછી મારી પાછળ પાછળ છાનામાનાં અંતઃપુરમાં આવી પહોંચવાનું કાંઈ કારણ ?”

મહેન્દ્ર:—“કલ્યાણીને મારે કાંઈક કહેવું હતું, એટલા માટે આવ્યો છું.”

નવીનાનંદ:—“તો પણ અભારે પધારો. કલ્યાણીની સાથે મારે પણ કાંઈક વાત કરવાની છે. આપ એક વાર અહિંથી ખસી જાઓ, પછી મારાથી વાત કહેવાય. આપનું તો આ પોતાનું મકાન છે, આપ તો ચાહો તે વખતે પધારી શકો છો; પરંતુ હું તો મહા કથા-વટે આવ્યો છું.”

મહેન્દ્ર તદ્દન ધીધવાઈ મયો. આભો બનીને ઉંડા વિચારમાં ગરક થઈ ગયો. વિચાર માળાના ઉપરાચાપરી મણકા જેમ તેમ તે ફેરવતો ગયો, તેમ તેમ કેકડું વધારે ગુંચવાવા લાગ્યું. વાત નથી પણ આકૃત છે. કલ્યાણીનું કામ પણ કાંઈક બાંકું જણાય છે ને શું ? રખેને મારા પર વહેમાશે, એવા ડરથી તે નથી ખસી જવાની વક્ષણ સરખી પણ ધરાવતી; નથી કેઈ પ્રકારે અકળાતી કે લજવાતી.—ઉલટું ધીમું ધીમું હસી રહી છે. અને કલ્યાણી—જેણે પેલા ઝાડ નીચે ઝેર ખાધું હતું, તે કાંઈ આવો ગુન્હો એકદમ

કરી શકે ખરી ?

મહેન્દ્ર આમ વિચાર વમળમાં ગોથાં ખાયાં કરતો હતો, એવામાં શાન્તિએ અભાગણીએ મહેન્દ્રની આવી દયામણી દશા જોઈને મંદમંદ રિમત કરીને કલ્યાણીના પ્રત્યે એક કામળગાઈ કટાક્ષ ફેંક્યું. તેજ ક્ષણે અધકાર પર એકાએક પ્રકાશ પથરાઈ ગયો. મહેન્દ્ર ચેતી ગયો કે એ તો નક્કી હાવભાવ ભર્યું કામિનીનું કટાક્ષ ! એકદમ ઉઠાંછળા ખતીને તેણે સાહસ કર્યું. નવીનાનંદની દાઢીને માર્યો એક જોરથી આંચકો—તેજ ક્ષણે ખનાવટી દાઢીમૂઝ સરી પડ્યાં. કલ્યાણીએ પણ દાવ જોઈને સોગટી મારી—વ્યાધ-ચર્મની ગાંઠ ઓચિંતી ખોલી નાંખી. એટલે તે પણ ખીચાઈ ભોંચ સરસું થયું. પોગળ ખુલ્લું યઈ જતાં શાન્તિ ખીચારી વ્હીલી વ્હીલી થઈને દૂર જઈને નીચું જોઈ રહી.

મહેન્દ્રે તે વખતે શાન્તિને ઁસાસા કરી:—“તમે કોણ છો ?”

શાન્તિ:—“શ્રીમાન્ નવીનાનંદ ગોસ્વામી.”

મહેન્દ્ર:—“એ તો તમારી ઠગાઇ કહેવાય. તમે બાધ માણસ છો.”

શાન્તિ:—“અત્યારે તો નામથીજ કામ છે ને ?”

મહે:—“ત્યારે એક ખીજ વાતનો ડગડગો મનમાં રહી જાય છે, તેનો ખુલાસો કરો. તમે બાધ માણસ હોવા છતાં, જીવાનંદ ઠાકુરની પાસે નિરંતર સહવાસ શા માટે કરો છો ?”

શાન્તિ:—“એ વાત હું આપને નથી કહેવાની.”

મહે:—“તમે બાધ માણસ છો એ વાત જીવાનંદ ઠાકુર તો જાણે છે ખરાને ?”

શાન્તિ:—“જાણે છે.”

તે સાંભળી વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો મહેન્દ્ર અતિશય બેદ પામ્યો. મનમાં ચીઠાયો પણ ખરો.

તે જોઈ કલ્યાણીથી બધો ભરમ ખુલ્લો કરી દીધા વગર રહેવાયું નહિ. તે બોલી:—“એ તો જીવાનંદ ગોસ્વામીનાં ધર્મપત્ની શાન્તિ દેવી છે.”

પળવાર મહેન્દ્રનું મુખ પ્રસન્ન થએલું રહ્યું. ફરી પાછો અધકાર તેના પર છવાઈ ગયો. કલ્યાણી તે સમજી જઈને બોલી ઉઠી:—
“એ તો બ્રહ્મચારિણી છે, બ્રહ્મચારિણી.”

પ્રકરણ ૪ થું.

ઉત્તર બંગાળા મુસલમાનોના હાથમાંથી તમામ ખાલી થયો. છતાં મુસલમાન કોઈ એ વાત સ્વીકારતા નહિ—આંખ મીંચામણાં કરીને કહેતા કે, કેટલાક લૂંટારાઓ ધીંગાણું કરી રહ્યા છે, અમે તેઓને સજા કરીએ છીએ. એ પ્રમાણે કેટલો કાળ વીત્યા કરત, તે કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ સહભાગ્યે એ સમયે બલીયસિ ઈશ્વરેચ્છાના પ્રતાપે વોરન હેસ્ટીંગ્સ આંખ મીંચામણાં કરે એવા માણસ ન હતા—એકલાની બધા જો એમને ગળે ઉતરી હત, તો

આજે ભારતમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ક્યાં રહ્યું હોત ? એ સંતાનોને શાસન કરવાને (Major Edwards) મેજર એડવર્ડઝ નામે એક ખીજો સેનાપતિ નવીન સેના લઇને તાબડોતોમ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો.

એડવર્ડઝને માત્રમ પડયું કે આ યુરોપીય યુદ્ધ નથી. શત્રુઓ પાસે નથી સેના, નથી નગર, નથી રાજધાની કે નથી કોઇ કિલ્લો; તેમ છતાં બહુજ તેઓને તામે છે. જે દિવસે જે જગોએ બ્રિટિશ લશ્કરની છાવણી રહેતી, તે દિવસને માટેજ તે સ્થાન બ્રિટિશ સેનાને તામે રહેતું—ખીજો દિવસે બ્રિટિશ લશ્કર ત્યાંથી કુચ કરી ગયું કે એમેરથી પાછી તેવીજ “વન્દેમાતરમ્”ની ધૂન મચી રહેતી.

સાહેબને નહિ સમજતું કે કોણ જાણે ક્યાંથી એકજ રાતમાં જાણે કીડીયોનું વહાણ ફાટતું હોય તેમ આ લોકોનો એકાએક રાફડો ફાટે છે અને અંગ્રેજને તામે જે ગામ હોય, તેને સળગાવી મૂકીને ચાલ્યા જાય છે; અથવા થોડું અમથું બ્રિટિશ સૈન્ય જોવામાં આવતાં તેજ ક્ષણે તેનો ખોડો કાઢી નાંખે છે. તપાસ કરતાં કરતાં સાહેબને માત્રમ પડી ગયું કે પદચિન્હમાં એ લોકો કિલ્લો ચણી દઈ, તે જગોએ પોતાના આયુધ અસ્ત્રના ભંડાર તથા ધનના ભંડારનું રક્ષણ કરે છે. એથી તે કિલ્લો સર કરવાનો એમણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

જનસુસો મારફતે તેને કેટલીક ખાતમી મળવા માંડી; પદચિન્હમાં કેટલાક સંતાનો રહે છે, એવા સમાચાર લાવનારે ત્યાંનો કિલ્લો કબજે કરવાની જરૂર છે, એ સંબંધી ઉલ્લેખ સરખોયે કર્યો નહિ; પદચિન્હમાં સંતાનો નજરે પડ્યાની ખાતમી મેળવી, એ જાણે તેને મન કોલંબસની અમેરિકાની શોધ જેવી મહત્વની ભાસી.

માત્ર માસની પૂનેમ પાસેજ આવી પહોંચી હતી. સાહેબની છાવણીની નજીકમાંજ નદી કિનારા પર એક મોટો મેજો ભરાતો.

મેળામાં સહજ એક લાખ માણસની મેદની ભરાતી. આ વખતે તો તેમાં પાછા વૈજ્ઞવે રાજ થયા છે, તેથી તેઓ મોટી સંખ્યામાં એ મેળામાં ભેગા થઇને કાંઈ કાંઈ ધીંગામસ્તી મચાવવાના. સંતાન સમુદાયના સઘળાજ લોકો એ પૂર્ણિમાના મેળામાં ભેગા થવાનો સંભવ હતો.

મેજર એડવર્ડે તેથી એવું અનુમાન કર્યું કે પદચિન્હના રખેવાળો સુદ્ધાં એ મેળામાં ભાગ લીધા વગર રહેશે નહિ. એ સોનેરી તકનો લાભ લઇ આપોઆપ લાલચોળ થએલા એ પદચિન્હના લોખંડી કિલ્લાને આપણી અજસ્ર તોપોના ભયંકર ભડી-મારથી ટીપી નાંખીશું એટલે કિલ્લો આપણે કબજે થઈ જશે.

એવો નિશ્ચય કરીને મેજરે મેળા વખતેજ હુમલો કરવાનું નક્કી કર્યું. વૈજ્ઞવે એકજ સ્થાનમાં સામટા ભેગા થશે, એટલે તેમને ચાંચડની માફક ચોળી નાંખીશું. તેમનો ખુરદો નીકળી ગયા પછી મેળો ભરાશેજ કેમ કરીને ?

એ સમાચાર ગામેગામ પ્રસરી રહ્યા. તે ઉપરથી, સંતાન સંપ્રદાયના ન્યાં ન્યાં જેટલાં માણસો હતાં, તે સઘળાંજ શસ્ત્રાસ્ત્રથી સુસજ્જિત થઇને તેજ ક્ષણે મેળાનું રક્ષણ કરવાને નીકળી પડ્યાં. બધાજ સંતાનો માથ માસની પૂર્ણિમાને દહાડે નદી કિનારા પર ભેગા થયા. મેજરે જે ધાર્યું હતું તેમજ બન્યું. ઇંગ્રેજોનાં સહભાગ્યનો સિતારો પાધરો, તે મહેન્દ્ર પણ પદચિન્હના કિલ્લામાં ઘણુંજ થોડું સૈન્ય રહેવા દઇને લશ્કરનો મોટો ભાગ પોતાની સાથે લઇને મેળામાં જવાને નીકળી પડ્યો.

એ સઘળી ઘટના અનતાં આગમ્ય જીવાનંદ અને શાન્તિ પદચિન્હ છોડીને ચાલ્યાં ગયાં હતાં. તે વખતે યુદ્ધની કોઇ વાતની ગંધ સરખીયે નહોતી આવી. યુદ્ધનો ઈશારો સરખોયે એમના મનમાં નહોતો. મહા સુદ પુનેમના પુણ્ય દિવસે, શુભ ક્ષણે, નદીના પવિત્ર

જળમાં પડી પ્રાણત્યાગ કરીને, પ્રતિજ્ઞા ભંગના મહા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો હતો. પરંતુ રસ્તે ચાલતાં ચાલતાંજ તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે મેળામાં ભેગાં થએલાં સંતાનોની સાથે અંગ્રેજ સૈન્યને ખૂનખાર જંગ ઝામવાનું છે.

ત્યારે શ્રવાનંદ બોલી ઉઠ્યા:—“એમ હશે, તો તો યુદ્ધમાંજ સામી છાતીએ ધા કરતા કરતા સ્વર્ગમાં સંચરીશું. ચાલો, જલદી જઇએ.”

તેઓ ઉતાવળે પગલે ચાલ્યાં. એક જગેએ એક મોટા ટેકરા ઉપર થઇને જવાતું હતું. ટેકરા પર ચઢીને વીર દંપતીએ નજર ફેંકી તો આ શું ? નીચે થોડેક દૂરજ અંગ્રેજોની છાવણી પડી છે.

શાન્તિ બોલી:—“હમણાં મરવાની વાત મોકુફ રાખો—બોલો વન્દેમાતરમ.”

પ્રકરણ ૫ મું.

ત્યાર પછી બન્ને જણાએ કાંઈ કાંઈ મસલત કરી. મન્ત્રણા થઈ રહ્યા બાદ, શ્રવાનંદ એક વનમાં છુપાઇ ગયો. શાન્તિએ બીજા

એક વનમાં ઘૂસી જઇને, કાંધક અનેરી કૌતુકભરી કત્તા અજમાવી.

શાન્તિ મોતનાં મ્હોંડામાં પેસવાને જતી હતી, પરંતુ મૃત્યુકાળે સ્ત્રીનાજ વેશ ધારણ કરવાતું તેણે પસંદ કર્યું. તેના એ પુરુષ વેશને મહેન્દે ઠગાઇ તરીકેજ ઓળખાવ્યો હતો. ઠગખાજ કરીને મરવું ન જોઇએ. એ વિચારથી તે પોતાની કપડાંની પેટી સાથે લઈ આવી હતી. તે પેટીમાં બધી જાતનો પોશાક પડી રહેતો. નવીનાનંદ તે પેટી ખોલીને, વેશ પરિવર્તનની પ્રવૃત્તિ કરવા લાગ્યા.

ચીકણા રસવાળી કુલની કળીઓ ઉપર એક નાના રંગેલા કાપડનો કકડો કાઢી લઇ, નાનાં નાનાં ક્રમતાં જેવાં ઝાડીનાં પાંદડાંનાં ઝુમખાથી પોતાના મુખચંદ્રને ઢાંકી દઇ, શાન્તિ એક ખંજરી હાથમાં લઇને વૈષ્ણવીના વેશમાં અંગ્રેજીની છાવણીમાં જઇને ઉભી રહી. એને જોઇને મોટા મોટા થોભીયાવાળા દાઢીમૂછવાળા સિપાઇઓ મોહિત થઇ ગયા. કોઇએ ટપ્પાની તો કોઇએ ગઝલની, કોઇએ સ્ત્રી વિષયક અને કોઈએ કૃષ્ણ સંબંધી ગાયનો ગાવાની ફરમાશ કરી. તે સાંભળીને તેઓ હરખચેલા થઈ દાળ, ચોખા, મીઠાઈ, ફળફળાદિક તથા પૈસા સુદ્ધાં હોંસે હોંસે આપવા લાગ્યા.

વૈષ્ણવી તંબુની અવસ્થા નજરોનજર જોઇને પાછી જવા લાગી, ત્યારે સિપાઇઓએ તેને પૂછ્યું:—“હવે પાછી ક્યારે આવશે?”

વૈષ્ણવી બોલી:—“તે હું જાણતી નથી, મારું ઘર ઘણું આંધે છે?”

સિપાઇઓ પૂછવા લાગ્યા:—“કેટલે દૂર?”

વૈષ્ણવીએ કહ્યું:—“હું પદચિન્હમાં રહું છું.”

તે દિવસે એજ વખતે મેજર સાહેબ પદચિન્હનીજ કાંઈક બાતમી લઇ રહ્યા હતા. સિપાઇ માંહેના એકને તે વાતની ખબર હતી. વૈષ્ણવીને બોલાવીને તે કેપ્ટન સાહેબની પાસે લઈ ગયો. સાહેબે તેને મેજર સાહેબની મુલાકાત કરાવી. મેજર સાહેબની પાસે જઇ,

વૈષ્ણવીએ મધુર હાસ્ય હસીને તીરછી નજરનાં કાતિલ કટાક્ષથી સાહેબનાં મગજને ધમધમાવી નાંખ્યું અને પછી હાથમાં ખંજરી લઈ તે ગાવા લાગી:—

‘મ્લેચ્છનિવહનિધને કલયતિ કરવાલં.’

સાહેબે સવાલ કર્યો:—“તમારું મકાન કીદર, બીબી?”

શાન્તિ બોલી:—“હું બીબી નથી. વૈષ્ણવી છું. મકાન પદ-ચિન્હમાં છે.”

સાહેબ:—“Where is that Adsin Podsin? હુંવા એકટા ગર હય?”

વૈષ્ણવી:—“ઘર, બધાં બહુયે ઘર છે.”

સાહેબ:—“ગર નેધ-ગર નેધ-ગર-ગર”

શાન્તિ:—“સાહેબ, સમજી તમારા મનની વાત. ગડ, ગટ, કેમ ખરું ને?”

સાહેબ:—“ધયેસ. ધયેસ, ગર! ગર-હાય?”

શાન્તિ:—“ગટ છે. મોટા જંગી કિલ્લો!”

સાહેબ:—“કેટે આડમિ?”

શાન્તિ:—“ગટમાં કેટલાં માણસ રહે છે? વીસ પચીશ હજાર.”

સાહેબ:—“નોન્સેન્સ! એકટા કેલ્લેમેં ડો ચાર હાજર રહે સક્તા. વહિંપર આબી હાય? ઇયા નીકેલ ગિયા?”

શાન્તિ:—“વળી નીકળવાના હતા ક્યાં?”

સાહેબ:—“મેલામેં. દુમ કબ આયા હુવાંસે?”

શાન્તિ:—“કાલે આવી સાહેબ.”

સાહેબ:—“ઓ લોક આજ નિકલ ગયા હોગા.”

શાન્તિ મનમાં ને મનમાં વિચાર કરી રહી હતી કે “મુઆ, તારા બાપના શ્રાદ્ધના ચોખા હું જો નહિ ચઢાવી દઉં, તો તો

સઘળા શીખવ્યાજ ખોટા. ક્યાંસુધી શિયાળવાં તારૂં મગજ ફેલી ખાશે, તે હું નજરેનજર જોઈશ.” પછી તે ચાસન કહેવા લાગી:—

“સાહેબ તો સાહેબજ હોઈ શકે. હું પાછી જાઉં તો પાછી ભાળ કાઢી લાવું. હું સાધારણ વૈષ્ણવી—સાધુડી. ગાયન ગાઇ બિક્ષા માંગી પેટીયું ફૂટી કાઢું છું. મને એ બધી વાતની ખબર ક્યાંથી હોય ? રાગડા તાણી તાણીને ગળું પણ દુખવા આવ્યું છે, કંઠ સૂકાઇ ગયો—પૈસા આપો, એટલે હું મ્હારે ચાલી જાઉં. ને બક્ષિસ આપો, તો વળી તમારી મોટી મહેરબાની—જરૂર હોય તો વળી પરમ દલાડે આવીને બધો ખુલાસો કરી જઈશ.”

સાહેબે ઝટ કરતો કે એક કલદાર રૂપીઓ તેના તરફ ફેંકીને કહ્યું:—“પરમ દિવસે નહિ, બીબી ?”

શાન્તિ:—“દૂર બેટા, વૈષ્ણવી બોલ, બીબી કોને કહે છે ?”

એડવર્ડઝ:—“પરમુ નહિ, આજ રાતકો હામકો ખબર મિલના ચાહિયે.”

શાન્તિ:—“બન્દૂક માથા તળે રાખીને શરાબ ખરાબ નીરાંતે પીને, નાકે તેલ ચોળીને નચિંતે નિદ્રા લેજો. આજ હું દશ કોસ રસ્તો વટાવીને જઈશ, આવીશ—અને તને ખબર આપી દઈશ. મુઆ ઢોંગી ભામટા !”

એડવર્ડઝ:—“ઢોંગી ભામટા કેરકો કયતા હય ?”

શાન્તિ:—“જે વીર—ભારી જાનરદ હોય તેને.”

એડવર્ડઝ:—“Great General હામ હો સકતા હયાય—કલાઈવકા માફિક. લેકિન આજ હામકો ખબર મિલના ચાહિયે. શઓ રૂપેયા બખસિસ દેંગે.”

શાન્તિ:—“સો આપો કે બસો આપો, પણ આ બે પગોએ કાંઈ વીશ કોસ ચલાય નહિ.”

એડવર્ડઝ:—“ઘોડા ઉપર ?”

શાન્તિ: — ‘ઘોડેસ્વાર થતાં આવડતું હશે, તો તમારા તંબુમાં આવીને આમ ખંજરી વગાડીને બીખ માંગત ખરી ?’

એડવર્ડઝ: — “ગદી પર લે નયગા ?”

શાન્તિ: — “ખોળામાં બેસીને જાઉં ? મને લાજ ન આવે ?”

એડવર્ડઝ: — “ક્યા મુશ્કિલ, પાનશો રૂપેયા દેંગે.”

શાન્તિ: — “કોણ જવાનું છે ? તમે જાઓ છો ?”

સાહેબે તે વખતે હાથની આંગળી વંતી પાસે ઉમેરતા એક જુવાન એન્સાઈનને દેખાડીને તે યુવકને કહ્યું: — “લિન્ડલે, કેમ તમે જશોને ?”

શાન્તિનું રૂપ યૌવન જોઈને લિન્ડલે બોલ્યો: — “ઘણીજ ખુશીથી.”

પછી એક મોટો અરબી ઘોડો જીન વગેરેથી સજ્જ થઈને આવ્યા બાદ, લિન્ડલે પણ તૈયાર થયો. શાન્તિનો હાથ ઝાલીને તે ઘોડા પર બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. શાન્તિ બોલી: — “છટ્ છટ્! શું આટલા બધા માણસોનાં દેખતાંજ કે ? મ્હેં કાંઈ લાજને ધરાણે મૂકી દીધી નથી ? આગળ ચાલો. છાવણીને વટાવીને આગળ જઈએ.”

લિન્ડલે ઘોડા ઉપર બેઠો. ઘોડાને ધીમે ધીમે ચલાવવા લાગ્યો. શાન્તિ પાછળ પાછળ આવવા લાગી. એ પ્રમાણે તેઓ છાવણી બહાર આવી પહોંચ્યાં.

છાવણી બહાર આવતાં નિર્જન પ્રદેશ જોઈને, શાન્તિ લિન્ડલેના પગ ઉપર પગ મૂકીને એકજ ફલંગ મારીને ઘોડા પર ચઢી બેઠી. લિન્ડલે હસીને બોલ્યો: — “તમે તો ઉસ્તાદ ઘોડેસ્વાર જણાઓ છો ને !”

શાન્તિ બોલી: — “અમે તો એવાં ઉસ્તાદ ઘોડેસ્વાર છીએ, કે તમારા જેવાની સાથે ઘોડા પર બેસતાં લજવાઈ મરીએ છીએ,

છદ્ આમ પાવડે પગ દધને કોઈ ઘોડા ઉપર બેસતું હશે કે ? ”

એક વાર ડાંકાસભરી શીસીયારીમાં લિન્ડલેએ પાવડા પરથી પગ લઇ લીધા. શાન્તિએ તેજ ક્ષણે તે અક્કલના ઓથમીર અંગ્રેજને ગળાંચીમાંથી પકડીને ધક્કો મારીને ઘોડા પરથી ફેંકી દીધો.

ચાર બાદ ઘોડાની પીઠ પર બરાબર એસી જઘને ઘોડાના પેટમાં નેરથી એક ઠેસ મારીને તેને વાયુ વેગે દોડાવી મૂક્યો. ચાર વરસ સંતાન સૈન્યની સાથે રહીને શાન્તિ અશ્વવિદ્યા પણ શીખી ગઇ હતી. તે શીખી ન હોત, તો જીવાનંદની સાથે એકાંત રહી શકત કે ?

લિન્ડલેનો પગ ભાંગી જવાથી, તે ખીચારો ત્યાંનો ત્યાંજ પડી રહ્યો. શાન્તિએ પૂર વેગે ઘોડો દોડાવી મૂક્યો.

જીવાનંદ જે વનમાં સંતાઇ રહ્યા હતા, તે ઠેકાણે પહોંચી જઘને શાન્તિએ તેમને બધા સમાચાર કહ્યા. જીવાનંદ બોલ્યા:—

“ત્યારે તો હું જલદી જઘને મહેન્દ્રને ચેતાવી દઉં છું. મેળામાં પહોંચી જઘને તમે સત્યાનંદને ખબર આપો. તમે ઘોડા પર જાઓ—જેથી પ્રભુને જલદી ખબર મળે.” પછી બન્ને જણાં બે જૂદી જૂદી દિશામાં વાયુ વેગે સરખ્યાં. કહેવાની જરૂર નથી કે શાન્તિ પાછી આ વખત નવીનાનંદ બની હતી.

પ્રકરણ ૬ હું

એડવર્ડ પાછો અંગ્રેજ હતો. ઘાટે ઘાટે તેનાં માણસો હતાં. તરતજ એને ખબર થઈ કે, પેલી વૈષ્ણવીએ લિન્ડલે સાહેબને ઘોડા પરથી ગમડાની પાડ્યો છે; પોતે ઘોડેસ્વાર થઇને ક્યાંતી ક્યાં ચાલી ગઈ છે. તે સાંભળીને એડવર્ડ ગાળ ઉડ્યો:—“An imp of Satan! Strike the tents.”

તે વખતે ખટ ખટ ફટાફટ તંબુના ખીલાઓ પર હથોડાના ધા પડવા લાગ્યા. મેઘરચિત અમરાવતીની જેમ તે વસ્ત્રનગરી અત્યોપ થઈ ગઇ. માલગાડીઓ સરસામનથી લદાઇ ચાલવા લાગી. માણસો ઘોડા પર કે પગે કુચ કરવા લાગ્યા. હિન્દુ, મુસલમાન, મદ્રાસી, ગોરા વગેરે ખાંધે બન્દુક ચઢાવીને રાઈટ-લેફ્ટ કરતા ચાલવા લાગ્યા.

આણી તરફ મહેન્દ્ર સંતાન સેના લઇને, ધીરેધીરે મેળાના રસ્તા તરફ આગળ વધવા લાગ્યો. તે દિવસે બપોરનાં મહેન્દ્રે વિચાર્યું કે હવે વેળા બહુ વીતી ગઈ છે, અહિંજ છાવણી રચીને પડી રહેવું ઠીક થઇ પડશે.

છેવટે છાવણી રચવાનો ઠરાવજ ઉચિત જણાયો. વૈષ્ણવો પાસે તંબુ નહોતા; ઝાડ તળે ગુણુપાટ પાથરીને અગર સાદડી ખી-છાનીને તે ઉપર સૂઈ રહેતા. હરિ ચરણામૃત જરાક પીને તેના પર

આખી રાત પસાર કરતા. બૂખ જરાતરા રહી ગઇ હોય, તો સ્વપ્નને વિષે પોતાની વૈષ્ણવી સાધુડીના અધરામૃતનું પાન કરીને તે બૂખનું દુઃખ ભાંગતા. છાવણીને ઉપયોગી થઈ પડે એવો એક નાનકડો બગીચો નજીકમાં જ હતો—તેમાં આંખા, ફળુસ, ખાવળ, આમલી વગેરેનાં ઝાડ આવી રહ્યાં હતાં.

મહેન્દ્રે આજ્ઞા કરી:—“અહિંઆજ છાવણી કરો.”

તેની પાસે નજીકમાં જ એક ઉંચો ટેકરો હતો; તે ઢોળાણુ પડતો હોવાથી, તેના પર ચઢવું મુશ્કેલ હતું. મહેન્દ્રને લાગ્યું કે આ ઢોળાવની ટોચ પર છાવણી નાંખી હોય, તો સાફ! પણ જગ્યા એક વાર જોઇ આવવી જોઇશે એવો તેણે મનસુખો કર્યો.

એમ વિચારીને મહેન્દ્રે ઘોડા પર બેસીને ધીરે ધીરે તે ઢોળાવ પર ચઢવા માડ્યું. તે થોડેક દૂર ગયા બાદ, એક જુવાન તે વૈષ્ણવ સૈન્યમાં ધુસી જઈને કહેવા લાગ્યો:—“ચાલો, ઢોળાવ પર જઈએ.”

જેઓ ત્યાં હાજર હતા, તેઓ વિસ્મય પામીને બોલી ઉઠ્યા:—
“કેમ, શું કરવા ?”

તે જોધ્ધો માટીના એક ઢગ ઉપર ઉભો રહીને બોલ્યો:—
“ચાલો, આ ચાંદની રાતના આ પર્વતના શિખર ઉપર નૂતન વસંતના નવીન પુષ્પોની સુગંધ લેતા લેતા આજે આપણે શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરીશું” સંતાનોએ જોયું કે એ તો સેનાપતિ જીવાનંદ છે. ત્યારે તમામ સંતાન સેના ‘હરે મુરારે’ ની ગર્જના કરતી અને બાલાને બાણખણાટ કરતી ઉભી થઇ; અને તેજ સેના જીવાનંદના ચાળા પાડીને તેની પેડે ધબધબ કરતી ઢોળાવ પર ચઢવા લાગી. એક માણસે શસ્ત્રથી સજ્જ કરેલો ઘોડો જીવાનંદને આપ્યો.

દૂર રહ્યાં રહ્યાં એ બધું જોઇને મહેન્દ્ર જક થઈ ગયો. તે વિચારમાં પડી ગયો:—“ઓહો! આ શું કહેવાય? ના કહેતા હતા ને આપ્યા કેમ કરીને ?”

એમ વિચારી મહેન્દ્ર ઘોડાતું મુખ ફેરવી દધ, ચામૂક ખખડાવી પર્વત પરથી નીચે ઉતરવા લાગ્યો. સંતાન વાહિનીના સેનાપતિ જીવાનંદને જોતાં વારને તે બોલી ઉઠ્યો:—“આ કેવા આનંદની વાત?”

જીવાનંદ હસીને બોલ્યો:—“આજે ધણા આનંદનો અવસર છે. ઢાળાવની પાછળજ એડવર્ડ સાહેબ છે. જે વહેલો તે પહેલો. અને જે મોડો પડશે તેનો ખોડો નીકળી જશે.”

ત્યાર પછી જીવાનંદે સંતાન સૈન્યને મોટે અવાજે કહ્યું:—“ખબર છે તમને! હું જીવાનંદ ગોસ્વામી છું. હજારો શત્રુઓના મેં સંહાર કર્યો છે.”

ધનધોર ગર્જનાથી વનપ્રદેશ સમગ્રો પડ્યો પાડીને ગાળ ઉઠ્યો:—“ઓળખીએ છીએ અમે! તમે જીવાનંદ ગોસ્વામી છો.”

જીવાનંદ:—બોલો “હરે મુરારે!”

વનમાં બધેજ “હરે મુરારે!”નો પ્રતિધ્વનિ ગાળ રહ્યો.

જીવાનંદ:—“ઢાળાવની પીઠ તરફ શત્રુઓ છે. આજે આ ઢાળાવની ટોચ પર નીલાંબરી રાત્રિની સાક્ષીમાં યુદ્ધ કરશે. જલદી આવી પહોંચો. શિખર પર જે વહેલો ચઢી જશે, તેનીજ જીત થશે. બોલો, વન્દેમાતરમ્.”

તે વખતે વનમાં બધે “વન્દેમાતરમ્” નાં ગીતનો પડ્યો પડી રહ્યો. ધીમે ધીમે સંતાન સેના પર્વતના શિખર ઉપર ચઢવા લાગી. પરંતુ એકાએક ભયભીત થઇને તેઓ જોઇ રહ્યા કે મહેન્દ્રસિંહ ઝડપબંધ ઢાળાવ ઉપરથી ઉતરતાં ઉતરતાં રણશીંગડું વગાડી રહ્યો છે. જોતજોતામાં શિખર ઉપર ભૂરા આકાશની છાંયમાં સંખ્યાબંધ ક્ષિટિશ તોપો તોપચીઓનાં લશ્કર સહિત શોભી રહી.

મોટે સાદે વૈષ્ણવ સેના લલકારવા લાગી:—

“તુમિ વિષા તુમિ મક્કિ
તુમિ મા બાહુતે શક્તિ
સ્વમ્ હિ પ્રાણાઃ શરીરે”

પરંતુ અંગ્રેજની તોપોના ‘ગુડ્રમ ગુડ્રમ ગુમ’ અવાજ આગળ એ મહાગીત છૂ થઈ ગયું. સેંકડો સંતાન ધાએલ થઈ અસ્ત્રશસ્ત્ર સહિત ઢોળાવ પર લાંબા છટ થઈ ગયા. દધીચિનાં અસ્થિને પણ હસી કાઢીને અને સંમુદ્રની ભયંકર ગર્જના તુચ્છકારી કાઢીને, અંગ્રેજ તોપોનો ગુડ્રમ ગુડ્રમ અવાજ વજ્ર સમો હાહાકાર વર્તાવવા લાગ્યો. જીવાનંદ તથા મહેન્દ્રની મહેનત સઘળી છુટી પડી. સંતાન સેના ઢોળાવ પરથી ઉભી પૂંછડીએ નાસવા લાગી. કેાલુ ક્યાં નાસી છુટયું તેનુંયે ન મળે ઠામ કે ઠેકાણું. ત્યારે બાકીના બીજા બધાનો વિનાશ કરવાના ધિરાદાથી “હુરે હુરે” નો પોકાર કરતી ગેરાની પક્ષટલુ ઢોળાવ ઉપરથી નીચે ઉતરવા લાગી. ભાત્રા ઉંચા કરીને અસંખ્ય અજીત બ્રિટિશ સેના ઢોળાવ ઉપરથી નાસભાગ કરી રહેલા સંતાન સૈન્યની પાછળ એકે શ્વાસે વાયુવેગે દોડવા લાગી.

મહેન્દ્ર એકાએક નજરે પડતાં, જીવાનંદે જણાવ્યું:—“આજે પૂણુંહતિ છે. આવો, અહિંજ આપણે મરીએ.”

મહેન્દ્ર બોલ્યો:—“મર્યાદી જે રણને વિષે આપણી જીત થતી હોય, તો મરવું એ લેખાસર છે; પરંતુ વૃથા મરણ એ વીરનો ધર્મ ન હોય.”

જીવાનંદ:—“ભલે વૃથા મરીશ, તોયે યુદ્ધમાંજ મરીશ.”

અને પાછા ફરી જીવાનંદે ઉંચા અવાજે કહ્યું:—“હરિ નામની ગર્જના કરતા કરતા જે મરવા ઇચ્છતા હો, તે મારી સાથે આવો.”

ધણા અગ્રસર થયા, જીવાનંદ બોલ્યો:—“એમ નહિ. ઈશ્વરનું નામ દધ, પ્રતિજ્ઞા લ્યો કે જીવતા પાછા ફરીશું નહિ.”

જેઓ આગળ વધ્યા હતા, તેઓ પાછા હડી ગયા-જીવાનંદ બોલી ઉઠ્યા:—“કોઈ નહિ આવે, તો હું એકત્રોજ જઈશ.”

જીવાનંદે ઘોડાની પીઠ પર ઉભા થઈને પાછળ ઉમેઝા મ-હેન્દ્રને જૂમ પાડીને કહ્યું:—“ભાઈ, નવીનાનંદને કહેજે કે, હું જાઉં છું. સ્વર્ગમાં હવે મેળાપ થશે.”

એમ કહી, તે વીર પુરુષ લોખંડના ધોધમારમાં પવન વેગે ઘોડો દોડાવી ગયો. ડાબા હાથમાં ભાલો, જમણા હાથમાં બન્દૂક, મુખેથી બસ “હરે મુરારે ! હરે મુરારે ! હરે મુરારે !”

પરંતુ એવા યુદ્ધનો સંભવજ ક્યાંથી હોય ? એવાં સાહસનું કળ પણ શું આવી શકે ? છતાં હરે મુરારે ! હરે મુરારે ગાતાં ગાતાં જીવાનંદે શત્રુ સૈન્યની મધ્યમાં પ્રવેશ કર્યો.

નાસાનાસ કરી રહેલા સંતાનોને મહેન્દ્રે જુમ પાડીને કહ્યું:—“એક વાર જરા પાછું ફરીને જીવાનંદના તરફ નજર કરો. જેવાથી નહિ મરી જવાય.”

પાછાં ફરીને કેટલાક સંતાનોએ જીવાનંદની અમાનુષી કીર્તિ નિહાળી. પહેલાં તો તેઓને આશ્ચર્ય ઉપજ્યું, ત્યાર બાદ તેઓ બોલ્યા:—“જીવાનંદને મરતાં આવડે છે, તો આપણને શું નથી આવડતું ? ચાલો, જીવાનંદની સાથે સ્વર્ગમાં સંચરીએ.”

એ વાત સાંભળીને કેટલાંક સંતાનો પાછા ફર્યા. તેમની દેખા-દેખીથી બીજા પણ કેટલાક તેઓની સાથે સામેઝ થયા, અને તેની નકલ કરીને વળી બીજા પણ કેટલાક તેમાં ઉમેરાયા. ભારે કોલા-હલ અને ધીંગાણું મચી રહ્યું. જીવાનંદે શત્રુના વ્યૂહને વિષે પ્રવેશ કર્યો હતો. સંતાનો માંહેના કોઈ પણ એમને જોઈ શક્યા નહિ.

આણી તરફ આખા રણક્ષેત્ર માંહેના સંતાનોએ જોયું કે, કેટલાક સંતાનો પાછા ફરે છે. બધાએજ માની લીધું કે, સંતાનોનો જય થયો છે, અને તેથી શત્રુને હાંકી કાઢવાને સંતાનો તેમની

પાછળ પાછળ જાય છે. તે ઉપરથી સધળું સંતાન સૈન્ય ‘મારો મારો’ની કારમી કીકીયારી પાડતું અંગ્રેજ લશ્કરના ઉપર ઓચિંતું તૂટી પડ્યું.

આણી તરફ અંગ્રેજ સૈન્યની અંદર એકાએક ભંગાણ પડી ગયું હતું. સિપાઇઓ લડવાનો વિશેષ પ્રયત્ન કરવાને બદલે બંને બાજુએથી નાસભાગ કરી રહ્યા હતા; ગોડાં લશ્કર પણ બેયોનેટ ઉંચી કરી છાવણી તરફ નાસી જતું હતું. ચોમેર નજર ફેરવતાં મહેન્દ્રના જોવામાં આવ્યું કે ઢોળાવના શિખર ઉપર અસંખ્ય સંતાન સૈન્ય હજી ઉભું છે. તેઓ વીરને શાભાવે તેવા ગર્વભર્યા જુરસાથી અંગ્રેજ સેનાને ત્રાણ ત્રાણ પોકરાવી રહ્યા છે. ત્યારે સંતાન સૈન્યને ખૂબ પાડીને તેણે કહ્યું: —

“મારા મરણીયા સંતાન વીરો! આ તરફ જુઓ, શિખર ઉપર પ્રભુ સત્યાનન્દ ગોસ્વામીની ખ્વજ આપણામાં શૌર્યનો સંચાર કરવાને દર્પભરી હવામાં ફરફરી રહી છે. આજે મુરારી મધુકૈટભનિ-પૂદન, કંસ કેશિવિનાશન સ્વયમ્ રણને વિષે અવતર્યા છે—આ શિખરની પાછળજ તમારું લક્ષ રાખજો. બોલો ‘હરે મુરારે!’ ‘હરે મુરારે!’ ઉઠો, મુસલમાનોને પાછળથી કચરી નાખો. શિખરની પીઠ-નેજ તમારું લક્ષ્યબિન્દુ રાખજો.”

તે વખતે “હરે મુરારે”ની બીજણુ ગર્જનાથી આખો વનપ્રદેશ કંપાયમાન થઇ રહ્યો. બધાજ સંતાન “મા મૈ: મા મૈ:” ‘ડરશો નહિ’ એવી ચીસ પાડીને રણવાજીત્રના સુંદર સુંદર સુરોનું અનુકરણ કરનારા અસ્રોના ખણખણાટ વડે સકલ પ્રાણીઓને છક કરી નાંખવા લાગ્યા.

મહેન્દ્રે પોતાના તેજદાર ઘોડા ઉપર અજબ રૂવાબમેર સવારી કરી. મહાન શિક્ષા એકાએક તૂટી પડ્યાથી ઝરાની જે સ્થિતિ થાય છે, તેજ પ્રમાણે યવન સેના બચબીત તથા સ્તંભિત થઇ

અને તેના લુકેલુકા નીકળી ગયા. તેજ સમયે સંતાનોની પચ્ચીશ સેના લઇને, સત્યાનંદ બ્રહ્મચારી શિખર ઉપરથી નળે સમુદ્રનો જળધોધ પડતો હોય, તેમ શત્રુના લશ્કર ઉપર ઓચિંતા તૂટી પડ્યા. ભયંકર ખૂનખાર જંગ ઝાંચું.

બે શિલાઓની વચ્ચે આવેલી માખી જેમ તેના પરસ્પર અથડાવાથી ચપ્પટ થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે બે વિશાળ સંતાન સેનાઓનાં જોશભર્યાં દબાણથી સન્નનાં રાજસૈન્યનો કચ્ચરવાણ નીકળી ગયો. વોરન હેસ્ટિંગ્સ પાસે ખખર લઇ જાય, એવો એક પણ માણસ જીવતો રહ્યો નહિ.

પ્રકરણ ૭ મું.

પૂનેમની રાત ! તેજ' ભયાનક રણક્ષેત્ર આજે શાંત હતું. નહોતી ઘોડાઓની તે દોડાદોડ, નહોતી તોપોની તે ગુકુમ્ ગુમ્ ગર્જના, ખંધે ફેલાઈ રહેલી તે ધામધૂમ પણ નહોતી દીસતી. હુરરે કરનારા પણ કોઈ નહોતા રહ્યા. શબ્દ કરી રહ્યા હતા કેવળ શીમાળ, ફૂતરાં અને ગીધ.

ધાએલ થનાર વ્યક્તિઓની વેદનાનો પોકાર અવારનવાર કાને પડતો હતો. કોઈ હાથ વગરના થયા હતા, કોઈનાં માથાં ભાંગી ગયાં હતાં, કોઈના પગ ભાંગ્યા હતા, કોઈનાં પાંસળાં તૂટી ગયાં હતાં, કોઈ કોઈ બાપની પોક પાડી રહ્યા હતા, કોઈ પાણી માંગી રહ્યા હતા. કોઈ કોઈ મૃત્યુની ઈચ્છા કરી રહ્યા હતા. અંગાળી, હિન્દુસ્થાની, અંગ્રેજ, મુસલમાન બધાજ ભેળસેળ થઈ ગયા હતા. જીવતા, મરણ પામેલા, માણસ, ઘોડા વગેરેનો ખીચડો થઇ ગયો હતો.

તે મહા મહિનાની પૂનેમની રાત્રે, ભયંકર ઠંડીમાં ચાંદનીના ઉજળા પ્રકાશમાં રણભૂમિ ઘણી બીહામણીજ લાગતી હતી. તે જગ્યાએ આવવાની પણ કોઈને હિંમત થાય તેમ હતું.

કોઈ પણ એવું સાહસ કરે નહિ, છતાં ભર મધરાતે એક રમણી તેજ અગમ્ય રણક્ષેત્રને વિષે નીકળી પડી હતી. એક મશાલ સળગાવીને તે મુઠ્ઠાંઓના ઢગલામાં કાંઈક ખોળી રહી હતી, પ્રત્યેક મુઠ્ઠાંનાં મ્હોં આગળ મશાલ ધરીને તેનું મ્હોં ખરાખર તપાસીને, પછી તે પાછી બીજા મુઠ્ઠાંના મ્હોં આગળ મશાલ ધરતી. કોઈ ઠેકાણે ઘોડાનાં મુઠ્ઠાં નીચે માણસનું શરીર જોવામાં આવતાં તે, મશાલ નીચે મૂકીને, બે હાથ વતી ઘોડાને ખસેડી દેખે, નર-દેહનો ઉદ્ધાર કરતી હતી. ત્યાર બાદ ન્યાં ન્યાં શબ જણાય, ત્યાં ત્યાં તે ધારી ધારીને નિહાળતી, અને જેને શોધી રહી છે તે વ્યક્તિ નથી, એમ ખાતરી થતાં આગળ વધતી.

આમ તપાસ કરતી કરતી તે યુવતિ આખું મેદાન ખુંદી વળી, પણ જેને તે ટુંદતી હતી, તેનો કોઈ ઠેકાણે પત્તો આવ્યો નહિ. ત્યારે તે મશાલને હાથમાંથી ફેંકી દઈ, મુઠ્ઠાંથી ભરપૂર લોહીની તરબોળ થએલી જમીન ઉપર આઝોટી પડીને રડવા લાગી. તે શાન્તિ હતી; જીવાનંદના દેહને તે શોધતી હતી.

શાન્તિ આઝોટી પડીને રડતી હતી, એવામાં એક ધણોજ

મધુર દયાર્દ્ર અવાજ તેના કાન પર પડ્યો. કોઈ જાણે તેને કહી રહ્યું હોય:—“ઉઠ બેટા! રડીશ નહિ! જીવાનંદનો દેહ હું ખોળી આપું છું, તું મારી સાથે આવ.”

પછી તે પુરુષ શાન્તિને રણક્ષેત્રની વચ્ચોવચ્ચ લઈ ગયો; તે જગોએ અસંખ્ય શબોનો ઢગલો ઉપરાચાપરી ખડકાઈ ગયો હતો. શાન્તિ તે બધા ઢગ ખસેડી શકી નહોતી. એ ઢગલાઓને ખંખોળીને તે મહાપુરુષે છેવટે એક મૃત દેહ બહાર કાઢ્યો. શાન્તિ તરત ઓળખી ગઈ કે, એજ જીવાનંદનો દેહ. આખે શરીરે અનેક ઘા જણાતા હતા. શરીર રૂધિરથી ખરડાઈ ગયું હતું. સામાન્ય સ્ત્રીની પેઠે શાન્તિ પોકેપોક મૂકીને રૂદન કરવા લાગી.

ફરીથી તે કહેવા લાગ્યો:—“રડીશ નહિ બેટા! જીવાનંદ ક્યાં મરણ પામ્યો છે? શાંત થઈને પહેલાં એના શરીરની બરાબર પરીક્ષા કરી જો. સહુથી પહેલાં નાડી તપાસ.”

શાન્તિએ શખની નાડી તપાસી જોઈ, સહેજ માત્ર પણુ ગતિ નહોતી. તે પુરુષ બોલ્યો:—“છાતી પર હાથ મૂકી જો.”

શાન્તિએ તેના હૃદયપ્રવેશ ઉપર હાથ મૂકી જોયો. જરાયે હલનચલન નહોતું જણાતું. સઘળું ઠંડું ગાર થઈ ગયું હતું.

તે પુરુષ ફરીથી બોલી ઉઠ્યો:—“નાક પાસે હાથ મૂકીને જો—સહેજસાજ પણુ શ્વાસ નીકળે છે કે નહિ?” શાન્તિએ જોયું તો કાંઈ ન મળે.

તે પુરુષે કહ્યું:—“ત્યારે હવે જો, એક કામ કર, મોંઢાની અંદર આંગળી રાખીને જો—જરા પણુ ગરમાટો જણાય છે કે નહિ?”

શાન્તિ આંગળી મૂકી જોઈને બોલી:—“કાંઈ સમજ પડતી નથી.” શાન્તિ આશાઘેલી થઈ ગઈ.

મહાપુરુષે ડાખા હાથે જીવાનંદના દેહનો સ્પર્શ કર્યો. તે

બોલી ઉઠ્યો:—“તમે બચથી હતાશ થઈ ગયાં છો. તેથીજ તમને સમજ પડતી નથી. શરીરમાં કાંધક ગરમી અત્યારે પણ હોય એમ લાગે છે. ફરીથી જુઓ, જોઈએ.”

તે ઉપરથી શાન્તિએ ફરી પાછી નાડી તપાસી, તો કાંધક ગતિ જણાવા લાગી. વિરમય ખમીને હૃદય ઉપર હાથ મુકી જોયો, તો ધીમો ધીમો ધબકારો થઈ રહ્યો છે. નાકની આગળ આંગળી મૂકી જોઈ તો જરા જરા શ્વાસ વહી રહ્યો છે. મુખની અંદર પણ જરાક ગરમી હોય એમ ભાસ્યું. શાન્તિ વિરમિત થઈને બોલી ઉઠી:—“પ્રાણ હતો ખરો ? કે ફરીથી આવ્યો છે ?”

તે બોલ્યો:—“એમ તે કાંધ હોય, બેટા ? તું એને લઈને પુષ્કરિણી (તળાવ) ને કિનારે આવી શકીશ ? હું ચિકિત્સક છું, એની ચિકિત્સા કરીશ.”

શાન્તિ વગર વિલંબે જીવાનંદને હાથમાં ઉંચકીને તળાવ તરફ ચાલવા લાગી. ચિકિત્સકે કહ્યું:—“પહેલાં એને તળાવે લઈ જઈને એના શરીર પરનું બધું લોહી ધોઈ ધોઈ નાંખ. હું એસડ લઈને આવું છું.”

શાન્તિએ જીવાનંદને તળાવને કિનારે લઈ જઈને લોહી સઘળું ધોઈ નાંખ્યું. એટલામાં પેલો ચિકિત્સક પણ વનનાં વેણા પાંદડાં વગેરેનો લેપ લઈ આવ્યો અને જીવાનંદના ઘાએલ થએલા મ્હોંડા ઉપર તે બધો ચોપડ્યો. ત્યારબાદ જીવાનંદના શરીરના તમામ ભાગો પર એ લેપ તે માલીસ કરવા લાગ્યો. થોડી વારે જીવાનંદે એક ઉંડો નિસાસો નાંખ્યો. થોડી વાર પછી તે ઉઠીને બેઠો થયો. શાન્તિના મુખ સામું જોઈ રહીને તે પૂછવા લાગ્યો:—“યુદ્ધમાં જય કેનો થયો ?”

શાન્તિ બોલી:—“તમારોજ જય. આ મહાત્માને પ્રણામ કરો.”

તે પરથી બન્ને જણાએ જોયું તો કોઈ જણાતું નથી. કોણ કોને પ્રણામ કરે ?

પડોશમાંજ વિજયી સંતાન સેનાનો પ્રચંડ કોલાહલ સંભળાતો હતો—પણ શાન્તિ કે શ્રવાનંદ કોઈજ ઉભાં થયાં નહિ. તેજ પૂર્ણચંદ્રના તળાવના કિનારા ઉપર બેસી રહ્યાં. શ્રવાનંદના શરીરે તે ઓસડના ગુણથી જલદી આરામ થયો. તે કહેવા લાગ્યો:—“શાન્તિ ! એ વૈદ્યનાં ઓસડનો ગુણ અજબ આશ્ચર્યકારક છે. મારા શરીરે હવે કોઈ પ્રકારની વેદના કે ગ્લાનિ નથી—હવે ન્યાં જવું હોય ત્યાં જઈએ. ચાલો. આ સંતાન સેનાના વિજયનો મંગળનાદ સંભળાય છે.”

શાન્તિ બોલી:—“હવે આપણે અહિં રહેવાનું કામ નથી. ભારત માતાનું કાર્ય સફળ થયું છે. આ દેશ સંતાનનો થયો છે. આપણને રાજ્યનો હિસ્સો જોઈતો નથી—હવે આપણે શું કરવાનું રહ્યું છે ?”

શ્રવાનંદ:—“જે બળજોરીથી છીનવી લીધું છે, તે બાહુ-બળથી જળવવું પડશે”

શાન્તિ:—“જળવવાને માટે મહેન્દ્ર છે, સત્યાનંદ પણ જાતે છે. સંતાન ધર્મને ખાતર તમે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને દેહત્યાગ કર્યો છે. હવે ફરીથી પ્રાપ્ત થએલા આ દેહના ઉપર સંતાનોનો અધિકાર રહ્યો નથી. આપણે સંતાનોની દૃષ્ટિએ મરણ પામ્યા છીએ. હવે આપણને જોઈને સંતાનો કહેશે કે, શ્રવાનંદ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાના બચને લીધે યુદ્ધના સમયે કહી સંતાઈ રહ્યા હશે; તે જીત થઈ છે એવું જાણીને યુદ્ધનો ભાગ લેવાને આવ્યા છે.”

શ્રવાનંદ:—“આમ કેમ કહે છે, શાન્તિ ? લોકનિન્દાના ડરથી આપણે શું આપણું કાર્ય તજી દેવું ? માતૃસેવા આપણું પવિત્ર વ્રત છે. જેને જે કહેવું હોય તે ભલે કહે, હું તો માતૃ-

સેવાજ કરવાનો.”

શાન્તિ:—“હવે એમાં તમારો અધિકાર રહ્યો નથી—કેમકે માતૃસેવાને કાળે તમે દેહત્યાગ કર્યો છે. તમે જો ફરીથી માતૃસેવા કરવા મંડી જશો, તો તેથી શું તમારું પ્રાયશ્ચિત્ત થએલું ગણાશે ? માતૃસેવામાંથી મુક્ત થવું એજ એ પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રધાન અંશ—મુખ્ય સ્વરૂપ—છે. નહિતર ફક્ત એકલા તુચ્છ પ્રાણત્યાગથી કાંઈ કાંઈ મહાન કાર્ય સાધી શકાશે નહિ.”

જીવાનંદ:—“શાન્તિ ! તુંજ યથાતથ્યને જાણવાવાળી છે. ધન્ય છે તારી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિને ! હું એ પ્રાયશ્ચિત્તને અસંપૂર્ણ રાખવા માંગતો નથી—મારું સુખ સંતાન ધર્મનું છે, એ સુખમાંથી હું મારી જાતને વંચિત રાખીશ. પરંતુ હવે જઈશું ક્યાં ? માતૃસેવાનો ત્યાગ કરી, ઘેર જઈને સુખોપભોગના લીલા ખેલજ લજવવાના રહ્યા ને ?”

શાન્તિ:—“હું ક્યાં એમ કહું છું ? આપણે હવે ગૃહસ્થાશ્રમી નથી રહ્યા; આમજ આપણે બંને સંન્યાસી ધર્મ પાળીશું—કાયમને માટે બ્રહ્મચર્ય સેવીશું. ચાલો, હવે આપણે દેશદેશ ફરીને તીર્થયાત્રા કરીએ.”

જીવાનંદ:—“ત્યાર પછી ?”

શાન્તિ:—“ત્યાર પછી—હિમાલય ઉપર એક પર્ણપ્રુટી બાંધીને બંને જણા દેવતાની આરાધના કરીશું—માતાનું મંગલ થાય એવું વરદાન યાચીશું.”

પછી બંને જણાં ઉભાં થઈ એક બીજાના હાથ ઝાલીને તે ખીલેલી ચાંદનીવાળી મંદિરાતે કોણ જાણે ક્યાં અલોપ થઈ ગયાં.

હાય ! તેઓ ફરી પાછાં અહિં આવશે ખરાં કે ? હે ભારત માતા ! જીવાનંદના સમા પુત્ર અને શાન્તિ સમી કન્યાઓને તું ફરી પાછી તારા ભૂગર્ભને વિષે ધારણ કરીશ ખરી કે ?

પ્રકરણ ૮ મું.

સત્યાનંદ ઠાકુર કોઈને કાંઈ પણ કલા વગર રણક્ષેત્રમાંથી આનંદમઠમાં ચાલ્યા આવ્યા. તે જગાએ મધરાતે વિષ્ણુ મંડપમાં એકલા બેસીને ધ્યાન ધરવા લાગ્યા. એ સમયે પેલો ચિકિત્સક એકાએક ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેને જોઈને સત્યાનંદે ઉભા થઈને પ્રણામ કર્યા.

ચિકિત્સકે કહ્યું:—“સત્યાનંદ! માથ માસની પૂર્ણિમા આજે છે.”

સત્યાનંદ:—“ચાલો તૈયાર છું. પરંતુ, હે મહાત્મન મારા એક સંદેહનું નિવારણ કરો. જે સમયે મેં યુદ્ધને વિષે જય મેળવીને સનાતન ધર્મને નિષ્કંટક કર્યો છે, એવા સમયેજ મને આજે પ્રત્યાગ્યાનનો (ત્રી ભાગ કરવાનો) આદેશ કેમ થાય છે?”

મહાત્માએ કહ્યું:—“સિદ્ધ થયું છે તમારું કાર્ય, મુસલમાન રાજ્યનો ધ્વંસ થયો છે. હવે તમારે બીજું કાંઈ કાર્ય કરવાનું રહેતું નથી. વિના કારણ પ્રાણીહત્યા કરવી નિરર્થક છે.”

સત્યાનંદ:—“મુસલમાન રાજ્યનો નાશ થયો છે. પરંતુ હિન્દુ રાજ્યની સ્થાપના થઈ શકી નથી—અત્યારે કલકત્તામાં અંગ્રેજોનું ખૂબ બળ ઝામ્યું છે.”

મહાત્મા:—“પણ હિન્દુ રાજ્ય અત્યારે નહિ સ્થાપી શકાય—તમે અહિં રહેશો, તો નિરર્થક પ્રાણીહત્યાજ થયાં કરશે; માટે ચાલો.”

તે સાંભળીને મર્મ વેદનાથી સત્યાનંદ અતિશય વ્યાકુળ થવા લાગ્યા. તે બોલ્યા:—“હે પ્રભુ! હિન્દુ રાજ્ય નહિ સ્થાપવામાં આવી શકે, તો રાજ કોણ થશે? ફરી પાછા મુસલમાનોજ રાજ થશે કે?”

મહાત્મા બોલ્યા:—“ના, હવે અંગ્રેજો રાજ થશે.”

સત્યાનંદની બંને આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી. પાસે આવેલી માતૃરૂપિણી જન્મભૂમિની પ્રતિમા તરફ ફરી જોઈને બેઉ હાથ જોડીને ગળગળા સાદે તે કહેવા લાગ્યા:—“હાય મા! તારો ઉદ્ધાર મારાથી સાંધી શકાયો નહિ. હવે પાશ્વી તું મ્હેરછોને હાથ પડીશ. સંતાનોના અપરાધને મનમાં લાવીશ નહિ, હાય મા! આજે રણક્ષેત્રમાં મારું મૃત્યુ કેમ નહિ નીપજ્યું?”

ચિકિત્સક બોલી ઉઠ્યો:—“સત્યાનંદ! આમ શુભ બાળશો નહિ. તમે શુદ્ધિબ્રમથી ભ્રમિત થઈ લૂંટફાટ અને ચોરી વડે ધન ભેગું કરીને રણમાં જય સંપાદન કર્યો છે. પાપનું ફળ કદી પવિત્ર નીવડતું નથીજ. એજ કારણને લીધે તમે દેશનો ઉદ્ધાર કરી શકશો નહિ. અને જે થશે, તે સારંજ થવાનું. અંગ્રેજ રાજ થયા વગર સનાતન ધર્મનો પુનરુદ્ધાર થવાનો સંભવ નથી. મહાપુરૂષો આ વાતને જે પ્રમાણે સમજ્યા છે, તેજ પદ્ધતિથી મેં તમને એનો ખુલાસો કર્યો છે. જૂઓ.

ધ્યાન દઇને સાંભળો. તેત્રીશ કરેડ દેવતાની પૂજા એ સનાતન ધર્મ નથી. એ તો એક પ્રકારનું લૌકિક તેમજ ગૌણ સ્વરૂપ છે. અને એનાજ પ્રતાપે પ્રકૃત સનાતન ધર્મ-મ્હેરછો જેને હિન્દુ ધર્મ કહે છે તે-નો લોપ થયો છે. પ્રકૃત હિન્દુ ધર્મ જ્ઞાનાત્મક છે, કર્માત્મક નથી. તે જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—બાહ્ય વિષયક અને અન્તર્વિષયક. અન્તર્વિષયક જે જ્ઞાન છે, તેજ સનાતન ધર્મનો પ્રધાન ભાગ છે. પરંતુ બહિર્વિષયક જ્ઞાન પહેલું ઉત્પન્ન થયા

વગર આન્તરિક્ક જ્ઞાન જન્મવાનો કેાઈ પ્રકારનો સંભવ નથી. સ્થૂલ શું છે, તે જાણ્યા વગર સૂક્ષ્મ શું, તે સમજી શકાય નહિ. અત્યારે લાંબા સમયથી આ દેશમાં બહિર્વિષયક જ્ઞાન વિલુપ્ત થઈ ગયું છે—અને તેથીજ પ્રકૃત સનાતન ધર્મનો લોપ થઈ ગયો છે. સનાતન ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવા સાચું સહુથી પહેલાં બહિર્વિષયક જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો આવશ્યક છે. અત્યારે આ દેશમાં બહિર્વિષયક જ્ઞાન નથી—શીખવે એવા મૂળસો પણ રહ્યા નથી. લોકોને શિક્ષણ આપવામાં આપણે નિપુણ નથી. એટલા માટે ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાંથી આપણે બાહ્ય વિષયક જ્ઞાન સંપાદન કરવું પડવાનું. અંગ્રેજ બાહ્ય વિષયક જ્ઞાનને વિષે ધણાજ પારંગત હોય લોકશિક્ષણમાં ધણા કુશળ છે. અંગ્રેજો સુશિક્ષિત થઈ, આન્તરિક્ક તત્વોનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાની યોગ્યતા ધરાવી શકશે. તે વખતે સનાતન ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં કેાઈ પ્રકારનાં વિધન નડશે નહિ. અને એવી પરિસ્થિતિમાં પ્રકૃત ધર્મ આપોઆપ પુનઃ ઉદ્ભૂત થશે. જેટલા દિવસ એમ નહિ થઈ શકે, ત્યાં સુધી હિન્દુઓ ફરી પાછા જ્ઞાનયુક્ત, ગુણવાન્ અને બળવાન્ નહિ થાય, ત્યાં સુધી અંગ્રેજોનું રાજ્ય રહેશે. અંગ્રેજોના રાજ્યમાં પ્રજા સુખી થશે—વગર મુશીબતે ધર્મકર્મનું પાલન કરી શકશે. એથી કરીને, હે બુદ્ધિમાન ! અંગ્રેજોની સાથે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર દૂર કરી દઇને, મને અનુસર—મારી સંગાથે ચાલ્યો આવ.”

સત્યાનંદ બોલ્યા:—“હે મહાત્મન ! અંગ્રેજોને રાજ્ય બનાવવાનોજ જો આપનો અભિપ્રાય હોય, અંગ્રેજોનું રાજ્યજ જો અત્યારે દેશનાં હિતને સાધે એવું મંગળકારી હોય, ત્યારે મને શા માટે આવા ખુનખાર ઘાતકી યુદ્ધને વિષે ઝંપલાવવાની પ્રેરણા કીધી ?”

મહાપુરુષ બોલ્યા:—“અંગ્રેજ અત્યારે વેપારી વાણીયા છે—અર્થસંગ્રહ એજ તેઓનો ઉદ્દેશ છે. રાજ્યાધિકારની લગામ તેઓ; હાથમાં લેવા ઇચ્છતા નથી. સંતાનોના બળવાને લીધે તેઓને રાજ્ય

શાસનનો ભાર ઉપાડવો પડ્યો છે. કેમકે રાજ્યતંત્રની જોખમદારી ખેડ્યા વગર દ્રવ્યનો સંચય થઈ શકતો નથી. અંગ્રેજો રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લઈ લશે, એવી ભીતિથીજ સંતાનોએ ખળવો જગાડ્યો હતો. અત્યારે ચાલો મારી સાથે, જ્ઞાન લાભ કરો એટલે આ બધી વાત તમે તમારી મેજે સમજી શકશો.”

સત્યાનંદ:—“હે મહાત્મન! હું જ્ઞાન મેળવવાની આકાંક્ષા રાખતો નથી-જ્ઞાનનો મારે ખપ નથી-જે વૃત્તનું મેં અનુષ્ઠાન કરવા માંડ્યું છે, તેનીજ સાધના હું તો કર્યા કરીશ. આશીર્વાદ એવો આપો કે મારી માતૃભક્તિ અચલ રહે.”

મહાપુરુષ:—“વ્રત સફળ નીવડ્યું છે-તમે માતાનું મંગલ સાધ્યું છે. અંગ્રેજ રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. યુદ્ધવિગ્રહનો પરિત્યાગ કરો; ખેતીના ધંધાને ખીલવો; જેથી પૃથ્વી અદળક ધાન્ય ઉપજાવે, લોકોની સંપત્તિમાં વૃદ્ધિ થાય.”

સત્યાનંદનાં નેત્રમાંથી અગ્નિ ભલુકવા લાગ્યો. તે બોલી ઉઠ્યા:—“શત્રુનાં લોહીનું સિંચન કરીને ભારત માતાને શરયશામલા કરીશ.”

મહાપુરુષ:—“શત્રુ કોણ છે? શત્રુ હવે કોઈ નથી. અંગ્રેજ મિત્ર રાજ છે. અને અંગ્રેજોની સાથે યુદ્ધમાં વિજય સંપાદન કરે, એવી શક્તિ પણ કોઈનામાં રહી નથી.”

સત્યાનંદ:—“નહિ રહી હોય, તો આ ભારત માતાની મૂર્તિ સમક્ષ દેહત્યાગ કરીશ.”

મહાપુરુષ:—“અરણ! ચાલો, જ્ઞાન લાભ કરવા ચાલો, હિ-માલયના શિખર ઉપર માતાનું મંદિર છે. તે જગ્યાએથી માતાની મૂર્તિ દેખાડીશ.”

એમ કહી, તે મહાપુરુષે સત્યાનંદનો હાથ પકડ્યો.

કેવી અપૂર્વ શોભા! તે ગંભીર વિજયમંદિરમાં પ્રચંડ અતુલજ

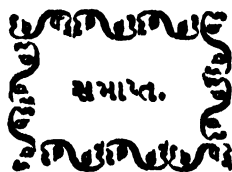
મૂર્તિની સામે ઝાંખા પ્રકાશમાં તે મહાપ્રતિભાપૂર્ણ એ મૂર્તિઓ શોભી રહી હતી—એકે બીજાનો હાથ ધારણ કર્યો હતો. કાણે કેાનો હાથ ઝાલ્યો હતો ? યાને આવીને ભક્તિને ધારણ કરી હતી; ધર્મે આવીને કર્મનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો, વિસર્જન આવીને પ્રતિષ્ઠાને પકડી લીધી હતી—કલ્યાણીએ આવીને શાન્તિને ધારણ કરી હતી !

એજ સત્યાનંદ તે શાન્તિ;

એજ તે મહાપુરુષ તે કલ્યાણી.

સત્યાનંદ પ્રતિષ્ઠા અને મહાપુરુષ તે વિસર્જન.

વિસર્જન આવીને પ્રતિષ્ઠાને લઇ ગયા.

આનંદમઠનું પુસ્તક વાંચ્યા પછી

એમાંથીજ મળેલી પ્રેરણાને પોષવા માટે

એનીજ ભાવનાઓને વિકસાવતું

એજ શ્રી બંકીમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય વિરચિત

દેવી ચૌધરાણી

જેની લાખો નકલો બંગાળી
ભાષામાં અધ્યાંજ કરે છે તે

પુસ્તક અવશ્ય વાંચવું જોઈએ.

ગાંડીવે પ્રગટ કર્યું છે.

ઉત્તમ સ્વદેશી કાગળ, સુંદર છપાઈ, મનોહર પૃઠું અને
બાંધણી.

છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧૥ પોસ્ટેજ ૦૮

આજેજ લખે:—

ગાંડીવ—કેળાંપીઠ—સુરત

કાન્તિની ભૂખ

હિન્દને આજે કાન્તિની ભૂખ
ભળી છે. યુગરાતમાં કા-
ન્તિનું-હિન્દના ઇતિહાસનું

સાંકળતું મહારાષ્ટ્રના પહેલું ગાંધીને કરી છે. હજી ગાંધીવાનાં એ પ્રકારનાં
અભિયાનં છે. કાન્તિ કાન્તિના રોષાનેાએ એ ચોપડીએ વસાવે, કે
પછી હાથબેરીમાંથી કાઢીને ચમે ત્યાંથી પણ વાંચવાનું બોલે. તેના પાછી
પહેલે તે તે વસાવે અને સાચે સાચે અનેકને વંચાવે

૧ ગોમ્તચુગનું જાગાણ તથા	૧૦
કાળાપાણીની ધ્યાનો સ્મૃતિ	૧૧
૨ હાથ, આસન !	૧૨
૩ કલકત્તાનો કરાચુગ	૧૩
૪ પંજાબનું પ્રચલિત કાવતરું	૧૪
૫ આનંદમઠ	૧૫
૬ દેવી ચૌધરાણી	૧૬
૭ અભિદાન	૧૭
૮ જાગાણનો બળવો	૧૮
૯ કાળું ચુલાખ	૧૯
દિવાંડની કાન્તિનું એક ચિત્રો	૨૦
૧૦ નિહિલિસ્ટોના પંજામાં	૨૧

આ જે જ વાંચવાનો નિશ્ચય કરે

માંડીવ સાહિત્ય મંદિર સુરત

